

KORUNK

A TUDOMÁNY ÁTALAKULÁSA •
ÉLETMÓD ÉS ÉLETSTÍLUS • A
LEHETSÉGES METAFIZIKÁJA •
INTERJÚ CSINGIZ AJTMATOV-
VAL • TUDOMÁNY-E A JÖVŐ-
KUTATÁS? • A MÁSODIK NAGY
EÖTVÖS-PER • EMBERI KÉPEK,
HÁTTÉRREL • PORTRÉVÁZLAT
„A MÁSIK” TAMÁSIRÓL • A
KORAI KAPITALIZMUS HAZAI
FEJLŐDÉSE • HÁZÉPÍTÉS ÉS
HÁZDIVAT • TALÁLKOZÁSOK •
BÚCSÚ SZILÁGYI DOMOKOSTÓL

1976 • 11

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXV. ÉVFOLYAM, 11. SZÁM • 1976. NOVEMBER

- VALTER ROMAN • A társadalomtudományi kutatások (Aradi József fordítása) 801
VARGA IBOLYA • Életmód és életstílus 805
ŠTEFAN LANTOŠ • Tudomány-e a jövőkutatás? (A. J. fordítása) 810
RÁRÓK ILONA • A tudomány átalakulása (Gondolatok egy marxi metaforáról) 813
KÉT LENGYEL KÖLTŐ
TERESA TRUSZKOWSKA • Aszimmetria (vers, Kapusy Antal fordítása) 815
STEFAN GOLEBOWSKI • Jelenlét (vers, Kapusy Antal fordítása) 815
SZASZ LÁSZLÓ • Portrévázlat „a másik” Tamásról 816
KANTOR LAJOS • Emberi képek, háttérrel 824
ANGI ISTVÁN • A lehetséges metafizikája 832
CSINGIZ AJTMATOV • Föld, élet, alkotás (Gáll Erzsébet fordítása) 837
HORVÁTH ISTVÁN • Költő sóhaja (vers) 842
RITOÓK JÁNOS • elment a Költő (vers) 842
SZILÁGYI JÚLIA • Búcsú Szilágyi Domokostól 842

HAZAI TÜKÖR

KOSA-SZANTHÓ VILMA • Házépítés — házdivat 844

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

KOVÁCH GÉZA • A korai kapitalizmus hazai fejlődésének kérdéséhez 851
KEMÉNY G. GÁBOR • A második nagy Eötvös-per 858

SZEMLE

MARKÓ BÉLA • Találkozások (Gondolatok a könyvtárban) 864
SZILÁGYI JÚLIA • Milyen író volt Bálint György? 869
CS. GYÍMESI ÉVA • Három hangon is egybehangzón 871
A. J. • Pierre V. Zima: L'École de Francfort (Könyvről könyvre) 872
A. J. • René Berger: Artă și comunicare (Könyvről könyvre) 873
K. L. • Az embernek próbája (Könyvről könyvre) 873

LÁTÓHATÁR

Steaua, Observer, Dialectics and Humanism, Books Abroad, Poland

SZERKESZTOK—OLVASOK

ILLUSZTRÁCIÓK

Árkossy István, Bakó-Hetei Rozália, Borsos Miklós, Erdős I. Pál, Károly Gyöngyi,
Márkos András, Páll Lajos, Pallós Sch. Jutta, Székely Dániel

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.
Telefon: 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

A társadalomtudományi kutatások

A társadalomtudományi kutatások terén, ami a feladatokat illeti, véleményem szerint sokkal élesebben vetődnek fel a problémák, mint más területeken, például a társadalomtudományok felsőszintű oktatásában vagy a pártoktatásban. Abszolút szükségszerű, mint azt a politikai nevelés és a szocialista kultúra kongresszusán Nicolae Ceausescu elvtárs személyesen is hangsúlyozta, „nagyobb bátorsággal, nagyobb hozzáértéssel és elmélyültebben feltárni a hazai és az egyetemes gazdasági-társadalmi élet időszerű és távlati elméleti problémáit“.

Mint ahogy a kongresszus bejelentette, a kiemelt kutatási témák közé tartoznak pártunk, a szocialista építés és a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom tapasztalatainak elméleti általánosítása; a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom elméleti problémáinak és a kommunizmusba való átmenet törvényszerűségeinek kutatása; a döntési folyamatok és a vezetés problémái; a tudományos-műszaki forradalom (a továbbiakban TMF) műszaki-anyagi alapjának megteremtésére irányuló elméleti kutatások, a TMF hazai megvalósítására vonatkozó elméleti és gyakorlati problémák feltárása; a nagy világproblémák, korunk alapvető kérdései.

Ezek a kiemelt témák mind a kutatóintézetek, mind a felsőoktatásban működő tanerők részéről többleterőfeszítést követelnek. A tudomány, a technika és a termelési technológiák fejlődése annyira elsöprő erejű, hogy ha a társadalomtudományok nem tudnak ezzel a fejlődéssel lépést tartani, ha nem tudják kielégítően tisztázni a TMF-fel és a nagy társadalmi átalakulásokkal kapcsolatos különféle komplex jelenségeket, ez az ország társadalmi-gazdasági fejlődésének egészére is kihat. A társadalomtudományi kutatások egyik alapvető problémája egyrészt annak tisztázása, mit tekintünk ezen a területen alapkutatásnak, illetve alkalmazott kutatásnak, másrészt meg kell találni annak is a módját, hogy a kutatás társadalmi tényezőit hogyan kapcsoljuk össze a szocialista építés, egész társadalmi életünk mindenkori anyagi és szellemi szükségleteivel. E kérdés valódi horderejét akkor mérhetjük fel, ha a sokat emlegetett *integráció* kérdését is tényleges összefüggéseibe helyezzük. A kutatás, az oktatás és a termelés integrációját nem szabad összetéveszteni sem a tudományban, oktatásban és termelésben dolgozó szakemberek nélkülözhetetlen együttműködésével, sem a különböző tudományágak interdiszciplináris kapcsolataival. Itt valami olyan *minőségileg* mással van dolgunk, ami az összefogás és együttműködés minden eddigi formájához képest újat jelent. Nem beszélhetünk többé a három láncszem külön, párhuzamos fejlődéséről. Az alkotóelemek olyan szerves összekapcsolódásának, egymásbafonódásának vagyunk inkább szemtanúi, ahol az egység mindegyik tagja megőrzi személyes autonómiáját.

Elsősorban azt kell megértenünk, hogy a TMF feltételei közt milyen mechanizmusok szabályozzák az új ötéves terv — a TMF ötéves tervének — alapvető gazdasági és társadalmi-politikai változásait. A TMF-et ugyanis nemcsak a technika és a modern technológiai folyamatok fokozott fejlődése, nemcsak a termelőerők anyagi és szellemi tényezőinek átstrukturálódása jellemzi, hanem ezeknek a tényezőknek a tudományos kutatással való összefonódása is. A tudományos kutatásnak és a termelésnek ez az *új típusú* kapcsolata ma azért különösen jelentős, mert a tudományt (a természet- és a társadalomtudományt egyaránt) mind szervezettebb összefüggésbe hozza a termeléssel.

Ez a felfogás azon a meggyőződésen alapul, hogy a TMF korában a tudományok (a természettudományok, a műszaki tudományok vagy a matematika mellett a társadalom- és embertudományok is) nemcsak közvetve befolyásolják a termelőerők fejlődését, hanem közvetlenül is. Pártunknak az összes dolgozók ismeretei tökéletesítését célzó erőfeszítései (permanens oktatás, továbbképző tanfolyamok stb.) is abból a meggyőződésből fakadnak, hogy az általános tudás-szint emelése nem korlátozható bizonyos mozdulatok elsajátítására, legyenek ezek a mozgások a lehető legbonyolultabbak is, hanem a dolgozók általános műveltségének és szakképzettségének, alkotóképességének és racionális gondolkodásának szüntelen fejlesztését igényli. Nemcsak a technika előregedéséről beszélhetünk, hanem a technikát kezelő ember erkölcsi kopásáról is. A TMF hazai kibontakozását a munka emberi és intellektuális kiteljesedése jellemzi.

Ami az integrációt illeti, a TMF feltételei mellett lényegesen megváltozik egyfelől a termelésben részt vevő technikai személyzet képzésmódja, másfelől a munkaszervezés és a vezetés új formái közötti viszony. Végleg felszámolódik a hagyományos munkamegosztás, a termelés új módon való megszervezésével forradalmasodnak a termelési viszonyok. Csak ily módon lehet áthidalni azt, a kizsákmányolást olyannyira jellemző szakadékot, amely a tervezést és vezetést elválasztotta a végrehajtástól, csak ily módon lehet megteremtteni az *egységet* a vezetettek és a nép szabad akaratából vezetéssel megbízottak között. Csak ily módon jelenthet az integráció tényleges forradalmat az oktatásban, kutatásban és termelésben, valamint e láncszemek egymáshoz való viszonyában, csak ily módon válhat a modern üzem egész oktatási forradalmunk gravitációs központjává. Végző soron csak ily módon érvényesítheti a munkásosztály hatalmát és vezető szerepét a tudományban és a technikában, csak ily módon vehet ténylegesen részt az oktatásügy forradalmasításában.

A társadalomtudományok integrációja messze lemaradt a természet- és műszaki tudományok termeléssel és oktatással való integrációja mögött. Vonatkozik ez a társadalom- és természettudományok egymáshoz való viszonyára is.

Feltétlen szükség van arra, hogy bizonyos alapvető kérdések közös, interdiszciplináris megközelítésére ösztönözzük a kutatókat. Főleg azoknak a problémáknak az esetében mutatkozik ez az igény, amelyek egyfelől a társadalom- és embertudományok, másfelől a természet- és műszaki tudományok számos ágazatával érintkeznek. E kutatások jellegét a TMF társadalmi hatásainak ellentmondásossága határozza meg.

Mindez az interdiszciplinaritás vagy transzdiszciplinaritás újfajta értelmezését követeli meg. Ne feledjük, hogy Marx és Darwin elméleti fejlődése szoros (persze semmi esetre sem mechanikus) összefüggésben volt egymással. Nemcsak a darwinizmus vett részt a társadalomról, a világról alkotott dialektikus materialista felfogás elméleti megalapozásában, a természettudományok általában is jelentős szerepet játszottak a marxizmus kidolgozásában, mely éppen a múlt század közepén, a nagy természeti felfedezések korszakában alakult ki. Ez azt jelenti, hogy Einstein, Planck, Bohr, Heisenberg vagy Wiener munkássága, a relativitás-elmélet, a kvantummechanika, a komplementaritás elve, a határozatlansági reláció ma hasonlóképpen jelentős szerepet játszik annak a forradalmi elméletnek a megalapozásában és kidolgozásában, amelyet *jelenkori marxizmusnak* lehetne nevezni. Szükség van arra — és nem újkeletű ez a kényszerítő szükségszerűség —, hogy magasabb szintre emeljük a marxizmust, és ezen belül alighanem a tudományos szocializmust elsősorban, mégpedig úgy, hogy a marxista gondolkodást a TMF tanulságaival gazdagítsuk, vagy más fogalmazásban: a marxista gondolkodást is bevonjuk abba a forradalmi folyamatba, amelyet konvencionálisan TMF-nek szoktunk nevezni. Annál is inkább szükség van erre, mert a TMF öt éves terve ezt a célt követi valamennyi tudományterületen, következésképp a társadalomtudományokban is.

Vannak olyan elképzelések (*nem* nálunk), amelyek e szükségszerűség nevében a lényegtől szeretnék megfosztani a marxista gondolatot, elválasztani a munkásosztálynak és forradalmi pártjának elméleti és gyakorlati tapasztalataitól, a világról és a társadalomról alkotott dialektikus materialista felfogástól. Vannak szociológusok, nem is kevesen, akik Daniel Bell-lel együtt arra a következtetésre jutottak, hogy „a történelem felgyorsult vonata szükségszerűen kisklikk egyszer”, „a változások gyorsuló irama képtelenné tesz bennünket arra, hogy alkotó módon viszonyuljunk a jövőhöz”, és a technikai növekedés előbb-utóbb stagnálásba fullad majd. (Vö. Daniel Bell: *Die Zukunft der Westlichen Welt*. Frankfurt am Main, 1976.) Természetesen a történelmi haladásnak, a jelenkori marxizmus távlatainak ez a fajta értelmezése teljes mértékben és alapvetően hibás, mivel még léteznek, bár sok tekintetben megváltoztak mindazok a feltételek, amelyek létrehozták a marxizmust. Ugyanakkor nem tagadható, hogy a marxista gondolat olyan minőségi jegyekkel gazdagodott és gazdagodott (többek között pártunk hozzájárulásának köszönhetően), amelyek az emberi lét valamennyi dimenzióját átalakították. (Nem véletlen, hogy a keresztény gondolat egyes képviselői is hangoztatni kezdek, hogy „a marxizmus a teológiai gondolkodás felfrissítésében és elmélyítésében is szerepet játszhat“.)

Ugyanakkor igen időszerűvé teszik egyrészt azt a kérdést, hogy miben áll a marxizmus alkotó továbbfejlesztése, másrészt, hogy hogyan nyerhetné vissza a marxista gondolat — különböző utakon — tényleges önismeretét.

Ne siessük el a választ ezekre a kérdésekre. Igaz, a társadalom mai élete nemcsak hogy nem azonos, hanem sok mindenben eltér annak a kornak a valóságától, amelyben Marx, Engels vagy Lenin éltek, vagyis az első ipari forradalom

és a tőkés iparosítás, illetve az imperializmus kialakulásának korszakától. A kapitalizmus mint társadalmi-politikai rendszer persze még nem lépett le a történelem porondjáról. Vannak olyan általános törvényszerűségek, amelyek a kapitalizmus születésétől napjainkig nem veszítették el érvényüket. Minthogy a történelmi fejlődés egy újabb szakaszába léptünk be, melyet a kapitalizmus általános válságának elmélyülése, a szocialista világszisztem létezése, a TMF viharos terjeszkedése és a környezet válsága jellemez, a történelmi fejlődés új törvényszerűségeit kell felismernünk. Ez viszont elképzelhetetlen a marxista gondolkodás új, minőségileg magasabb szintre emelése, a társadalompolitikai és filozófiai gondolkodás újabb forradalma, a terület saját „kvantumelméletének” kidolgozása nélkül.

A természet- és műszaki tudományok jelentős eredményeivel szembesülve a társadalmi haladás új lehetőségeit kell feltárnunk újabb általánosítások és a társadalom- és embertudományok újabb teljesítményei révén. Minden lemaradás kockázatos: akadályozhatja vagy kitérőkre kényszerítheti az emberiség előrehaladását. Az egyik francia marxista történész szellemes megjegyzése szerint nemcsak olyanok vannak, akik tetiben és gondolkodásban egy forradalommal maradtak le, mint ahogy vannak tábornokok, akik egy háborúval maradtak le, s ezért vereséggel kellett fizetniük (azok a francia tábornokok, akik abban a hiszemben építették meg a Maginot-vonalat, hogy a II. világháború nem sokban fog különbözni az elsőtől, a saját sírjukat ásták meg vele), hanem olyanok is vannak, akik a gyorsuló idővel versenyre kelve, úgy próbálják felgyorsítani a történelem menetét, hogy bizonyos szakaszokat átugornak, pedig az „előrefutás” a szubjektív jószándéktól függetlenül szükségszerűen kudarcba fullad. Nincs olyan célkitűzés vagy stratégia, amely ne a valóság, illetve az adott történelmi szakasz lehetőségeinek ismeretére épülne.

Az elméleti kutatás fokozott erőfeszítésekre készíti a társadalomtudományok művelőit, mert a marxista gondolat csak akkor igazít el az élet dolgaiban, ha maga is az életben, az élet konkrét valóságában gyökerezik. A gyakorlat szükségleteivel szemben mutatózó elméleti lemaradást csak kítórtó, a gyakorlat igényeiben gyökerező kutatómunkával lehet felszámolni. Meg kell értenünk az új társadalmi jelenségek és folyamatok tartalmát és lényegét, világosan és jó előre fel kell ismernünk a fejlődés várható tendenciáit, közelebbi és távolabbi jövőnk körvonalait, ha valóban előre akarunk lépni, ha meg akarjuk előzni magunkat a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom létrehozásában, ha hozzá akarunk járulni a világorradalom menetét és általában korunk nagy problémáinak megoldását késleltető nehézségek elhárításához.

A szocialista építés hazai problematikája mellett — ennek középpontjában kétségkívül a sokoldalúan és harmonikusan fejlett szocialista társadalom problémája áll — nagyobb figyelmet kell fordítanunk egyrészt a jelenkori kapitalizmus kérdéseire, másrészt arra a problematikára, amely a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet demokratikus jellegével függ össze. E két kérdéskör különben is komplementáris módon kiegészíti egymást. A jelenkori kapitalizmus általános válsága ugyanis tovább mélyül, és a népek sorsa, az emberiség jövője szempontjából aligha közömbös kérdés, milyen *demokratikus* kiutat lehet találni ebből a válságból. Ne feledjük el, hogy az 1929—1933-as gazdasági válságból nem egy ország a fasizmusban kereste a kiutat. A jobbratolódás veszélyével bizonyos mértékben ma is számolni kell. Ami a szocializmusra való átmenet problémáit illeti, a fejlett tőkés országokban működő kommunista pártok csöppet sem érdektelen kísérletei és eredményei ellenére, melyek során mindig a gyakorlat döntötte el bizonyos elméleti vonatkozások előzetes vagy utólagos helyességét, nem állíthatjuk, hogy lezárultak a viták, hogy elhangzott az utolsó szó ezen, a kommunista mozgalom és a szocializmus jövője szempontjából döntő elméleti és gyakorlati jelentőségű területen. A különböző utak komplementáris szemléletmódja olyan realitása korunknak, melytől elméletalkotó tevékenységünk nem vonatkozathat el.

Senki előtt nem titok, hogy a tudomány egyetlen ágában sincs megállás, az elméletek továbbfejlődnek, új tudományágak, új elméletek jelentkeznek. Elég itt csak a fizika fejlődésére hivatkozni, anélkül hogy bővebben kitérnénk a klasszikus mechanikára vagy a modern kvantumfizikára. A kvantummechanika fejlődése már maga is több szakaszra oszlik, melyek közül az anyag utolsó másik formájának, a mezőnek kvantummechanikai megközelítése sem tesz pontot a fejlődésre. Vannak a mikrokozmoszban vagy a mikromikrokozmoszban olyan folyamatok és jelenségek, amelyeket a kvantumelektrodinamika segítségével sem tudunk megmagyarázni. Új elméletekre van szükség.

Néha azt szoktuk mondani, hogy túl sok az elmélet, vagy hogy még hiányzik az új elmélet megalkotásához szükséges bizonyító anyag valamely tudományágban vagy a tudomány területén általában.

Van egy olyan törekvés is, melyben az elméletalkotás egyetemes érvényre aspirál. Ennek egyik útja a meglévő elméletek extrapolálása, a másik egy olyan új elmélet kidolgozása, mely a vizsgált kérdésekre minden szinten megpróbál kielégítő választ adni. Az egyik ilyen — eredménytelen — kísérlet Heisenberg nevéhez fűződik.

A tudománytörténet tanúsága szerint mindenható elméletek sohasem voltak. Hozzátehetjük, soha nem is lesznek. Az ember életéhez hasonlóan minden elméletnek van serdülőkora, virágkora és öregkora, amikor szembekerül az újabb tényekkel, s a konfliktusból újabb eszmék, hipotézisek, állítások, teóriák születnek.

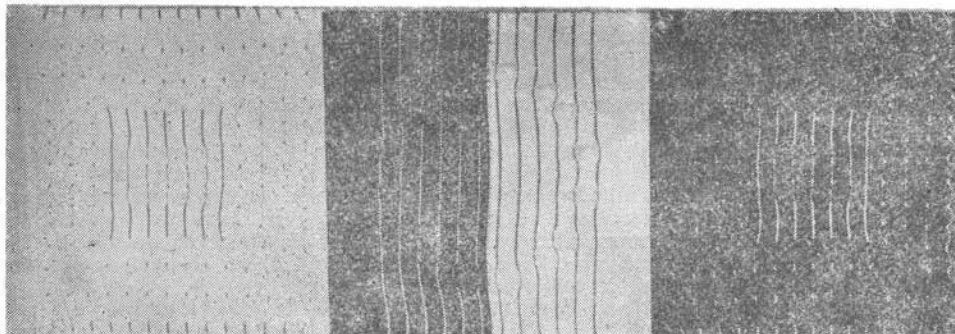
Az új elmélet azonban nem váltja fel egyszer s mindenkorra a régieket: az anyag létezésének (mozgásának) különböző szintjeihez különböző elméletek kapcsolódnak. Ha a mechanikai mozgások tanulmányozásában a mikrokozmosz szintjéről a makrokoszmosz szintjére lépünk, vagy fordítva, vagy a klasszikus mechanikára, vagy a kvantummechanikára kell támaszkodnunk.

A jelenkori társadalmi élet kivételes bonyolultsága és változatossága olyan új társadalmi és társadalompolitikai elméletek kidolgozására kényszerít bennünket, amelyek híven tükrözik a történelem új valóságát. Ezért nem lehet megérteni és a siker reményével irányítani a fejlett tőkés országok TMF meghatározta társadalmi-politikai folyamatait, ha körömszakadtáig ragaszkodunk azokhoz a koncepciókhoz, eszközökhöz és módszerekhez, amelyek segítségével győzött a politikai forradalom, és a gazdaságilag elmaradott országokban sikerült hatalomra juttatni az eddig kizsákmányolt osztályokat. És nem lehet a hatalmi politikára és az egyenlőtlenségre alapozó régi elméletek álláspontjáról új alapokra helyezni a nemzetközi viszonyokat.

A szocializmusra való áttérés különböző módozatait tekintve kellő megértéssel kell fogadnunk, és nem revizionista vagy opportunisták kísérletnek bélyegezni a különböző nem marxista gondolkodók elméleteit is. Nem vitás, hogy a kapitalizmust többféle álláspontból lehet bírálni. Ez a kritika éppúgy támaszkodhat az előbb említett alapokra, mint ahogy elképzelhető a kapitalizmus kritikája polgári, kispolgári vagy akár a baloldali radikalizmus alapjairól is. A dogmatizmusra jellemző szarvashibát követnénk el azonban, ha bizonyos álláspontokat csak azért nyilvánítanánk antimarxistának, mert eltérnek a valamikor megfelelőnek bizonyult elméletektől. A kapitalizmus vagy akár a szocializmus valamennyi bírálóját egy kalap alá venni abszurdum. Ezt racionális abszurdumnak nyilvánítani azt jelentené, hogy valami, valami nagyon lényeges nincs rendben, ami az adott motivációtól függetlenül mindig a felelőtlenségnek kedvez.

Pártunk — amint azt a XI. kongresszuson elfogadott program, illetve az RKP KB által elfogadott intézkedési terv bizonyítja — észre tudta venni az újat, és meg tudta tartani a szükséges egyensúlyt egy olyan múlt között, melyet nem kívánunk mechanikusan meghosszabbítani, és egy olyan jövő között, amelyet a tudományos szocializmus állandóan tökéletesedő és gazdagodó eszközeivel szeretnénk megvalósítani hazánk területén.

Aradi József fordítása

Károly Gyöngyi: Triptichon

Életmód és életstílus

Az utóbbi évtizedben a tudományos-műszaki forradalom kibontakozása és a nagy forradalmi átalakulások körülményei között egyre élesebben teszik föl a kérdést: *miként élünk, miért élünk így, s nem másként, hogyan élhetnénk, hogyan kellene élünk?* E kérdések megválaszolására szolgál az általános és konkrét társadalmi determináltsággal telített *életmód és életstílus* fogalma.

Életmódon — általában — azt értjük, hogy az emberek miként alakítják, illetve termelik újra az adott társadalmi-történelmi helyzetben saját életüket, a társadalmi élet rendszereit és alrendszereit. Marx *A német ideológiában* megjegyzi, hogy az egyének életmódja egyrészt azt tükrözi, milyen módon termelik a létfenntartáshoz szükséges eszközöket, másrészt maga a termelési mód is egyre nagyobb mértékben fejezi ki saját életüket, *életmódjukat*. Mivel az életmód tükrözi az uralkodó termelési módot és a társadalmi viszonyok jellegét, a társadalmi-történelmi meghatározottságok lehetővé teszik azt, hogy azonosítsuk a termelési mód egyes típusainak megfelelő életmódokat, hiszen a termelési módok alkotják a különböző történelmi életmódok *objektív feltételét*.

A termelőerők fejlettségi szintjének általános történelmi meghatározói, valamint az egymást követő társadalmi-történelmi alakulatok keretén belül létező uralkodó társadalmi viszonyok jellege lehetővé teszi azt, hogy könnyen azonosítsuk a következő életmódokat: ősközösségi, rabszolgartató, hűbéri, polgári, szocialista és kommunista életmód. Ez a körülhatárolás természetesen csak nagy vonalakban történik az objektív feltételezettségnek megfelelően, mivel az életmódnak a termelési mód által való meghatározottsága nem közvetlen, hanem az emberek közötti társadalmi viszonyok közvetítésével érvényesül, s e kapcsolatokban a főszerepet az ember játssza, akinek tevékenysége különböző életmódokat alakít ki, egyszóval termelési mód objektív meghatározottságán belül is. Ezt jól példázza a mai angol, amerikai, olasz vagy japán és más életmód. Az életmód kérdéseinek vizsgálatakor figyelembe kell venni tehát a történelmileg konkrét meghatározottságot is. E tekintetben az életmódkutatásnak elemeznie szükséges a politikai tényezőket — a rendszerek formájának és tartalmának szemszögéből —, vizsgálnia kell a művelődés és a hagyomány szerepét, a nemzeti sajátosságokat, az értékek rendszerét és a külső viszonyokat. Így tehát az azonos objektív feltételezettség körülményei között létező életmódok változatosságát a maga bonyolultságában és a valóságnak megfelelően csak akkor vizsgálhatjuk, ha dialektikusan egybekapcsoljuk az objektív létfeltételeket a szubjektív tevékenységgel és értékeléssel.

Az ilyen vizsgálódási mód, a történelmi materialista módszer fölhasználásával, sokkal árnyaltabb és biztosabb eredményhez vezet, mint az, amely — például az ismert amerikai jövőkutató, Herman Kahn eljárása — csupán a gazdasági rendszerben beállt változásokat veszi figyelembe. W. Rostow modellje alapján Kahn kidolgozta „az emberiség távlatának globális optikáját“, amely a múltira, a jelenre és a jövőre vonatkozóan öt gazdasági szakaszt jelöl meg egyetlen ismérv alapján: mekkora az egy főre jutó évi termelés?

A gazdasági változások szakaszai

	<i>Evi termelés egy lakosra dollárban (1965)</i>	<i>A csúcsszakaszok megjelenése</i>
Mezőgazdaság előtti	50—200	Az első 50 000 és 1 000 000 év között— i.e. VIII. évezred
Preindusztriális vagy agrár (ipari forradalom)	átmeneti	(XVIII. század)
Ipari (tömegfogyasztás)	500—2000 (átmeneti)	(XIX. század)
Posztindusztriális	5 000— 20 000	(XXI. század)
Kvázai posztgazdasági	50 000—200 000	(XXII. század)

(Lásd H. Kahn—A. Wiener: *Pouvoirs faustiens et choix humains. Analyse et Prévision. Futuribles*. 1969. 3.)

Egy ilyen modell heurisztikus értéke talán abban áll, hogy megjelöli azt a fő területet, ahonnan a társadalomfejlődés különböző szakaszaiban a nemzeti jövedelem ered. De a gazdasági változások periódusainak kizárólag a nemzeti jövedelem kritériuma alapján történő elemzése nem teszi lehetővé az azonos mennyiségű nemzeti jövedelem keretei között megmutatkozó *minőségi* különbségek vizsgálatát az életmódon belül. Módszertanilag nem jobb az az életmód-modell sem, amely a mezőgazdasági vagy ipari társadalom „átlagának emberéből” indul ki. Ez a modell egyaránt elvonatkoztat a társadalmi-gazdasági alakulat természetétől, a politikai viszonyok sajátosságaitól és az egyének a társadalomban elfoglalt státusától, holott e meghatározottságok minőségi különbségeket eredményeznek az életmódon belül. Ezek a modellek amolyan „robotarcékpet” rajzolnak, mégpedig a következőképpen:

A) *Egy átlagember életmódja valamely agrártársadalomban (XVII. század)*

Egy három évszázaddal ezelőtt élt nős ember *tipikus* életrajzának rekonstruálása így fest:

- születéskor csak egy nagyszülője élt;
- négy fiú- vagy lánytestvére volt;
- nagykorúságáig (15 év) elvesztette egyik szülőjét;
- 2-3 leszármazottja meghalt;
- átélt 2-3 éhínséget;
- átélt 2-3 pestis- vagy kolerajárványt, a félig-meddig „mindennapos” járványok — skarlát, szamárköhögés stb. — mellett;
- 52 éves korában meghalt;
- a térbeli mozgékonyság tekintetében az átlagember ritkán hagyta el házát 40-60 kilométeres körzeten kívül (kivételt jelentettek a háborúk, amikor messzebb jutott);
- az emberi viszonyok vonatkozásában: kapcsolatokat tartott fenn néhány szomszédjával, főleg azzal a családdal, amely számára a gazdasági tevékenység, a munka szempontjából központot jelentett, ahol szabad idejében szórakozott;
- létezését a mezőgazdasági és manufaktúris tevékenység uralta;
- az anyagi és szellemi szükségletek kielégítését (abban az értelemben, ahogyan E. Maini megfogalmazza: a biofizikai, pszichikai, szellemi szükségleteinek kiegyensúlyozott összessége) csak egy elenyésző kisebbségnek, nem pedig a lakosság többségének biztosították;
- kultúrájának tartalmában és szerkezetében a vallással kapcsolatos elemek uralkodtak;
- reményei főleg a földön túli, eljövendő élethez kötődtek.

B) *Egy átlagember életmódja valamely ipari társadalomban (XX. század)*

- Életének jelentős szakaszában együtt él szüleivel, nagyszüleivel, gyermekeivel és unokáival, mivel az átlagéletkor 60-65 évre emelkedett;
- térbeli mozgékonyságát tekintve: naponta a munkahelyére megy, szabadsága idején turistaként utazik, így évente kb. 16 000 kilométert tesz meg (míg a század elején egész életében mintegy 14 000 kilométert tett meg);
- emberközi kapcsolatai számbelileg és időtartam tekintetében növekednek annak következtében, hogy foglalkozása, képzése, munkahelye, lakhelye stb. gyorsan változik. Hosszú időtartamú (családi) kapcsolatainak, közepes időtartamú (barátság, munkatárs, a szervezetekben elvtársi, szomszédi) viszonyainak és rövid lélettartamú kapcsolatainak (kereskedelmi eladóval, fodrásszal, utazás alatt kötött ismeretségek stb.) szerkezete, száma és tartama igénybe veszi az embert, s megköveteli, hogy mindezek tartalmára és értelmére vonatkozóan világos elképzelése legyen;
- létezését a mezőgazdaságon kívüli tevékenység uralja;
- kultúrájának tartalmában és szerkezetében állandóan nő a világi és a tudományos elemek részaránya;
- reményei és törekvései a nem túl távoli földi jövőhöz kapcsolódnak, s ezáltal aktív szerepe jelentősen növekedik.

Ezeknek a modelleknek minden vázlatosságuk mellett heurisztikus értékük van: főleg azt tárják föl, miként növekedik az egyén életritmusa, elfoglaltságának mértéke. De ha figyelembe vesszük, hogy „átlagember” nincs, akkor kiderül: e modellek nem sokat érnek, hiszen nem teszik lehetővé a meghatározó tényezők

megragadását, az életmód-alakzat kiformalódásának, az életmód sajátosságainak föltárását a különböző társadalmi csoportok vagy nemzetek szintjén. Annál inkább, mivel a kutatásnak a tényekből kell kiindulnia, márpedig a civilizáció fejlődésében az említett életmód-típusok történelmi egymásutánja folytán különböző formáik együttesen is előfordulhatnak egyazon társadalmi alakulaton belül. Így megfigyelhetjük a döntő mértékben feudális életforma együttélését a polgári vagy az ösközösségi életmóddal (Afrika egyes országaiban), s ennek eredményeként rendkívül eredeti kombinációk jönnek létre. A forradalmi átmenet szakaszaiban a polgári, a szocialista és a kispolgári életmód egymás mellett létezhet. Módszertanilag tehát az életmód tanulmányozása megköveteli azt, hogy figyelembe vegyék az egyes társadalmi csoportok, nemzetiségi közösségek életstílusának jellegzetességeit, konkrét megnyilvánulásait.

Eljutottunk tehát az *életstílus* fogalmához, és ebben a vonatkozásban az a kérdés, hogy a társadalmi csoportok milyen sajátosságokkal termelik újra életüket az adott társadalomban, s ez által meghatározottan: mennyiben sajátjuk ez az életmód. E meghatározásban a hangsúly a társadalmi helyzetre esik; ez különbözteti meg attól a másik meghatározástól (I. Besztusev-Lada), amely szerint az életstílus „pszichoszociális kategória, az emberek és a társadalmi csoportok mindennapi viselkedése jellemzi”. (I. V. Besztusev-Lada: *Szocialnoe prognozirovanyie*. Moszkva, 1975. 77.)

Nyilvánvaló, hogy az életstílust, akárcsak az életmódot, elsősorban az általános történelmi (a társadalmi alakulattól fakadó) és a konkrét történelmi tényezők határozzák meg. E determináltság alapján meg lehet különböztetni néhány történelmi életstílust a nagy társadalmi csoportok szintjén, így a rabszolga, rabszolgatartók, hűbérurak, parasztok, polgárok, munkások, kispolgárok, értelmiségiek stb. életstílusát.

Ezek a történelmileg meghatározott sajátos létezési módok — életstílusok — kialakították a sajátos társadalmi tudatot és viselkedést, bizonyos jellegzetes tömeglélektani vonásokat, megteremtették a specifikus hagyományokat és szokásokat, s jellemző, tudatosított vagy nem tudatosított előnyben részesítéshez, értékeléthez vezetnek.

Természetesen — miként az a meghatározásból is kiderül — a nagy társadalmi (az osztály vagy csoport szintjén jelentkező) viselkedés és az életstílus között sokrétű kapcsolat jöhet létre. Ennek ellenére az egyéni életstílus számos önálló vonással is rendelkezhet, a társadalmi tudatnak a társadalmi léttel szembeni viszonylagos függetlensége révén. Ez szükségessé teszi, hogy leszögezzük: nem beszélhetünk valamely társadalmi csoport egységes életstílusáról, mivel keretén belül megfigyelhetünk tudatosodott és nem tudatosodott stílust az illető csoport értékrendszerétől függően. Ugyanakkor figyelembe veendő az is, hogy a különböző életstílusokon belül létezik átvétel, utánzás, befolyás, újítás stb.

Az életstílusok történelmileg árnyalt elemzése jelentős gyakorlati-politikai érdeklődésre tart számot az életmódok forradalmi átalakítása és modellálása szempontjából. Az ilyen analízis azonban rendkívül nehéz és bonyolult. A nagy társadalmi csoportok törekvéseinek szociológiai elemzése eddig viszonylag kevés konkrét adatot tárt föl. A vizsgálódást megnehezíti az is, hogy hiányzik az életstílus megkövetelte értékek fokozatainak modellálása. A nagy csoportok szociológiája még nem dolgozta ki ezt a modellt, bár ma mindenki elismeri az értéktételezés jelentőségét a politikai és egyéb tervezetek megfogalmazásában.

Minden nehézség ellenére, vállalva az általánosításban jelentkező leegyszerűsítés veszélyét, körvonalazni lehetne a nagy társadalmi csoportok értékrendjének néhány általános vonását, például a polgárságot, a hűbérurakét és a rabszolgatartókéét. A történelem tanúsága szerint a magántulajdon tisztelete ezek közül valamennyi életstílus értékrendjét áthatja. Az uralom, a saját akaratnak minden eszközzel való rákényszerítése másokra ugyancsak közös vonás, és főhelyen szerepel ezen az értékskálán.

Ugyanakkor meg lehet közelíteni ennek a típusnak néhány lélektani, erkölcsi vonását, közös viselkedési jegyét, mint például az osztályönzés, az individualizmus, az osztálygóg, a nemzeti és (vagy) faji góg, a társadalmi türelmetlenség, a történelmi borulátás stb. Ezek a közös vonások természetesen magukon viselik a nemzeti jelleg jegyeit is.

A történelmi, földrajzi, nemzeti, faji, vallási stb. meghatározottságok változatlansága ellenére fellelhetők azonos vonások vagy értékrendszerek más nagy társadalmi csoportok — mondjuk a munkásosztály — keretén belül is. Így például a társadalmi méltányosság és egyenlőség, a méltóságteljes társadalmi lét elérésére irányuló törekvés ott szerepel ennek az életstílusnak a hierarchizált értékrendjében. A közösségi érzék, önfeláldozás, szolidaritás, nagylelkűség, türelem, humor-

érzék, történelmi derűlátás: néhány olyan pszichikai, erkölcsi és a társadalmi magatartást érintő jegy, amelyet könnyen megtalálunk e társadalmi kategóriák életstílusában. Érdekes egy tőkésország munkásságának életstílusára vonatkozó szociológiai meglátás (lásd *Cahiers Internationales de Sociologie*, LVIII. 1975. 53—54., 62.), mely szerint a munkáskultúra tudatában van saját különösségének, de nem jellemző rá a más csoportok kultúrájával való feltétlen azonosulás parvenü-tendenciája. Megtalálható nála a munkásöntudat mellett a más környezet kultúrájának semlegesítésére irányuló igyekezet is. A munkáskörnyezetben erőteljes gazdasági bizonytalanság uralkodik, de ez az összetartás különböző formáit fejleszti ki, és a kulturális biztonsággal fonódik össze. Ez utóbbi megnyilvánul az érzelmeik fölkeltésében, a társadalmi szokásokban, bizonyos társadalmi szimbolikában (köszönés stb.) — mutat rá az említett tanulmány.

Természetesen ezek a megközelítések eléggé általánosak és pontatlanok. Megismerő értékük az egyes konkrét modellek kidolgozására szolgáló munkahipotézis-minőségükben rejlik. Ennek ellenére e körülírások elmélyült ismerete rendkívül fontos a társadalmi jövőtervezés, az embereket a jelenben és a jövőben jellemző életmódok modellálása, a szocializmusban a társadalmi tervszerűsítés és vezetés számára. Elmélyült, konkrét kutatást követel annak a kérdésnek az eldöntése, vajon egy adott társadalmi rendszerben a legszámottevőbb osztály egymagában meghatározza-e az életmód főbb vonásait. E tekintetben gyümölcsözötni lehet azokat a jelentős módszertani megállapításokat, amelyeket Antonio Gramsci tett arra vonatkozólag, hogy tanulmányozni kell minden élet-, gondolkodás- és cselekvésmódnak a történetét, az eredeti és a jelenlegi „racionalitása” értelmében. (Lásd A. Gramsci: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Budapest, 1965. 129—130.) Egyes életmódok ugyanis a múltban ésszerűek voltak, s elősegítették a társadalmi fejlődést, jelenleg azonban ésszerűtlenné váltak. Ennek a kérdésnek a vizsgálata kialakított néhány elméleti és gyakorlati-politikai irányulást, amelyek közvetlenül vagy közvetve ezeknek az életmódoknak és életstílusoknak nemzeti és (vagy) nemzetközi síkon megmutatózó változásaira vonatkoznak. Ily módon megkezdődött és kibontakozik egy új, racionális, humanista életmód tudatos kialakításának és modellálásának a történelmi folyamata, az értékek és szükségletek új hierarchizálása ezen az életmódon belül a szocialista és a kommunista civilizáció perspektívájának megfelelően.

Egy másik módszertani vonatkozás az, hogy az életstílus magán viseli nemcsak egy társadalmi csoport, hanem számos más, nemzeti és egyéni tényező bélyegét. Ebből következik, hogy az életstílus különböző aspektusait az egyes szinteken — nemzeti, csoport- és egyéni szinten — nyomon lehet követni. Ebben a látószögben az életstílus-változatok igen sokfélék. A fentebb említettek — a társadalmi helyzethez kötöttek — mellett megjelennek a nemzeti jelleghez kapcsolódó, például „tipikusan” angol, „tipikusan” francia, német stb. életstílusok. Sajátos életstílust találunk valamely társadalmi-szakmai csoporton belül is (például katonaság, papság stb.). Változatos életstílus-alakzatok mutatkoznak meg egyénenként is. Ez a műveltséghez, képzettséghez, életkorhoz, divathoz vagy lakhezhez kötődik, és bizonyos eszmék elfogadásában, a nyelvezetben, gesztusokban, szokásokban, öltözködésben, lakásberendezésben nyilvánul meg. Szerveződését olyan értékrendszer vagy rokonszenven alakul prioritási rendszer szabályozza, amely egyéni vagy csoportszinten különböző tudatossági fokot érhet el. A kutatás célja éppen e szintek kölcsönhatásának vizsgálata.

A számos meghatározó tényező közül tehát mégis a társadalmi helyzet az, amely az adott értékrendnek megfelelően fémjelzi az egyén életstílusát. Alvin Toffler szerint „az életstílus már nem a társadalmi helyzet egyszerű megnyilvánulása”, mert például „a hippik közös életstílust fognak el anélkül, hogy ugyanazon társadalmi osztályhoz tartoznának”. (A. Toffler: *Szocializmus*. București, 1973. 290.) Persze, az a megállapítás, hogy „az életstílus nem a társadalmi helyzet egyszerű megnyilvánulása” — teljes egészében igaz. Mégis a hippi-példa felszínre hozza e felfogás módszertani labilitását. Ha ugyanis a hippi-mozgalom társadalmi összetételét vizsgáljuk, egyből szembetűnik a közép- és alsóosztály és a munkáselem gyenge jelenléte ebben a mozgalomban.

Toffler utal arra, hogy a stílus külsőleges vonásokkal is rendelkezik, amelyek inkább a divathoz tartoznak. Így például van „amerikai vezető káder”, aki a hagyományos aktatáska helyett diplomatáskát hord, nyírott haját visel, avagy a „harcos néger” stílus a la Angela Davis-hajjal, a „tillakozó diák”, aki blue-jeanst hord, és diplomatatáska helyett „tarisznyával” jár, megnöveszti a haját, megveszi Che Guevara műveinek tömegkiadását, és szobáját „art nouveau” stílusban készített plakátokkal díszíti, vagy a „motorkerékpárhoz” a fekete bőrkabát társul stb. Ezek a külsőlegességek valóban hasonlítanak egyes politikai vagy művészeti egyéniségek életstílus-modelljeihez, de mögöttük megtaláljuk az adott stílus elfogadá-

sának motívumát, s a kutatás csak akkor jut el biztos eredményekhez, ha nem a felszínt, hanem a társadalmi helyzetet tartja elsődlegesnek az értékrendszer kialakításában. Bertrand de Jouvenel véleménye szerint az öltözködésben „egyazon divátáramlatban való általános részvétel erőteljes kiegyenlítő következménnyel jár”. (Bertrand de Jouvenel: *La civilisation de l'éphémère*. Futuribles, 1975. 1—2. 12.) Ezzel arra hívja fel a figyelmet, hogy elégtelen egyedül a külsőséges ösztönzőket föltárni.

Ez a megjegyzés érvényes arra a törekvésre is, amely *nemzedéki* összefüggésben vizsgálja az életstílust. André Van Dam holland közgazdász például felfigyel a két nemzedék történelmi létfeltételei és az ezeknek megfelelő életstílus átalakulására, melynek során „a szürke öltönyt fölváltja a blue-jeans”. (André Van Dam: *Du costume de flanelle grise au bleu-jeans*. Futuribles, 1975. 1—2. 29—30.) Van Dam kijelenti, hogy az a nemzedék, amely még mint gyermek élte át a harmincas évek gazdasági depresszióját, a negyvenes évek létbizonytalanságát, reményeit a biztonságba, a felvirágzásba, a stabilitásba veti. Ez a „szürke öltönyt viselő ember” életstílusa a szerző szerint.

A következő nemzedék a második világháború alatt született, számára a biztonság természetesnek tűnik, s így lázadzik az idősebbeknek a prosperitásra irányuló törekvései ellen. E nemzedék létének pillére az önmegvalósulás, a belső harmónia és állandóság, tehát azok az értékek, amelyeket eltűnéssel fenyeget „az arany utáni hajszát”. A szürke öltönyt fölváltja a blue-jeans, a gépkocsit a kerékpár. (I.m. 29—30.)

Az életstílus ilyen megközelítésével kapcsolatban is megállapíthatjuk: az észrevétel társadalmi és földrajzi érvényessége korlátozott, figyelembe veendő ugyanis az a hatalmas különbség, amely a gazdag és szegény országok között van, s nem kevésbé az, hogy a világháború után a szocialista országokban gyökeresen módosult az életstílus. A kutatásnak számolnia illik azzal is, hogy a jelenlegi életstílus keretén belül egybeolvad a folytonosság és a megszakítottság. Ennek a jelenségnek a magyarázata az, hogy az életstílus megkövetelte értékhierarchiában összefonódik a stabilitás és a változás. Eppen ezért napjainkban az értékek és a szükségletek tanulmányozása az új életstílus modellálása számára központi kérdéssé vált.

Mindezeket figyelembe véve s abból kiindulva, hogy a társadalmi életmód meghatározza az emberek gondolkodásmódját és tevékenységét, a közöttük létező viszonyok természetét, társadalmi tudatuk szintjét és szerkezetét, pártunk rendkívüli gondot fordít arra, hogy tökéletesítse az emberek társadalmi létkereteit, hogy kialakítsa és modellálja a szocialista és kommunista életmódot. Erre figyelmeztet pártunk főtítkáranak a politikai nevelés és a szocialista kultúra kongresszusán mondott beszédéből idézett részlet: „A polgári humanizmussal ellentétben — amely az önös ösztönöket, az individualizmust, az embertársak rovására kialakított egyéni jólét hajhászását kultiválja — a forradalmi humanizmus lényege az, hogy az embert helyezi a társadalom egész tevékenységének és gondoskodásának középpontjába, és ugyanakkor harmonikus, szerves kapcsolatot teremt az egyén és a közösség között.”

Borsos Miklós plakettje

Tudomány-e a jövő kutatás?

Ma már pontosan tudjuk, ennek az új diszciplínának a nevét O. K. Flechtheim *Történelem és futurologia* című, 1943-ban megjelent könyve vihette volna be a köztudatba. A futurologia olyasféle elnevezése lett volna a jövőtudománynak, mint a múlttudománynak a história. Minden jel arra mutatott, hogy a jövőtudomány szakirodalmi „belépője” azonnali visszhangot vált majd ki a tudományos világban. Hogy ez a visszhang mégis elmaradt, ennek történelmi okai vannak. A tőkésországok közvéleménye a könyv megjelenését követően még sokáig nem mutatott kellő fogékonyságot a jövő kérdéseiről. A szocialista építés útjára lépő országokban viszont, ahol minden mozgásban, alakulóban volt, a jövőorientáció annyira természetes dolognak számított, hogy itt meg ezért maradt észrevétlen Flechtheim új tudományág megalapozását sürgető javaslata.

A jövőproblematika csak az utóbbi két évtizedben került az egész emberiség érdeklődésének középpontjába. E mutáció okaira és tartalmára vonatkozó vizsgálatok abból a nyilvánvaló tényből indulnak ki, hogy korunkat az előrejelzések iránti érdeklődés robbanásszerű növekedése jellemzi. Ez a jelenség — Gaston Berger francia prospektológus megállapítása szerint (*Omni modern si educația sa*. București, 1973) Földünk lakosságának planetáris méreteket öltő jövőérzékenységevel függ össze. Az emberiség nemcsak a történelmi idő felgyorsulására vált fogékonnyá, most már saját tapasztalatain mérheti le, mekkora erővel „robban” bele a jövő mindennapi életfeltételeinek alakulásába.

A „jövőrobbanás”-nak nevezett jelenség tartalmi szempontból a jövő jelené válásának újdonságözönében fulladozók érzelmeit tükrözi. A gazdag hangulati skála egyik végén megdöbbenés, aggodalom és szorongás (ez a pesszimizmus rendszerint az egyénre és társadalomra nézve ártalmas trendeknek szól), a másikon markáns optimizmus, a jövő alakíthatóságába vetett hit, az emberiséget ma még próbára tevő nehézségek leküzdésének reménye.

A jövőérzékenység megszállottjainak azonban mindinkább számolniuk kell azzal, hogy a jövőhöz való pusztán érzelmi viszonyulás nem elegendő alap a jövő majdani tudatos alakításához. A „jövőrobbanás”-nak nemcsak érzelmi-lélektani dimenziója van, mind nagyobb nyomatókat kap a jövő tudományos megismerésének és gyakorlati előkészítésének újabb, markánsan jelentkező dimenziója.

Ez utóbbi dimenzióhoz kapcsolódik az a vita, melyet a jövő kutatás szakemberei „a futurologia tudományos pörének” neveztek el. A kedélyeket fölkaivaró és szenvedélyes állásfoglalásra készítő „pörben” egyetlen kérdés fölött csoportosultak össze „vád” és „védelem”: „érvényes-e, felhasználható-e a partikuláris tudományok megismerésmódjai a jövő kutatásban, röviden: tudomány-e a futurologia? A „vád” egyértelműen fogalmaz: a jövő kutatás elméleti megalapozását célzó minden kísérlet hiábavaló. A „védelem” ezzel szemben kitart amellett, hogy a jövőtudomány nem elvont lehetőség, hanem egy nagy vonalakban már kialakult elméleti diszciplína. A „vád” bizonyító eljárása sem filozófiai-ideológiai alapjait, sem érvelésmódját tekintve nem egységes.

A jövőtudomány önállósodásának elvi lehetetlenségét bizonyító álláspont abból az előfeltevésből indul ki, hogy a tudományos kutatás tárgyává tett társadalmi vagy emberi jövőt nem lehet kiszakítani a társadalmi, ideológiai, filozófiai, emberi értékek bonyolult rendszeréből. Ez az értékrendszer egyben a biák, melyen át bepillantás nyílik a jövőbe. A kiindulópont megfellebbezhetetlenül igaz. Csak-hogy egyedül a marxizmusnak sikerült elkerülnie, hogy ebből a premisszából a jövő tudományos megismerhetőségét cáfoló következtetésre jusson. Eme álláspont szerint a jövő valóságát nem lehet objektív módon feltárni, a jövő pedig, nem lévén többé valamely tudomány objektuma, már csak szubjektív vélekedésünk tárgya lehet. Nézeteiben efelé hajlik a „kritikai futurologia” nem egy képviselője, köztük Robert Jungk, Hasan Ozbekhan vagy Johan Galtung is. Igaz, ők nem vonják kétségbe a jövő kutatás létjogosultságát, csak abban nem bíznak eléggé, hogy a futurologia a kutatási tárgyról pozitív ismereteket nyújtó tudományok státusára pályázhatna. A futurologia inkább jövőképzésünk kialakításának művészeté, melyben az alkotó képzelet játssza a főszerepet. Olyan értelmi művelet ez, amely nem elégszik meg a jelen vagy múlt fejlődési tendenciáinak egyszerű jövőbevetítésével, hanem e tendenciák kombinációja révén teljesen új képet rajzol a jövőről. (Vö. Robert Jungk: *L'imagination et la prospective*. Revue internationale des sci-

ences sociales, 1969. 4.) Az emberiség jövőjének megrajzolásában a tudományos-fantasztikus irodalom konstrukcióira is fontos szerep hárul, hiszen a jövőkutató az alternatív jövőképek kidolgozásában főként az utópiateremtés hagyományaira építhet.

A pozitívizmus jellegzetes kiindulópontjával („a tudomány mindig csak a tényekre támaszkodhat”) szintén a „vád” oldalára állt a jövőkutatás tudománytalanságát bizonyítandó pörben.

Más kutatók — marxisták és nem marxisták — azért nem tartják szükségesnek a jövőkutatás nagykorúsítását, mert szerintük a kialakult tudományok amúgy is rendelkeznek egy bizonyos jövőre irányulással, ami egy önálló jövőtudomány kifejlesztését fölöslegessé teszi. Ahogy Paul Dubois megfogalmazta: „a prospektív szemlélet nem tudomány, hanem a társadalomtudományok szükségszerű fejlődési tendenciája... Beszélhetünk tehát közgazdászai, szociológusi, antropológusi vagy történészi illetékességről vagy illetéktelenségről, de jövőkutatásról semmi esetre sem.” A jövő feltárásában ezek szerint a már saját státussal rendelkező társadalomtudományok illetékesek elsősorban.

A marxista kutatók közül a szovjet Besztusev-Lada tartozik a futurologia ellenfelei közé. Elismeri, hogy a futurologia sokféle törekvést takar, de ezek közül néhány tagadhatatlanul az ún. polgári futurologiával esik egybe, amely szerinte nem más, mint a tudományos kommunizmussal szembeállított ideológiai alternatíva (*Prospektíva*, 1972. 1—2.), más törekvések viszont a már létező tudományok vagy a marxi—lenini társadalomelmélet prognosztikai funkcióit veszik át, esetleg a társadalmi prognózis vagy prognosztika hatáskörén belül mozognak. Besztusev-Lada érvelésében Leninre hivatkozik, aki szerint a jövőorientáció a marxizmus legbensőbb sajátossága. A szovjet kutató véleménye szerint a futurologia helyett egy olyan prognosztikának nevezhető szakdiszciplína kimunkálására van szükség, amely a társadalmi és természeti folyamatok törvényszerűségeivel, kategóriarendszerével és az előrejelzés módszertanával foglalkozna.

Anélkül, hogy a marxizmuson kívüli jövőkutatást teljes egészében azonosítsák a marxizmusellenes irányzatokkal, megállapíthatjuk, hogy a marxista és a polgári ideológia ellentéte ezen a területen igen kiélezett. A nyugati és a marxista futurologia jövőképe ugyanis homlokegyenest ellenkezik egymással.

A mai polgári jövőkutatás egyik jellegzetes áramlata az establishment érdekeit képviselő irányzat, amely akár liberális, akár tisztán apologetikus változatában a status quo megőrzésére, esetleg javított újrakiadására, vagyis a kapitalista rendszer jelenlegi szakaszára jellemző alapvető társadalmi struktúrák meghosszabbítására építi az emberiség jövőjét. Ezzel rokon irányzat a polgári futurologia gazdasági-technikista változata, amely a különböző termelési eljárások gazdasági hatékonyságát és jövedelmezőségét növelő tényezők lehető legtudományosabb meghatározásával próbálkozik. Mivel ez az irányzat kizárólag a költség—nyereség viszonylatában gondolkodik, számításaiból teljes mértékben kihagyja a tervezett növekedés társadalmi-emberi összefüggéseit.

Az establishment álláspontját heves támadások érik a polgári futurologián belül is. Elsősorban a kritikai-humanista irányzat vonja kétségbe a polgári apologetika létjogosultságát, amikor olyan jövőmodellt állít szembe vele, amelyben a „fogyasztói társadalom” támasztotta problémákat az ember javára oldják meg. A kritikai-humanista irányzat lényegében mégis lírai-utópikus szellemben, kicsit a sci-fik modorában képzelet el a jövő emberének visszaújtját önmagához.

A jövőtudomány védelmében felszólalók abból a részben helytálló megfontolásból indulnak ki, hogy a partikuláris tudományok jövőorientációjuk révén sem képesek többre, mint a jövő különálló metszeteinek feltérképezésére, illetve ezeknek a jelen tendenciákból való levezetésére. Ezért a különálló tudományok nem teszik lehetővé a jövőnek mint globális rendszernek a megismerését; éppen azt nem képesek megragadni, ami a jövőben sajátos és amit sem a múlt, sem a jelenre nem lehet visszavezetni (a jövőnek a múlt, vagy a jelenre való redukciója nemcsak episztemológiai, hanem ontológiai viszonylatban is lehetetlen). És valóban: minthogy a jövő még nem létezik valóságosan, a jövőkutatás sem építhető az adottból, hanem csak abból, ami lehetőségként megvalósulhat. A közeli vagy távolabbi jövő tudatos irányítása viszont elképzelhetetlen a jövőkutatás fokozott szakosítása nélkül.

„A futurologia tudományos pörében” tehát alighanem a két véglet, a „vád” és a „védelem” álláspontjának szintézisében kereshetjük a megoldást. Ilyen megoldást sugallt O. K. Flechtheim az 1972-es bukaresti futurologiai világkonferencián, amikor egy olyan multidiszciplináris elmélet körvonalait rajzolta meg, melynek fő területei: a szűkebb értelemben vett jövőkutatás (prognózis), a jövőalakítás (tervezés) és a jövőfilozófia (beleértve a politikát és a pedagógiát is).

A tárgyat s a tárgy elméleti megközelítését tekintve a futurológia a valószínű jövő felderítésének elmélete, mert a jövő alrendszerének feltárását elősegítő tudományos és kvázitudományos eszközökre támaszkodik, ugyanakkor a lehetséges jövő feltárásának az elmélete is, mert az alkotó képzeletre, a jövő értelmi megkonstruálásának „művészetére” is alapoz, végül pedig a kívánatos jövő kiválasztásának az elmélete, mert az emberi vágyakat és aspirációkat vonatkoztatja a jövőre. A jövőkutatás tehát nem más, mint a jövő többoldalú megközelítése.

Multidiszciplinaritása és szintézisigénye viszont kifejezetten filozófiai jellegű tudománnyá avatja a jövőt egységes egészbe totalizáló futurológiát. A hangsúlyozott, de nem kizárólagos filozófiai jelleg a jövőkutatás ama törekvésének függvénye, mely a jövő teljes emberi problematikáját szeretné feltárni, ellentétben a partikuláris tudományokkal, melyek — mint az episztemológia, metodológia, praxiológia, szociológia, antropológia és axiológia — e problematikát csak egy-egy oldaláról közelítik meg.

A megvalósítandó jövő ugyanakkor bizonyos előzetes célkitűzések formájában jelenik meg, amelyek rendszerint valamely társadalmi osztály vagy csoport érdekeit szolgálják. Ez adja a jövőkutatás politikai dimenzióját, mely a jövőmodellálást bizonyos értelemben a politikai hatalom döntési tényezőinek rendeli alá.

A hazai jövőkutatás tudományos jellegének megalapozásában döntő szerepe van pártunk programjának, amely a jelenkori társadalmi-gazdasági fejlődés tendenciáinak mélyre hatoló elemzésére épül.

A megvalósítandó jövőt nem lehet továbbá a hozzá tartozó személyiségtípustól függetlenül elgondolni. Már ma tudnunk kell, hogyan készítsük fel a ma emberét a holnap követelményeire. A jövőkutatáson belül ezért sajátos helyet foglal el a prospektív pedagógia.

Ami a jövőkutatás tudományos dimenzióját illeti, mind többen ismerik fel e komponens növekvő jelentőségét. Távolról sem egyeznek azonban a nézetek, amikor azt a kérdést kellene tisztázni, hogyan lehet tudományosan helytálló kijelentéseket tenni a jövőről. Igen elterjedt vélemény, hogy a jövőtudománynak az ún. „lomha” vagy „tartós tendenciákból” kell kiindulnia. Ezen olyan társadalmi jelenségeket kell érteni, amelyek jövőbeli alakulásáról a múltbeli tendenciák extrapolálása révén megbízható prognózisokat állíthatunk fel. Ilyen tartós tendencia például Földünk népességnövekedése, az aktív és passzív népesség dinamikája, a tudományban dolgozók számának növekedése stb. (Vö. Paul Dubois: *Este viitorologia o știință?* Prognostica, 1974. 1.)

Mivel bebizonyosodott, hogy az ún. „tartós tendenciák” extrapolálása hibás következtetésekhez vezethet, a kutatók ezt megpróbálják kiegészíteni mindazoknak a tényezőknek és várható kihatásainak vizsgálatával, melyek fokozottabb mértékben befolyásolhatják az események várható alakulását. A jövőkutatás szakirodalma e tényezőket „jövőhordozó tények”-nek vagy „jövőteremtő események”-nek nevezi. Jövőhordozó ténynek számít általában minden olyan tudományos felfedezés vagy technikai találmány, melynek gyakorlati alkalmazása forradalmasíthatja a jövő emberének lét- és munkafeltételeit.

A tudományos dimenzióval függ össze a jövőre vonatkozó kijelentések igazságértékének problémája is. Igaznak lehet tekinteni azt a jövőre vonatkozó állítást, amely az alábbi feltételek közül legalább az egyiknek eleget tesz: a) hibátlanul következik az igaz ismeretek valamely rendszeréből; b) híven tükrözi az adott rendszerek mozgását; c) hosszú távon egybeesik a rendszerek végállapotával vagy az előrejelzett események tényleges kimenetelével. A stabil rendszerekre vonatkozó állítások igazságértékét már kijelentésük pillanatában tudjuk. A változó paraméterű rendszerek alakulására vonatkozó állítások igazságértékét helyesbítő stratégiákkal lehet megőrizni.

A jövőkép tudományos jellegű felvázolását biztosítja az is, ha a kutató nem szorítkozik a jövőalternatívák egyszerű minőségi értékelésére, hanem sok mennyiségi oldalának felbecsülésére is vállalkozik. Ehhez olyan globális-társadalmi mutatókat kell kidolgoznia, amelyek egyrészt a perspektivikus változások mérésére, számokban való kifejezésére alkalmasak, de másrészt lehetővé teszik, hogy e változások adott társadalmi előküszítésekre, emberi értékekre vagy más normatív kritériumokra vonatkoztatott előjelét is meghatározzuk.

A hazai jövőkutatás, mely a determinizmus elvére és a rendszerelméleti megközelítésre épül, nemcsak leírja, hanem a változások okainak, feltételeinek és törvényszerűségeinek feltárása révén meg is magyarázza e jelenségeket, s ezzel nagymértékben csökkenti az előrelátás kockázatát. „A futurológia pörében” a végső szót még nem mondtuk ki. A hazai marxista jövőkutatás alapjait azonban nagy vonalakban már leraktuk.

A. J. fordítása

A tudomány átalakulása

Gondolatok egy marxi metaforáról

A tudomány két fő funkciója: a megismerő és társadalomalakító (gyakorlati) funkció dialektikus egységet alkot. Mégis mi e funkciók szerepe a jövőben? A kérdés megválaszolása számunkra — többek között — azért is oly fontos, mert a Román Kommunista Párt programja és a KB novemberi plenáris ülésén elfogadott intézkedési terv megkülönböztetett szerepet biztosít a tudománynak az ország jövőbeni fejlődésében.

A tudomány *közvetlenül* csak az eszmei szférára tud hatni. Közvetlen model-láló szerepe csak a szellemi kultúra struktúráját illetően érvényesül és hat vissza a köznapi tudatra. A kérdés itt az, egyensúlytényező-e a tudomány a kultúra egészében, s ha igen, milyen mértékben az, vajon a tudomány dezanotropomorfizáló jellege nem vezet-e a kultúra, az egész modern világ válságához. (René Guenon: *La crise du monde moderne*. Paris, 79—87.)

Lukács György szerint az ember nemcsak „a valóság dezanotropomorfizáló visszatükrözése [...] segítségével fejlődik tovább s lesz úrrá a saját világán“, hanem „ez a folyamat egyúttal mérhetetlen befolyást gyakorol személyisége teljességére“. (Az *esztétikum sajátossága* I. 163—164.) Ha a köznapi tudat csak a tudomány égisze alatt tehet szert objektivitásra, akkor ez az objektivitás mind a tudat, mind a magatartás szintjén elengedhetetlen feltétele a mindennapi élet egyetemessé válásának. Milyen mértékben, meddig hatolhat be a tudomány a köznapi tudat szférájába, mi akadályozhatja a két szféra egybeesését, miért társadalmi szükségszerűség az, hogy párhuzamos fejlődésük a végtelenben találkozzék — ezek lényegében egytől egyig kultúrszociológiai kérdések. A kultúrszociológus itt a tudomány közvetlen funkciójára kérdez rá.

A tudományos-műszaki forradalom, minthogy társadalmi kihatásaiban már nem korlátozódik csupán az eszmei szférára, aligha vezethető vissza erre a közvetlen funkcióra. (Minden ilyen kísérlet az egykor oly rokonszenves felvilágosító álláspont illuzórikusságát hozza vissza.)

A tudomány gyakorlati funkciója mindig közvetett: a tudomány technikai meghosszabbítása révén érvényesül. A tudomány e vonatkozásban mindenekelőtt a termelési folyamatot forradalmasítja, ami egyaránt kihat a termelési eszközökre, a munka tárgyára, az energiaforrásokra, valamint a munkaerő alakulására. „A tudomány dezanotropomorfizálása eszköz arra, hogy az emberek úrrá legyenek a világon: annak a magatartásnak a tudatosítása, módszerre való emelése ez, amely [...] a munkával kezdődik meg, s az embert kiemeli az állati létből, és hozzásegíti ahhoz, hogy emberré alakítsa magát.“ (I.m. I. 144.) A tudományos-műszaki forradalom kutatása tehát — bizonyos vonatkozásaiban legalábbis — szintén a kultúrszociológia hatáskörébe tartozik. Vagyis a termelőerők korlátlan bővítése — bármennyire még csak a kezdetén tartunk is ennek a folyamatnak — nem választható el a tudományfejlődéstől, azzal állandó kölcsönhatásban van, kölcsönösen befolyásolják és ösztönzik egymást. Közeledésüket és egymásba való kölcsönös átcsapásukat, a termelésnek tudományba és a tudománynak termelésbe való átmenetét elvileg az teszi lehetővé, hogy „a munka a mindennapi valóságnak az a része, amely a tudományos objektivációhoz a legközelebb esik“. (I.m. I. 37.) Mindkettő objektiv viszonyulást követel a valósághoz, csak más-más szinten és különböző módon. Az *objektivitásnak ez az egybeesése* teszi lehetővé az objektiv valóság átalakítását a munkában és megismerését a tudományban. A munka összekapcsolódása a tudománnyal, a kettő közötti kommunikáció többé-kevésbé véletlen jelenség is lehet, de egy bizonyos határon túl e kölcsönös összefüggések folytonos rendszert alkotnak, amelyben a tudomány szükségszerűen kilép a köznapi gondolkodás kereteiből, s szembefordul a termelési struktúráját mindaddig meghatározó rutinnal. Ez a hosszú lejárható és ellentmondásos folyamat „közelebb hozza a munkát és a munka eredményeit a tudomány struktúrájához.“ (I.m. I. 36.) Ez a közeledés azt jelenti, hogy a tudomány a termelési folyamat szerves részé-ként a társadalmi gyakorlat egyik alkotóelemévé válik. A tudomány metamorfó-zisa ebben az esetben *közvetlen* valóságalkító eszközökkel való összekapcsolódá-sából következik, ami egyben a valóságalkítás minőségét is meghatározza. A gya-

korlatba (termelő gyakorlatba) ily módon beolvasztott tudomány többé már nem tartozik a szellemi kultúrához, többé már nem a megismerés eszköze, hanem végső soron a valóságalkítás, a természet és társadalom humanizálásának szerepét vállalja magára.

Igy hát az a felfogás, amely egy marxi idézetre hivatkozva a tudományt közvetlen termelőerőnek tekinti, megkerülhetetlen ellentmondásokhoz vezet filozófiai és szociológiai vonatkozásban egyaránt. Nem kétséges, hogy a marxi szöveg szó szerint a következőket tartalmazza: „Az állótoke fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret közvetlen termelőerővé.” (*A politikai gazdaságtan bírálatainak alapvonalai* II. Budapest, 1972. 170.)

De ha tovább olvassuk a marxi szöveget, kiderül, hogy Marx itt egyébre is felhívja a figyelmet. Azt is fontosnak tartja, hogy „milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei (a termelési viszonyok elsősorban) az általános intellektus ellenőrzése alá”, milyen mértékben képviselik a termelőeszközök a tudomány elért szintjét, milyen mértékben vezet a társadalmi gyakorlatba való betagozás a tudomány metamorfózisához.

Marxot elsősorban a tudomány emez alakváltozása foglalkoztatja, melynek során a tudomány túllép azon a fokon, amikor még csak a megismerési folyamat végtermékeként szerepelt. A marxi kijelentést tehát, mely szerint „a tudomány közvetlen termelőerővé válik”, ebben a kontextusban igen óvatosan kell kezelnünk. Olyan metafora ez, amely képletesen fejezi ki a tudomány és a termelés kölcsönös egymásrautaltságát. Különbösen Marx a kapitalista termelési mód hatékonyságát és gazdasági lehetőségeit „a tudomány általános állásától és a technológiai haladástól, vagyis e tudománynak a termelésre való alkalmazásától” teszi függővé. (I.m. II. 168.)

Nyilvánvaló, hogy Marx a termelés jövőjét mint a tudomány gyakorlati alkalmazását képzelel el, ahol a tudomány a technológia közvetítésével hat a valóságra. Ez a közvetítettség azonban semmit sem von le a tudomány gyakorlati értékéből.

Ugyanilyen megfontolásokból az alkalmazott tudományok fogalmát sem árt pontosabban körülhatárolni. Az, amit alkalmazott tudománynak nevezünk, egészében véve maga sem vonatkoztatható közvetlenül a tudományok rendszerére. Kettejük viszonyára is az áttételesség, közvetítettség a jellemző. A modern technológia közvetlenül az alkalmazott tudományokra támaszkodik, de az esetek többségében — bizonyos áttételekkel — az alap kutatások eredményeit is magába építi. A tudományos felfedezések elméleti és gyakorlati értékét ugyanis nem közvetlen gyakorlati alkalmazhatóságuk dönti el. Olyan többszörösen közvetett viszonyról van szó, melynek esetében az alap kutatásoktól a nagy technológiai forradalmakig az alkalmazott tudományokon át vezet az út. A tudomány mint egységes rendszer nem viszonyítható tehát egyöntetűen a társadalmi gyakorlathoz. Minél „tisztább” maga a tudomány, objektivitásukban annál „elméletibbé párolva” érhetők tetten a valóságos struktúrák. Végeredményben ez az, ami a tudományt igazán „hatékonyá” teszi, bármennyire közvetett módon valósul is meg ez a megismerő funkció.

Kétségkívül Marxnál válik először nyilvánvalóvá a tudomány gyakorlati funkciója. Marx vizsgálja először tudatosan e funkció kihatásait a történelem alakulására, különösképpen azt, hogyan befolyásolja a tudomány a termelést, illetve hogyan változtatja meg a munka természetét. Marx ezzel új összefüggésbe helyezte a tudományos megismerés hagyományos elméleti modelljét: a tudomány nála a kultúra alrendszere, mely szellemi szinten tagolódik be a kultúra rendszerébe.

Mi a tudomány szerepe ellentmondásoktól megosztott világunkban, ahol az emberiség már nem regionális, hanem világproblémák közt órlódva keresi azok megoldását?

Mindent a műszaki haladásra bízni: úgy tűnik, az emberiség sorsára nézve veszélyes illúzió. A Római Klub két jelentése (Meadows: *A növekedés határai*; Mesarović—Pestel: *Válaszúton az emberiség*) arra figyelmeztet, hogy a műszaki haladás csak tempíthatja egy rendszer felbomlásának tüneteit, de nem tüntetheti el a végső okokat.

A tudománynak valamennyi funkcióját illetően haladónak kell lennie ahhoz, hogy a társadalom humanizálásáról beszélhessünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy a tudomány a humanizálás egyetlen forrása. Az sem következik ebből, hogy e globális társadalmi folyamat ellentmondásmentesen fejlődik, azaz hogy a különböző tudományterületek nem kerülhetnének ellentmondásba önmagukkal, illetve egymással. (Utaljunk itt csak a társadalomtudományok közismert lemaradására.)

A növekedés válságáért tehát nem szabad kizárólag a tudományt hibáztatnunk, hanem a társadalmi folyamatok globális szerkezetét kell szemügyre vennünk. A *társadalmi viszonyok egészére alkalmazott* tudománynak semmi köze a nyakló nélküli vak növekedéshez, mely a közvetlen hasznosság egyoldalú követelményét tartva szem előtt ki tudja szabadítani ugyan a „bűvös palackból“ a tudományt, de azonnymában el is veszti a hatalmát fölötte.

A növekedés vakságával szembeni ádáz acsarkodás helyett olyan „felvilágosult“ haladás mellett szállunk síkra, mely nem vezethet sem az emberiség, a társadalom többségének megcsonkításához, sem az egyén semmibevételéhez.

A tudomány mint a kultúra alrendszere „forradalmi“ módon hat vissza a társadalom egészére. Nemcsak a kultúra olyan alrendszereit változtatja meg és kényszeríti önvizsgálatra, mint a filozófia, művészet vagy a vallás, de ezek egymáshoz való viszonyára is kihat. A tudomány ilyenformán a modern kultúra egész szerkezetét átrendezi. De hangsúlyoznunk kell, hogy a tudomány mozgása ebben az összefüggésben sem korlátozódik pusztán a szellemi szférára. A tudomány kultúrszociológiai megközelítésében is mindenekelőtt a tudomány társadalmi meghatározottságát tartjuk szem előtt.

KÉT LENGYEL KÖLTŐ

TERESA TRUSZKOWSKA

ASZIMMETRIA

A vállcsontom
és a láthatár széle

A bordám
és a csend evezője
ami elsuhant —

A homlokom csontja
s egy szentély hófehér fala —

Hogyan mérjem hogy közelítem
az emberi szót
vagy a csillagot a messzeséggel —

A villámcsikázást hogyan vessem
össze a gondolatéval

Ezt a létet hogy egyeztessem
a nemléttel köröttem

STEFAN GOLEBOWSKI

JELENLÉT

Vívtam a harcot
a ferde csúfsággal
a rímes varázsszal

úgy véltem magam
a régvoltból kitiltom
a versekből kiirtom

csak hogy ezt nem lehet
énemben? afelett?
hatalom született

szavaknak résein
mondatok közeim
felfedi léteimet.

KAPUSY ANTAL fordításai

Portrévázlat „a másik” Tamásiról

1. Az írott szó akkor is megmarad, ha könyvtárak mélyén, rongyolódó lapok hasábjain kallódik.

Igy ismerkedünk a másik Tamásival is, a publicistával és közéleti emberrel, egy emberöltő távolságából. Azzal a Tamásival, akire nagy öregjeink — valami okból — alig tudnak visszaemlékezni, s ha igen, akkor sok ellentmondással. Akiről talán egyetlen elfogulatlan, szintézis igényű jellemzést olvashatunk — Balogh Edgártól: „A máig gyűrűző Tamási-vitában bizonyára legkevésbé kérdéses a politikum. Az író sohasem volt kommunista, a társadalmi felszabadulást nem a munkásosztály feltörekvéséitől várta, de mert népsorsot vállalt, népert élt és küzdött, kellő helyzetekben mindig találkozni és szövetkezni tudott széles népfronti törekvésekkel.” S hogy a kép hitelesebb legyen, röviden, tömören felsorakoztatja érveit: „Élére állt az 1937-ben balról indult nemzetiségi összefogásnak, s mint a Vásárhelyi Találkozó elnöke meghirdette a román néppel való megegyezést egyenlőség és testvériség demokratikus követelményei szerint, Magyarországon Szabó Pálék radikális népi irányzatát támogatta, s a második világháború utolsó szakaszában komoly segítséget nyújtott az ellenállási mozgalomnak Erdélyben. Írói pályáján is többször érintkezésbe jutott a marxista Korunkkal Kolozsvárt, s ha voltak eltávolodó szakaszai, nem nehéz megállapítani a történeti emlékezés mai fokán, hogy ebbe nemcsak saját népi felfogásának bizonytalanságai és befolyásolhatóságai, hanem a baloldalon nemegyszer felkísértő, a szövetségessel szemben következetlen túlzások, beszűkülések is belejátszottak.” (Balogh Edgár: *Mint sziklára szállott hegyimadár. Mesterek és kortársak*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.) Ez lenne az irány, mely a közéleti ember valóságos portréja felé mutat.

Tamási kortársai azonban nem nyújtják bőkezűen a segítséget.

Nagy István, aki Tamási oldalán ült a Vásárhelyi Találkozó elnökségében, s aláírásuk is egymás mellett, díszhelyen jelent meg a „Cselekvő erdélyi ifjúság” nyilatkozata alatt, önéletírásának negyedik kötetében (*Szemben az árral*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.) nem tudja méltó társának tekinteni ezt a közéleti embert: „Kissé még ma is fanyar mosolyra késztet az a beszéd, amelyet Tamási Áron igen fenségesen megnyitotta a Vásárhelyi Találkozó első napját. »Itt állok — mondotta —, mint hegyről alászállt madár...« Igen, ő szívvel-lélekkel beleképzelte magát a Találkozó vezérének szerepébe, holott az ő valóban nagy jelentőségű kezdeti lépésén túl ilyesmiben tetszelegni sokkal inkább illett volna Balogh Edgárhoz...“ A szerep—főszerep kérdése nem ilyen egyszerű — igazolják fentebb Balogh Edgár sorai, s részletesebben Kacsó Sándor önéletrajzi visszaemlékezése. Nagy István még Tamási számtalan helyen közölt beszédét sem idézi egészen pontosan. Ezért mindjárt idekívánok azok az ugyancsak szemtanú Szemlér Ferenc meleg hangú szavai: „Különös módon emlékezetembe vesződött [...] a megnyitó beszéd elmondására felemelkedő Tamási Áron sötét hajzatának enyhén megmutatózó kopaszodása, valamint legelső szavai: »Mint sziklára szállott hegyi madár, itt előtettek is egy ember áll [...]«“. A rendkívüli jelentőségű, mára majdnem feledésbe merült közéleti eseményről azonban ő is csak ennyit tud mondani: „Hetek, hónapok óta hiába kísérletezem a válaszadással — egykori emlékeim fölött áthatolhatatlan rétegekben merevedik a történelem lávafolyama.” (*Magányosan a Vásárhelyi Találkozáson. Személyes ügy*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1974.)

Úgy tűnik, utolsó éveiben Németh Lászlót is áthatolhatatlan ködök választották el egykori küzdőtársától, mert egy késői, Tamási-központú interjúban már semmire sem emlékezik. (*A fenomén maradt nekem mindig... Tóbiás Áron beszélgetése Németh Lászlóval Tamási Áronról. Alföld, 1974. 12.*) Illyés Gyula nem tagadja, hogy még sok adalék eszébe jut, s egy félmondatban összefoglalja: Tamási „nemcsak művésznek volt nagy, hanem — közéleti férfinak is.” (*Egyre jobban hiányzik... Alföld, 1974. 12.*)

Körülbelül ennyi felvilágosítást nyújt az utóbbi évtizedekben az írott szó. Ha Kacsó Sándor emlékezete nem lenne olyannyira lelkiismeretes, mint amennyire az, és Balogh Edgár nem vázolta volna fel a legnagyobb határozottsággal a lehetséges ideológiai portrét, mit is tudnánk „a másik Tamásiról“, arról, aki nélkül nem létezhetne a köztudatban elfogadott szépíró? Megismerésének útja tehát

PÁLL LAJOS: 1. SÓFALVA;
2. SZOMSZÉD UDVAR (A KORUNK GALÉRIA ANYAGÁBÓL)

azt a lehetőséget megragadni, amelyre szintén Kacsó (mégpedig Németh és Illyés idézett nyilatkozata mellett és azt kiegészítve) hívja fel a figyelmet: „Publicisztikája a Brassói Lapokban szinte felfedezetlen [...]. Nekem személyileg is és a lapnak óriási segítség volt Tamási Áron publicisztikája. Mindig a legkényesebb kérdésekhez szólott hozzá és mindig olyan átütő erővel, amely vihart is kavart mellettünk. De erősítette a mi álláspontunkat.“ Ha ezt még kiegészítjük *Helikon-és Korunk*-kapcsolatával, egy keveset talán a kortársak titkaiból is megtudunk.

2. Kacsó arra „a másik“ Tamásira hívja fel a figyelmet, akit Balogh Edgár sem ismert eléggé. A *Brassói Lapokban* nyomon követhető a későbbi „népfontos“ közéleti harcok arcélinek formálódása. A rendelkezésünkre álló anyagból csupán a leglényegesebb adatokra, a távolabb mutató, pályafutását alapvetően átható kérdésekre szorítkozunk.

A Vásárhelyi Találkozó megvalósulása után így nyilatkozik Tamási a *Brassói Lapokban*: „Ezen a helyen vetettem el szorongó álmaimnak magját.“ (*Kitűzött zászló*. 1937. október 17.) Nemcsak ő volt hát lelkes és eredményes támogatója Kacsó és a lap eszmei-politikai küzdelmeinek: a *Brassói Lapok* is lényegesen segítette Tamásit a helyes, balfelé-tájékozódásban.

A húszas évek végén vagyunk. Tamási nemrég tért haza amerikai „kiruccanasárol“t. Egykötetes — tehát fiatal — író, alkotói tervei, cselekvésvágya is ifjú erőt mutatnak; s mint minden egészséges értelmiségi, közösségre vágyik, melyben ő ne „székely különlegesség“ legyen, hanem bárkivel egyenrangú elv- és küzdőtárs. Az éppen megreformált *Brassói Lapok*: alkotóműhely — mindenkinek nyitva áll, aki a készülő épületből egyetlen téglát vagy egész falat magára vállal; Tamási önként csatlakozik a kor viszonyai között jól tájékozódó, okosan szervezett építőkhöz; ez a közösség nem szűrte eminenciások társaságának rendezkedett be, tagjaitól képességeik teljes latbavetését követeli, ennek ellenében segíti az önálló hang, a saját utak kibontakozását; Tamási arra vállalkozik, amiben — ha nem is többet, de — mást tud nyújtani, mint szűkebb tematikájú szépirodalmi munkásságában.

Emlékezetfrissítőül: 1928 tavaszán Kacsó már-már egyedül marad a hírhedt gyergyói panamák elleni küzdelmében. Amikor — nem várt segítségként, június 30-án — „lobogó kortesbeszédével“ berobban a lap védelmében a friss hang: *Ajánlom magam: Tamási Áron vagyok, s mint új tanú érkeztem a gyergyói ügyekkel kapcsolatban*. Első jelentkezésével egyben a jövő számára is elkötelezi magát a haladó erők mellett. „Lassanként minden magyar újság és minden magyar újságíró [...] érdekeltekhez kötötte magát. Újságjaink elsősorban anyagi vállalkozások lettek. [...] Egy bizonyos hangra és felfogásra be vannak állítva.“ A *Brassói Lapok* és Kacsó Sándor azonban a nép érdekei mellett áll ki. Ezért küldi hát Tamási — Ady módján — a „frigy-ládát“.

„[...] A Nép és Jövendőnk szent érdekében kívánom:

Éljen Kacsó Sándor.

Éljen a Brassói Lapok.

És mindazok, akik a népért és az igazságért küzdenek, hogy soha meg ne haljanak.“

(Egyébként a cikk egész hangulata — s nem ez az egyetlen — mintha a századelő Adyjának heves kifakadásait idézné. A hazai Ady-kultusz épp Tamási publicisztikájára ne hatott volna?)

Egész élete bizonyítja: soha nem vállalt bértollnokságot. Ami egyben azt is jelenti, hogy sosem lesz szabályos időközökben jelentkező publicista. Szól, amikor közérdekű mondanivalója van. A *Brassói Lapok* minden nagy csatájáról véleményyt nyilvánít valamiképpen — esetleg éppen hallgatással: az is lehet sokatmondó. Kiváló érzéke van arra, mikor szükséges közbeszólni. Ilyenkor tapasztaljuk: jó intuícióval rendelkező esztéta és becsületes, gyakorlati érzékkel megáldott irodalompolitikus.

Huszonnyolcban megjelenik a *Szűzmáriás királyfi*, szerzője pedig a leghevesebb összecsapások középpontjába kerül. Elsőként Jancsó Béla, majd Makkai Sándor mond véleményt a könyvről; kimerítő tanulmányával hozzájuk csatlakozik — a lap augusztus 12-i, illetve 19-i számában — Benedek Elek; Tamási megkapta a Baumgarten-díjat — mire az „orbánhegyi oroszlán“ tombolni kezd. Ezután a vihar Szabó Dezső „minősíthetetlen támadása“ körül dühöng, itthon és a határon túl. Érdekes módon, mindenki szenvedélyesen polemizál, egyik vagy másik fél javára — az érdekelt azonban néma. S amikor megszólal, akkor sem védekezik, nem is vádol senkit. Csupán — a hullámvérés csöndesedését jelezve — egy novellaszerű írást tesz közzé (most már „saját“ lapjában, még 1928. október 7-én): *Egy éjszaka Dózsa Györggyel*. A mai olvasó szépírói műnek tekintheti. (Nem téved.) A kortárs Kacsó Sándor e metaforikus stílusból kielemezti a mélyebb

motivációréteget: pamflet, amelyben minden szereplőnek megtalálható a lezajlott polémiával kapcsolatban álló, eleven mintaképe.

1929 második felében két világháború közötti irodalmunk döntő jelentőségű szakaszához érkezik. A jelszó: *Vallani és vállalni*. Berde Mária vitaindító írását Tamási hozzászólása követi a *Helikon* novemberi számában (címe: *Így van*); aztán — ez a látszat — belesüpped kényelmes bőrfoteljébe, s a *Cimeresek* témáján rágódva, híres szivarjaiból füstölög mindenre. Mert a napilapokban veszedelmesen elburjánzó vitacikkekre nem reagál. (Irodalomtörténeti távolságból felénk villan a kérdőjel: vajon nem éppen a lelkesedő napilapok témavadász-szenvedélye vetett oly felemás véget az indítatásában helyes eszmélkedésnek? Mielőtt az elméleti szintézis megszülethetett volna — csupán a *Brassói Lapok* példáját figyelve —, jótollú újságírók periferikus kérdésekre terelték a figyelmet.) Lapjában hat év múltán is — egyébként más problémákhoz kapcsolódó írásában (*Az igazi író feladata és a politika*. 1935. május 27.) — csak egy félmondatra méltatja az ügyet, pusztán sikertelenségére hivatkozik. Ennyire fölöslegesnek tartotta volna azt a vitát, amelyet az irodalomtudomány (elsőként Sóni Pál megfogalmazásában) ma a romániai magyar irodalom fordulópontjának tekint?! Nem erről van szó. Tamási az egyetlen, aki méltó figyelmet szentel a másik — tragikus — eseménynek: elhunyt az erdélyi irodalom nesztora, legféltőbb (baconi) őrszeme. A *Helikonban* (1929. 7.) ő búcsúzik Benedek Elektől, a fájdalomtól elfogult, lírai szóval. A seb még annyira friss, hogy nem tudja távlatokban mérni a veszteség arányait. Amikor azonban a Berde Mária felvetette témához kapcsolódik (említett *Helikon*-beli írásával), a közélet és irodalom ügyét a maga egyességében érzékelő irodalompolitikus szólal meg: „Úgy csináljuk az irodalmunkat, mint a politikánkat: régi magyarosan, arisztokratikusan, a valóság megvetésével. [...] Kezdve Osváttól Áprilyig még mindig nem volt magvető kézben az irodalom irányítása [...] Talán Benedek Elek lett volna az egyetlen, aki ezt megtehetette volna. Neki azonban nem jutott Erdélyben irányító szerep. Úgy látszott sokszor, hogy éppen azért nem, mert alkalmas erre.“ És még egy figyelemre-méltó észrevétel, miszerint a helikoni csoportosulás „nem használja ki“ a lehetőségeket: „Az írók összejöttek és mégsincsén kollektivitás sehol.“ (1929-ben vagyunk, amikor még messze van az EMÍR kiválása!) Joggal elégedetlen tehát a művelődési élet irányításával és a vezetőkkel. Miközben a „Vallani és vállalni“ súlya alatt a vitázók ide-oda kapkodnak, addig Tamási azt figyel: kik és mi okból indították útjára a jelszót. Alig két év múlva — egy, a *Virrasztásban* fellelhető jellemrajzában — a *Helikon*-szerkesztő Kuncz Aladárt okolja: „Úgy találok, hogy úgy a történelmi novellapályázat beindításakor, mint más későbbi hasonló ténykedésénél is, felszínre enged egy lappangó irodalmi akaratot, azt kedves simogatással és barátságos vállveregetéssel útjára engedi, ő maga pedig kényelmesen elhelyezkedve nézi, hogy hádd lássuk, most mi lesz! Nagy, kék szemében a játék izgalma fénylik, de érdeklődése csak addig biztos, amíg meg nem unja. [...] A kérdés másik fele [...] kikkel és hogyan végeztette el az irányító, lökö vagy visszatartó szerepeket? [...] Előszereettel olyan emberekre osztotta, akik a kérdéses ügyben már megjátszották az ellenkező szerepet is. A »vallani és vállalni« pódiumára például mindnyájunkat kikerülve azt a Berde Máriát állította oda, aki éppen az egyik nyertese volt annak a történelmi novella-pályázatnak, amelyet ő tüzetett ki. S ha meg nem hal vala, nagyon valószínű, hogy ezt a »vallani és vállalni« irodalmat éppen velem vágatta volna itt Erdélyben agyon: velem, aki a »Cimeresek«-kel a legtetejébe másztam ennek a fának.“

Képletünkben a „vallani és vállalni“ vita meg Benedek Elek halála összeadódik, s az eredmény: *irodalomtörténeti pillanat*. Tamási a *Brassói Lapokban* nyilatkozik: „A halál hónapokig a szótalanságig süjtött. A fejek azonban az ő utolsó akarata szerint felemelkednek ismét és az abbahagyott munka folytatására megmozdult újra a toll.“ (*Örökítsük meg Benedek Elek emlékét*. 1929. december 12.) Elsőként — tehát új nekirugaszkodással — a Tamási tolla... Majd Szentimreivel együtt — egy, a Benedek Elek életéhez méltatlan összecsapás során — hitet tesz: „Benedek Elek helye nekünk szent. [...] Erre tettünk fogadalmat a kisbaconi koporsó mellett.“ (*Benedek Elek emléke körül*. 1930. január 11.)

Amikor a kortársak jó része napi kérdésekkel bibelődik, a baloldalt álló Tamási már az összefogás lehetőségét kémleli; készülődik „népfrontos“ korszaka, a Vásárhelyi Találkozó felé.

A harmincas évek legelején — köziróként — ritkán jelentkezik a *Brassói Lapokban*. Minden valószínűség szerint ez belső érlelődést jelent. 1930-tól közledek a *Korunkhoz*, a *Helikon* tanúsága szerint pedig egyre inkább foglalkoztatják a drámaírás, a népi gyökerzetű színmű kérdései. Csak elszórtan találunk nevével jegyzett cikket, glosszát, kritikát. Valamivel több novellát, elbeszélést közül ezidőben.

Kacsó idéz emlékiratában ekkoriból egy értékes mozzanatot, pohár melletti társalgást:

„Maradj te is ott, ahol eddig voltál: vagyis mellettem és a Brassói Lapok mellett... Úgy értem, hogy légy ezentúl szorgalmasabb külső munkatársunk...”

— No, ezt szívesen megígérem — mosolygott, s én éreztem, hogy helyesen cselekedtem, mert jólesett neki, hogy védelmemre lehet.“ (*Fogy a virág, gyűl az iszap*, 422.)

1932-ben az *Ábel-trilógia* első részével bizonyít. (Napjainkban már számtalan elemzés tanúsítja, eszmei fejlődésének milyen szakaszát és fokát képviseli ez a mű.) A szerző pedig büszke, hogy épp a *Brassói Lapok* hasábjain teremtette meg legkedvesebb hősét, támadóinak is így mutatja fel: „Éppen kilenc hónappal ezelőtt, ennek a lapnak a bölcső-rovatában született meg Ábel.“ (*Ábel hűsvéti üzenete*. Brassói Lapok, 1933. április 16.) A *Korunk* felől elhallgatás, értetlenség fogadja. A konzervatív kritika részéről pedig ostoba-gúnyos vélemény. A visszhang a fronttöréssel kísérletező, legifjabb irónemzedék irányából a legerősebb. A fiatalok csoportosulásokba tömörülnek, s nagyobb részük Tamásihoz csatlakozik, „az új irodalom nevében“ föltétlen eszményképnek tekinti őt. (*Nyilatkozat*. Brassói Lapok, 1932. április 15.) Az ifjú értelmiség kisebb része viszont szembenáll a hallgatólagosan elfogadott irodalmi vezérrel. Nem bukkantunk rá Tamásinak azokra az írásaira, amelyekben (a harmincas évek elején) nyilvánosan felkarolja fiatal híveit. Az említett nyilatkozat azonban — nemzedéki vallomás! — hálát is tolmácsol Tamási támogatásáért, miközben segítségére siet: „A legnagyobb felháborodással értesülünk erről a méltatlan támadásról, mely Tamási Áront érte.“ Ha pedig hangsúlyozottan szociális beállítottságukat vizsgáljuk, magyarázatot lelünk eszményképük megválasztásának indítékaira: „Szemben a transzilvánizmus jelszava alatt indult erdélyi irodalmi felfogással, mely szemmel láthatólag szákcútába futott, a fiatal írók keresik azt az utat, amelyen [...] megtalálhassák az erdélyi nagytömegekkel a kapcsolatot.“

3. A Tamásiról készült monográfiák általában figyelmen kívül hagyják az író közéleti harcait, Tamásit, a publicistát, a napilapok munkatársát. Csak a körülötte zajló viták ismeretének hiányában állíthatja monográfiájában Taxner-Tóth Ernő (*Tamási Áron*. Budapest, 1973), hogy írói népszerűsége 1937—1945 között a legnagyobb. Azt pedig határozottan tagadni kell, hogy társadalmi érzékenysége (ugyancsak T.-T. E. szerint) a második világháború után kerül előtérbe.

Szinte áttekinthetetlen, hogy 1937 előtt hány hazai és magyarországi lapban közöl, polemizál Tamási, hányban beszélnek róla. Az viszont egészen biztos, hogy 1933—1934-ben legsűrűbben a *Brassói Lapok*ban jelentkezik: ebben az időszakban állandó rovata van (*Tiszta beszéd*); mennyiségében is sokatmondó cikkanyag (jegyzet, irodalombírálat) tanúsítja sokrétű tevékenységét; napvilágot lát az Ábel második és harmadik része; az *Énekes madár* s a kimondottan szociális fogantatású *Bajlított földön*. S mindehhez hozzá kell számítani a közvetlenül vagy áttételesen, utalásszerűen Tamásival kapcsolatos írások rendkívüli gyakoriságát a lap hasábjain. (Csupán erről gazdag bibliográfiát tudnánk közzétenni.) Nem alaptalanul éri hát a vád, miszerint „eladta magát“ a *Brassói Lapok*nak és a baloldálnak.

Az irodalomról ekkortájt nem is tud másképp szólni, mint társadalmi jelenlégről. *Középkori dongók* című írásában válaszol — természetesen a *Brassói Lapok*ban (1934. március 7.) — a támadásra. A fasiszmus veszélyétől fenyegetett korban csak egyféleképpen nyilatkozhat: „En is dolgozni fogok, mert tudom jól, hogy lesz itt még nagyobb csata is, amelyben kétségtelenül mi fogunk győzni: akár a munkánkkal, akár a halálunk árán, akár a halálunk után.“ Bizonyos pesti körök azzal támadják az erdélyi irodalom egészségesebb részét, hogy művészetet, s nem elkötelezettséget várnak tőle; Tamásit tehát célkitűzéseinek legérzékenyebb pontján támadják meg. Válasza: „Az irodalom nem légüres térben és a kortól független időben születik.“ (*Gondolat és árvaság*. 1935. május 4.) Másutt, más megfogalmazásban: „A kultúra szerves összefüggésben van gazdasági állapottal, egészségügyi állapottal, erkölccsel és politikával.“ (*Ha egyszer megtörténik, hogy az írók nem fogják boldognak tartani...* 1934. szeptember 23.) Ugyanezen a tárgyilagos hangon szól azokhoz, akik a jelszavas, „füzfa-hazafiaságot“ hirdetik: „Olyan gondolatokt kell adnunk, amely ne csak magyar legyen, hanem emberi is.“ (*Gondolat és árvaság*)

Aki Tamási alakját középiskolai tankönyv-mítoszról s esetleg az „egyetemi szintű“ műelemzésekben formálta meg magának, óvatosan illesztgetheti össze ezt az újabb portrét. „Fanyar mosollyal hallom, hogy világunkban előnyt és szerencsét jelent a falusi származás“ — jegyzi meg, majd így folytatja: „híve és támogatója

vagyok minden olyan szellemi mozgalomnak, amely a népi szellem és erő érvényesüléséért küzd.“ (Az igazi író feladata és a politika. 1935. május 27.) Ilyen vonatkozásban azonban rátalálunk arra a származásából és életkörülményeiből adódó ideológiai elbizonytalanságra is (a sokat emlegetett *Gondolat és árvaságban*), amely meggátolja, hogy azonosulni tudjon a Korunk álláspontjával: „Arra kell nekünk vállalkoznunk, hogy [...] a szellem eszközeivel és a művészet hódító erejével közeledjünk egymáshoz.“

Az egymás mellett sorjázó tények-adatok-idézetek könnyen csábítanak az egyszerűsítésre, egyoldalúságra. Nem láttatják a szépirót, az egyéniséget, még kevésbé a magánembert, aki az irodalmi vitaetikában is példát mutatott. Ismerjük már magatartását Szabó Dezsővel, Karinthyval, Kuncz Aladárral szemben. Nyíró József esetében sokkal nehezebb helyzetbe kerül. Amikor ugyanis kegyetlenül lesújtó véleményt kell mondania Nyíró rossz színművéről, azt személyeskedésnek is lehetne tekinteni. Ám Tamási nem titkolja, hogy egykori mesteréről van szó: „Nekem [...] még szinte személyes ügyem is minden Nyíró-írás, mert első novelláival ő ébresztette fel bennem a székely művészi öntudatot. De hogy ez a művészi öntudat nemcsak megmaradt bennem, hanem meg is erősödött, sőt hovatovább mindjobban más irodalmi és művészi vegetáció felé fürja magának az utat, mint a Nyíróé: ez olyan természeti törvény, amely egyéb nehéz dolgok között őszinteségre is kötelez.“ Majd: „Fontos egyedül az ügy, amelyet mindketten szolgálni kívánunk.“ E nagy „leszámolás“ történt pedig a *Brassói Lapok* 1933. augusztus 27-i számában *Tiszta beszéd a székely Kék madarászokról* címmel...

Az ügynek elvi tartalma a lényeges. Nyilvánosság előtt kell színt vallania: eszmeileg régen túlhaladta egykori mesterét. Szépirót egyéniségét és egyediségét senki nem tagadhatja. Mint közéleti ember Kacsó Sándor mellett az ő szava is közvéleményalakító — mert a tömegek igényeit tolmácsolja. A székelység szószólója, egyben pedig a haladó értelmiség, a baloldal képviselője a *Brassói Lapok* hasábjain. Most keresi azt az utat-módot, amelyen megvalósítható a haladó erők összefogása. Társak nélkül reménytelen volna vállalkozása. Marxistáktól kap hatékony támogatást, a nagy lehetőséget pedig az ifjúságban látja. (Most bizonyosodik be, hogy mindvégig kritikus figyelemmel kísérte a fiatalok csoportosulásait.) „Egyedül a cselekvő ifjúságban hiszek“ — írja a *Visszapillantásban* 1936. április 5-én.

Bár Balogh Edgár nem említi, neki is jelentős része volt Tamási ideológiai-politikai tájékozódásában, a politikai háttér részletes elemzésével. Csatári Dániel tárta fel ezt az összefüggést; miután bemutatja az RKP abbéli kudarját, hogy a román népet s az együttélő nemzetiségeket egységes frontba tömörítse a hitlerizmus terjeszkedésével szemben, rátér Balogh Edgár tevékenységére: „Így kap ösztönzést [...] arra, hogy a romániai magyar baloldal részéről — amely [...] kezdte levetni szektaszzerűségét — felvesse a baloldal eddigi kirekesztettjei, a következetes humanisták, a székely demokraták, egyszóval az összes haladó magyar erő találkozásának lehetőségét egy demokratikus szellemi front keretében. Ezért 1935 őszén az Ady-társaság nevében körlevelet küld szét a romániai magyar ifjúság csoportjaihoz, s ebben [...] javaslatot tesz egy olyan ifjúsági ankét összehívására, amelyen a résztvevők felmérhetik a romániai magyar közélet legfontosabb kérdéseit.“ (Csatári Dániel: *A Vásárhelyi Találkozó*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967. 54–55.)

Kacsó Sándor újabb adalékok tesz közzé emlékezési rendjében: „Elmondta volt Áron egyszer, hogy a cikksorozat ötlete akkor villant meg a fejében, amikor egy interjúban éppen rólam beszélt Asztalos Sándornak.“ Az említett interjú 1935 júniusában jelent meg, Balogh Edgár körlevele előtt. Tamásiban tehát saját eszmei fejlődésének logikus eredményeként, a marxista állásponttól függetlenül — de azzal egybehangozóan — fogant meg a népfrontos összefogás időszzerűségének gondolata. Figyeljük csak — most már a fentebbiek ismeretében — az Asztalossal folytatott beszélgetés lényegét. Tamási — mint szinte mindig — előbb a székelységről beszél; majd — tudomásunk szerint első ízben — hangsúlyozza egyrészt a határon túliak helytelen viszonyulását Erdélyhez, másrészt a román dolgozó tömegekkel való összefogás föltétlen szükségét.

Megérett az idő a *Cselekvő erdélyi ifjúság* gondolatának formába öntésére. 1936 áprilisában, tehát cikksorozatának megjelenésével azonos időszakban, egy előadásában (*Gondok és gondolatok* cím alatt a *Virrasztásban* találjuk meg) így fogalmaz Tamási: „Arról nem tehet az ember, hogy az író és a politikus manapság ugyanazokról a kérdésekről gondolkozik és beszél. Az írónak kötelessége, hogy részt vegyen a politikában. Kiben bízik a politizáló író? [...] az ifjúság [...] a nép mellett az én második országos szerelmem.“

Csak ha egyetlen-egységes tanulmányként olvassuk újra, érezzük, milyen hatalmas vitairat, memorandum Tamási egykori — a korban fogalomná vált — cikk-

sorozata. (A megjelenés sorrendje a *Brassói Lapok*ban: *Visszapillantás a Tizenegyekre*, 1936. április 5.; *Az Erdélyi Fiatalok*, április 6.: *A népválság hírdetői*, április 10.; *A Hitel új magyarjai*, április 11.; *Közös a munka és a cél*, április 12.) Egyben szerzőjének évtizedes szellemi fejlődését: a beérést jelzi. Csupán néhány gondolatot elevenítsünk fel, tanulságul fiataloknak a legifjabbaknak. A tanulmány legértékesebb része az, ahol a népfrontos összefogás — később elfogadott — módját megfogalmazza: „Az Ady Társaság fiatalemberei [...] nem az irodalom területén, hanem szellemi közéletünk szövevényes problémáival a homlokukon jelentek meg. A múlt esztendő őszén ugyanis körlevelet szerkesztettek s számos erdélyi szellemi működőnek elküldötték azt. Ennek a körlevelnek a célja egy szélesebb körű ankét megrendezése lett volna. [...] leginkább [Balogh Edgár] tevékenykedett az ankét megrendezése körül [...] Nekem is ő küldötte el az ankétra szóló meghívást.“ Balogh Edgár Tamásihoz intézett levele szemrehányást is tartalmaz. Tamási a maga erős gyökereibe kapaszkodva vitázik a levélíró „keleteurópai kultúrbeállítottságával“. Am közös nevezőre jutnak: „Egyébként pedig az ankétot minden körülmények között jó volna megcsinálni.“ Vitairatának utolsó részében teljes hittel áll a leghaladóbb oldal mellé: „Ha a »népválság« hírdetői nem adtak volna felfogásuknak hangot és újabban nem mozgolódnának egyre jobban, úgyis érezném, hogy az önmagunk és népünk újraértékelése és a kissé romantikus népi demokrácia mellé hiányzik valami, ami nemcsak a világ fejlődéséhez való igazodásunkat mutatja, hanem a mi új gazdasági és társadalmi szervezkedésünket is egészségesebbé tenné. Ez pedig a szocializmus, amely nem elégszik meg a népi demokrácia nagyon távan értelmezhető eszmekörével, hanem valóban azt jelenti, amit a demokráciának jelentenie kell: a dolgozó nép uralmát.“ (Kiemelés tőlem. — Sz. L.)

A cikksorozat nagy port kavart. (Ez a *Brassói Lapok* hasábjain is nyomon követhető.) Tamási viszont elhallgat. Hogy miért, azt később tudjuk meg: gyakorlati cselekedetekkel akar példát mutatni. A fiatal Tamás Gáspárnak egy cikke vezet nyomra: „... Tamási Áron vállalta az ifjúsági parlament összehívását.“ (*Brassói Lapok*, 1937. május 17.) A Találkozó megszervezéséről a korabeli lapok nem beszélnek.

Az egykori résztvevők viszont... Nagy István például önéletrajzi regényében meglehetősen lesújtó emlékeket elevenít föl, különösképpen a negatív előjelű mozzanatok: „Az előkészítő bizottság szinte oda jutott, hogy Tamási Áron és a munkásértelmiségiek kivételével már majdnem mindenki ki akart lépni belőle...“ (I.m. 277.) A főszereplő tehát a legsúlyosabb percekben is helyén áll. Mindjárt a Találkozó befejezése után a *Kitűzött zászlóval* (1937. október 17.) vall erről a nehéz időszakról: „A nyár óta, amikor az erdélyi fiatal magyar szellemiség összefogásának reménye lehetőséggé változott, sehol és semmiféle formában egyénileg meg nem nyilatkoztam. De megtettem, mert a türelemben és a közönség szolgálatának alázatosságában is példát akartam mutatni.“ Csupán egyetlen közös nyilatkozat megfogalmazásában vett részt előzőleg: neve az aláírók közt főhelyesen a Nagy Istváné mellett szerepelt.

Az 1937-es esztendőnél meg kell állnunk. Tamási fejlődésében a csúcspont jelenti. A fasizálódás nyomása alatt az értelmiségi csoportosulások közül a legerősebb ideológiai tartással rendelkező *Korunk* munkatársaira nehezedik fontosabb szerep. Mindaddig csak elvétve utaltunk arra, hogy Tamásinak kapcsolata volt a *Korunkkal*. Portrévázlatunkból talán kiderült: időnként csak egy hajszál választotta el a marxistává válástól. Am egy ugyanilyen vékony szál másrészt a *Helikon*hoz kapcsolta.

4. Tóth Sándor értékes kutatásai nyomán ismerjük Gaál Gábornak a *Helikon*-ról-transzilvanizmusról kialakított véleményét, elvi szembenállásának lényegi mozzanatait. Röviden (Tóth Sándort parafrázálva): ez az irodalom képtelenné vált vállalt társadalmi funkciója (a nemzetiségi önismeret) betöltésére; Gaál Gábor nem sokallta — kevésnek tartotta a *Helikon* irodalmában a sajátost, az erdélyit; bár talentumban nem volt hiány, ezeket a talentumokat a *Helikon* elterelte az életől, hamis irányba vitte; legfőbb hibája: a valóságos osztályviszonyok iránt tanúsított érzéketlensége; ugyanakkor — a *Helikon* belső ellenzékéről szólva — legbiztatóbbnak, de legellentmondásosabbnak is a székely írók csoportját (Kacsó, Szentimrei, Tamási) tartja. (*G. G. Tanulmány Gaál Gáborról, a Korunk szerkesztőjéről*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1971. 181—200.)

Nos, mindez — sajnos — igaz. A monográfia írójának van egy megszívlelendő figyelmeztetése: föl kell tárni, „hogy mi a helikonista írók műveiben értékekben is jelentkező hatása a *Korunk* létezésének, Gaál Gábor másfél évtizedre kiterjedő kritikus tevékenységének“.

Kétséges, hogy kimutatható-e Tamásinál ilyen hatás. Már-már gátlásnak, me-revségnek nevezhető az a makacs kitartás, ahogyan a maga származástudatából

adódó külön útját, saját hangját keresi: „A születés nemcsak érdekes, hanem jellemző is: sok mindent megmagyaráz, ami egy írásműben láthatatlanul és mögötte érezhetően jelen van [...] Már titkolt rögeszmévé vált nálam, hogy az ősök és azoknak sorsa is mind benne van az írásban.” (*Tamási Áron vallomása az Abel-trilógiáról*. Brassói Lapok, 1937. június 13.) Ha a *Helikon*ból a társadalmi kérdések ábrázolását hiányolta, a *Korunk*ban viszont a sokat hangoztatott társadalmi valóság alkotásokban rögzített művészi megfogalmazását kevesellte.

1927-ben Gaál Gábor, az *Erdélyi Helikon* Antológiájáról írva felrója, hogy minden szerzőjét alapvetően befolyásolta a *Nyugat* iskolája: „Talán két költőjét nem — Bartalist és Szentimreit, s a prózaírók közül a székelyeket, itt is kettőt, Nyírot és Tamásit...” (*Korunk*, 1927. 312.) A kritikus legendás ráérző képessége itt is megnyilatkozik.

A folyóirat megalapításakor Gaál Gábor határozottan optimista: „Az Erdélyi Helikonban mindnyájan együtt lehetünk. [...] Az Erdélyi Helikon nem adja egyik oldalt sem, hanem: csak *irodalmat*.” A vészharangot azonban már meghűzza: „[...] zavaros és ellentmondó esztétikai vonalon bolyong!” (*Új folyóirat Erdélyben*. *Korunk*, 1928. 589.) A következő évben pedig már nem rejti véka alá ellenérzését: „Az erdélyi író foglalkozási érdekei megvédésére az Erdélyi Helikonba tömörült, ebből a gazdasági érdekszövetkezésből azonban titkon egy suttym-akadémiát csinált [...]” (*Gyávák-e az erdélyi írók*. *Korunk*, 1929. 11.) Egyezik ez Tamásinak ugyancsak ez idő tájt megfogalmazott — már idézett — véleményével. („Az írók összjöttek és még sincsen kollektivitás sehol.”) 1929-ben egy Gaál Gábor—Kós Károly közötti összecsapás véglegesen és végzetesen szembeállítja egymással a két folyóiratot. (A vita anyaga: G. G.: *Markovits Rodion és az Erdélyi Helikon*. *Korunk*, 1929. 682.; erre válaszol Kós: *A Korunk megint épéskedik*. Erdélyi Helikon, 1929. 8.; végül — G. G.: *Miért jelenik meg a Korunk?* *Korunk*, 1929. 841.)

A vitát Tamási szótlannal, figyelő állásból követi. Az viszont gesztusként értelmezhető, hogy ugyanakkor munkatársi viszonyba lép a *Korunkkal*. Íme, adatszerűen: *Urak és parasztok* (regényrészlet) — 1930. február —, *Szeder és Butyka* — 1931. február —, *Uri gesztus* — 1931. november —, *Bomba* — 1932. április. Jóllehet az 1930—1932 közötti három év nem túlságosan termékeny időszaka Tamásinak. Azután öt évig — legtermékenyebb éveiben — egyetlen írást sem közöl a *Korunk*ban. Nyilvánvaló, nem a *Helikon* elleni támadások zavarták. Írói hiúságát bánthatták meg. Az elhallgatás kegyetlenebb a méltányosan szigorú bírálatnál. Márpedig a *Korunk* néma marad, amikor a konzervatív kritika csúfosan félretaszítja Tamásit. Annyi reménységgel írta a *Címereseket!* A *Korunk* viszont sem jót, sem rosszat nem mond róla, mindössze — egy felemás jegyzetben (Bolyai Zoltán: *Több szem többet lát*, 1931. 9.) — kipécézi a regényről szóló kritikákat. A *Helytelen világ* című kötet Gaál Gábor írásában egyértelműen rossznak minősül (Szentgyörgyi Anna: *Helytelen világ*. 1932. 1.); később, az *Ábel és az Énekes madár* mintha nem is létezne a *Korunk* számára. (Miközben mára elfeledett, akkor kezdő íróknak hosszú oldalakat szentel.)

Vitathatatlan: (elsősorban) a tárgyilagos kritika hiánya taszította Tamásit. Meg aztán érezhette, hogy Gaál Gábor ellentmondásosan viszonyul művészetéhez. Amikor ugyanis a polgári irodalmat bírálja, mégiscsak minduntalan őt mutatja fel ellenpéldaként. A Pen Club megalakulásakor felrója: „A progresszió hírében állók teljesen háttérbe szorultak. Tamási Áront meg épp csak felvették — tagnak.” (*Pen-club Erdélyben*. 1932. 7—8.) Másutt meg (*Az Erdélyi Szépművés Céh tíz éve*) a népi irányvonal és elsősorban Tamási erélyesebb fellépését sürgeti.

Időközben a fiatalok erélyes szervezkedésének vagyunk tanúi. Egy részük — nem egészen alaptalanul — rohamot indít a *Helikon* ellen. Elfogult buzgalmukban mindenkit egy kalap alá vesznek. Szilágyi András a *Korunk* mellett álló fiatalok véleményét tolmácsolja, amikor — az *Új pásztor* sikerének mámorában — a helikonistákat egyöntetűen „liliputiaknak” nevezi. Cikkének stílusára a szintén ifjú Szemlér Ferenc *Brassói Lapok*-beli válaszából következtethetünk: „Pedig látja, a helikoni írók között vagy egy-kettő, akik [...] vannak olyan nagy fiúk, mint mások, talán egy pár centiméterrel még nagyobbak is. Itt van például Tamási Áron. [...] Bármennyire is »reakciós, mondvacsinált, álnépies, modoros, mondanivaló és fantázia nélküli«, legalább nem retrográd. Tudniillik amit ír, abban előrehalad, nem pedig visszafelé.” (*Vezérszó az irodalomban*. 1933. július 23.) Nyilvánvaló, hogy a hasonló támadások nem Gaál Gábor beleegyezésével szaporodtak el (a *Korunk* hasábjain nyomukat sem találjuk!), ám egy marxistaként számon tartott s a *Korunk*ban is jelentkező csoport véleményét tolmácsolja. („Ezeknek a fiatal íróknak a meglevő művei és a *Korunk*ban felmutatott irodalmi ábrázoló creje egyedül az a reménysugár, amely afelől biztosíthatja a magyar irodalmat,

hogy nincs teljes elszíntelenedésre és elszáradásra ítélve“ — írja például a *Brassói Lapok* 1934. december 23-i számában Méliusz N. József). Tamási pedig megállapítja: „A Korunk a tehetség érdekében sohasem engedett a világnézetéből.“ (Személyeskedő írók. Brassói Lapok, 1934. május 10.) Szó sincs arról, hogy emiatt viszont helikoni dicsőhimnuszokat zengene: „a Helikonnak sem a könyvkiadványai között, sem a folyóiratának írásai között nem találhatunk olyan irodalmi műveket, amelyekben a társadalmi és emberi kérdéseket világnézetileg forradalmi módon próbálná az író fejtegetni“ — jelenti ki 1936-ban *A népvallóság hirdetőiben*. Konok úgyszeretében kitarthatva ismert művészi krédója mellett, mindkét táborban ellenségeket szerez magának...

Képletünk kezd kialakulni. Tamási igyekezett a humanista értelmiségi számára elfogadható álláspontot találni; a népfrontos összefogás felé egyengeti az utat, amikor mindkét tábor figyelmét felhívja hiányosságaikra. Számára a művészi igényesség szent és sérthetetlen, s nem választható el a társadalmi valóság ábrázolásától. Hogy a *Helikon*hoz fűzte erősebb szál, azt bizonyos hálás nosztalgia is magyarázza: döntő szerepet játszott indulásában, irodalmi kapcsolatainak kialakításában, meg aztán — nem illik leködni a vendéglátó asztalát. Bár származása nem tette számára létkérdéssé a munkásmozgalomhoz való közeledést, szociális érzékével felfogta a marxizmus jelentőségét. Életcélja: a népszolgálat; népnek pedig elsősorban a parasztság hatalmas tömegét tekintette.

1936-tól kezdve a *Korunk* mintha méltányolni kezdené Tamási hajlíthatatlanságát. Ebben az évben Gaál Gábor megírja első terjedelmesebb Tamási-bírálatát, a *Jégtörő Mátyásról*. Konklúziója: „Tamásitól annak a konkrét falunak és székelynek a művészi megformálását várjuk, akit állítólag se a város, se a tudomány nem ismer, nem pedig ezt a Tamási-féle patent nyomán készült duplafedelű székely királyfi és székely óriás herbáriumot.“ Gaál Gábor cikke után rövidesen jelentkezik, ugyancsak a *Korunkban*, Balogh Edgár (*Tamási Áron és a Cselekvő Erdélyi Ifjúság*), s mintha korrigálni igyekezne: „Ha lapunkban Tamási Áronról, a székely nép művészeréről szólottunk, csak azt vetettük mindig szemére, hogy nem hordozza eléggé a székely változások felelősségét, s kallódó ősi néphitét rögzít, amikor [...] a székely szegénységnek új történelmi öntudatra van szüksége.“ Márpedig a *Cselekvő Erdélyi Ifjúság* megfogalmazásakor „újból hitvallást tesz demokratikus meggyőződése mellett“; és ez: „állásfoglalás a magyar reakcióval szemben, [...] a kisebbségi dolgozótömegek mellett.“

Majd a Találkozó után — úgy tűnik — a *Korunk* teljesen rehabilitálja a székelység szószólóját. „A falusi nép számára megfelelő irodalom“ kérdéséhez szólva (*Korunk*, 1937. 7—8.), Gaál Gábor Tamásit követendő példaként említi, s egyben irodalomtörténeti értékét is jelzi: „Persze: Tamási Áron tudja, s tudta Petőfi és Arany, de tudják-e szélteben íróink [hogy mi a megfelelő irodalom a nép számára]?“ Gaál Gábor kételkedik ugyan a falusi nép számára megfelelő színvonalas irodalom széles körű elterjedésében, de elismeri: „az is igaz, hogy Tamási kétségtelen zalog. De Tamási nélkül [ti. felhívás nélkül] is ezt csinálná.“

És 1938-ban — a májusi számban — napvilágot lát a legterjedelmesebb s az egyetlen dicsérő Tamási-kritika a *Korunkban* — Szentimrei Jenő tollából.

Ebben az időben panaszolja Gaál Gábor egy levelében: „A Vásárhelyi Találkozó szellemét komolyan véve egy csomó embert felszólítottam a *Korunkban* való dolgozásra — még csak nem is válaszoltak.“ (Idézi monográfiájában Tóth Sándor.) Tamási azonban most sem tagadja meg önmagát. Az év folyamán a következő írásait jelenti meg (időrendben): *Tíz nap Szlovenszón* (jegyzet), *Vitéz apám* (regényrészlet), *A bölcső és környéke*, *Udvarhelyi csárdában* (részlet a *Szülőföldem* című könyvből).

Eszméiben Tamási semmivel sem következetlenebb Gaál Gábor *Korunkjánál*. Soha nem is álltak olyan távol egymástól, mint a látszat mutatta. Egy példa, véletlen egybeesés: 1933-ban a *Korunk* Újvári Lászlója (*Szindarab a tizenkettedik órában*) és a *Brassói Lapok* Tamásija (*Proféta tóklámpással*, november 17.) kritikát ír Zilahy Lajos *A tizenkettedik óra* című drámájának előadásáról; s mindketten — szinte egybehangzóan — ugyanazt a zavaros eszmeiséget kifogásolják.

Úgyszeretük nem annyira, inkább a *Korunk* és Tamási Áron *sztára* különbözött.

Emberi képek, háttérrel

Turista-szezonban, annak is a kellős közepén, ugyan kivel vitatkozna az ember? Nyilván a CEDOK- és IBUSZ-alkalmazottakkal, szállodaportásokkal, pincérekkel, no meg más vendégekkel, akik bosszantóan elégedettek vagy éppen elégedetlenek a legutóbbi sporteredményekkel és a tv-, rádió-, újságkomentárokkal. Mert olimpia van, s ilyenkor ha nem is Montrealba utazik az ember, csak ide a szomszédságba, reggel, délben és este erről beszél, éjszaka pedig, ahelyett, hogy az egésznapos városnézést pihenné ki, családi intelmekkel nem törődve, a szállodai tv-készülék elé ül, táskarádióját pedig a fülére szorítja. Szerencsésnek mondhatom magam, mert sem a kezdődő, nyolcadik nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi kongresszus, sem a mégoly divatba jött szabadtéri játékok nem próbáltak eltéríteni választott utamról: Egerben épp érkezésünk előtt omlott a várfal, így hiába is lett volna jegyünk az Agria Játékszín Heltai-előadására, úgysem láthattuk volna Bessenyeit és Ruttkai Évát; a Soproni Ünnepi Heteket már eleve lekéstük; Pécs sem bizonyult szívélyesebbnek, a Tettyei Esték műsorában ezekben a napokban fölsőlegesen keresgélünk volna érdemleges látnivalót. Maradt Szeged mint egyetlen lehetőség, *Az ember tragédiája* fiatal szereposztású, állítólag az észt Vanemuine színház bemutatójára emlékeztető szabadtéri előadásával; a jegyek jó előre elfogytak, így itt sem adódott konfliktuslehetőség a kultúra egyes ágai, illetve a család tagjai között. Háboríthatatlan látványunk a tv-világprogram akarata szerint: a montreali olimpia...

A jövő század tornája

Háboríthatatlan látvány? Nem, ilyen csak az mondhat, aki unalmában és nem szurkolói minőségben ült a tv-készülék elé. Bár a játékok első napjaiban, a *Korunk* szerkesztői igazolványával a zsebemben jogom volt a büszkeségre; szerzett jogom, akárcsak a nemzetközi színházi tanácskozásra Montrealba érkezett Valentin Silvestrunak, aki nem győzte fogadni a kollégák gratulációját Nadia Comăneci három aranyérme és hét tizes osztályzata után. En viszont szerkesztőkollégák elismerését fogadhattam, nem csupán Nadia és edzői, a szintén híressé vált Károlyi-házaspár munkájának eredményeképpen, hanem a júniusi *Korunkban* közölt (és azóta az újvidéki *Magyar Szóban* reprodukált) tanulmányok miatt; igaz, ezeket sem én írtam, de szerkesztettem-szuperszerkesztettem őket, sportszakértelmem tehát fényesen igazolódott.

Nem úgy, mint azoké a publicistáké, akik a kudarcok után nem győztek magyarázkodni, vagy pedig megjátszották a természetet, s aranyérem híján a döntőbe jutás tényét ünnepelték. Persze, nemzetiségre való tekintet nélkül a csodálat hangján számoltak be a pionír korú Nadia Comăneci meg a többi — szovjet és román — gyermeklány, Kim, Ungureanu, Filatova teljesítményéről („a jövő század tornája“). A felemáskorlát-, gerenda- lóugrás- és műszabadgyakorlatok a labdarúgáshoz hozzáedződött író-publicistákat is kiforgatták nyugalmszünetből. Hogy mást ne mondjunk, a futballválogatott edzőit sorban ledörgő Fánus Neagu például a tündérmesék csábhangján tudott szólni a tizennégy éves moldvai kislányról.

Korántsem volt ilyen irigylésreméltó Moldova György vendégszereplése a budapesti *Új Tükör* olimpiai hasábjain; a H. Kovács-történetek írója azonban ezúttal sem jött zavarba, s például az öttusázók csúfos bukása után olyan tudósítással vágta ki magát (*Lovasnemzet voltunk*), amely a *Gázlámpák alatt* legjobb karcolataival vagy a *Kortársban* közölt új vasutasriporttal (*A forgalomnak menni kell!*) veszi fel a versenyt. „A jövő század tornája“, az ipari arányokat öltött sportversengés különben alighanem már eszázadi; egyre több író tudja ezt, s él az alkalmossal, vagy alkalmat teremt magának a megnyilatkozásra. Végh Antal a *Miért beteg a magyar futball?* új, amerikai kiadását mutatja (nem kevésbé érdekesek a fotómásolatok kiadások), s a teljesebb hitel kedvéért egy félig lefújódott futballal igyekszik bizonyítani, egy méterre a fehérasztaltól, hogy igenis le tudja kezelni ma is a labdát. Nem mérhettem le, a labdarúgás ügyének mennyit

használt ez a könyv — Végh Anti hevesen ellenkezik, amikor a sportági javulás tényeit próbálom elősorolni —, a kitűnő riportok-szociográfiák, a novellák, regények és drámák sokkötetes szerzőjének a nevét mindenestre most megtanulta a nagyközönség; ismerik azok is, akik a *Valóságot* sosem veszik a kezükbe, színházba pedig csak az operettalokért mennek. Majd annyian ismerik, mint a mi kolozsvár-napocai Kovács Istvánunkat, a becsületrend kitüntettjét, aki a holland Ajaxnál jutott igazi világhírré, majd a francia válogatott élén szerzett újabb megbecsülést magának és a hazai sportnak.

Akárhonnán nézem, a sport és az irodalom már nem választható el egymástól. Kovács István nyilatkozta nemrég nálunk, az *Utunknak* — s tudjuk, így igaz —, hogy annak idején a bukaresti Csillag labdarúgót hetente egyszer színházba vitte. Ő maga több nyelven beszél és olvas, olvas állandóan (irodalmat is), s mindez nem kirakat, hanem belső szükséglet; nem utolsósorban ez a műveltségbeli-tudományos plusz a fedezéke rendkívüli edzői sikereinek. Ha az átlagos labdarúgó-színhez szokott olvasó kételkedne e jellemzésben, meggyőzésére idézzük irodalmi hetilapunkból Kovács István véleményét a boldogságról: „A boldogságot az ember maga csinálja magának. Boldog az ember egyedül nem lehet. Vagy családi körben, vagy partnerrel, vagy nagyon jó barátokkal lehet csak boldog. És adni és kapni szellemieket, és kölcsönösen segíteni, ha szükség van rá. Aztán én még azt mondanám, az a boldog ember, aki reggel boldog, amikor felkel, egy munkanap elé néz, mert este annyi sok lehetősége van, annyi minden, ami boldoggá tudja tenni az embert, égnék a villanyok, ital, szerelem, meg-hitség, hangulat, de reggel, amikor tisztá fővel, kiegyensúlyozottan boldog az ember, az a nagy boldogság.“ Boldogok voltak hát azok az Ajax-szurkolók, akik néhány évvel ezelőtt, a Bajnokcsapatok Európa Kupája megnyerése után „tébo-lyok színpadává“ tették az amszterdami éjszakát? Ennek az élménynek a megírásával tartozom még (legalábbis magamnak), addig azonban hád idézzem költő-sportújságíró barátom, Rózsa András verséből (*Fekete sárkány* című kötetének számomra legemlékezetesebb darabja a hangulaton túl őriz valamit magából a korból): „a-jax a-jax üvöltötte a beat és az isten engedte ránk a labdarúgás csillagait cruiffj szőlözött lángpallossal és keizer cselezte át az eget meg a piros-fehér fellegeket a-jax a-jax a kémények mind visszaszóltak és a nieuwe kerk komor köivei megindultak felénk ezen az utolsó-ítélet-éjszakán amikor a labdarúgás ülte a nászát féktelenül hajszolva körtáncba énekbe alázatba tébolyba csordánkat bögvé taposva szabadultunk a polgármester nem rendelt el szesztilalmat zajtilalmat semmilyen tilalmat ma hajnalig nyitva tartanak a kocsmák és mozognak a mozgárusok dobozos sörrel konfettivel piros-fehér imakönyvekkel ben-nük kereszten a krisztus és cruiffjal vitázik még még még csak ütemre hajigáld a sör fémbörtönét a-jax a-jax ez az ütem még még még nem volt elég a szürke kő ma piros-fehér és bömbölnék százezer voltos reflektorok a mennybolt vilá-gossága dől orrikaikból cruiffj neeskens keizer swart gagarin vagy neil armstrong nem volt ennyire nemzeti hős brigitte bardotnak sem hódolt még így a világ...“ Igen, így volt 1973-ban is, ilyen megállíthatatlan, épp ezért már félelmetes hőm-polygéssal, a gitárhang, az ordítás, az üresen guruló sörösdobozok, a zenegépek, rakéták zaja szétválaszthatatlanul töltötte be az amszterdami éjszakát, elnyomva a délelőtt látott Rembrandt-képek, a Van Gogh-múzeum vagy akár a Zeedelijk előkirakatainak emlékét... S úgy látszik, a „színészek“ cserélődése ellenére a színpad nem változik: szakmabeli barátom megdöbbentő skóciai riportsorozata a *Népsportban* most prózai sorokban idézte fel a győzelemtől részeg glasgow-i tömeg hangulatát. Hiába, hosszú elszámolás ez...

Jó visszatérni e profilvilágból a mégiscsak szelidebb amatőrséghez. S ha már az olimpia idején, olimpiai eseményekkel utazunk, jó érzés egy olyan all-round sportemberhez térni vissza, akit Csoóri Sándor-, Kormos István- és Nagy László-nagyságrendű költők is tisztelettel emlegetnek. Kisvárdán dolgozik egy bio-lógus, mondják, aki állítólag szenzációs felfedezést tett a rák gyógyításában; tu-dományos igazát az illetékesek előtt ezután kell bizonyítania. Nos, az ötszörös világbajnok, a müncheni olimpia öttusázó-aranyérmese, Balczó András, költőkkel és filmesekkel versengve segít, önzetlenül, ennek a kutatónak, hogy eredményei minél előbb a nagyvilág előtt is igazolódjanak. Gondolom, Balczó boldogsága tartósabb lehet, mint az Ajax-szurkolók éjszakai mámora.

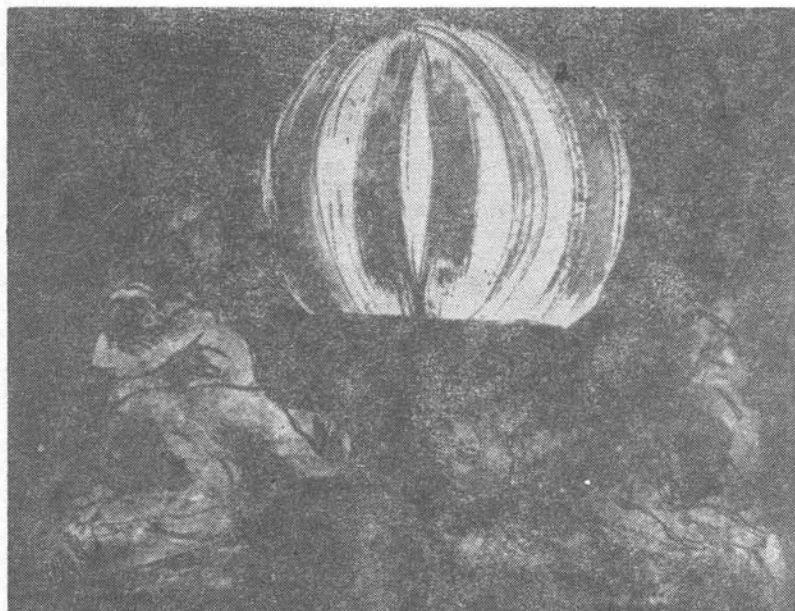
„üvegen át nyal mézet...“

S még egy lépéssel visszább lépve az amatőrvilágba, megint az irodalomnál vagyunk. Az olimpiai játékok végén többen is megkísérelték az alkalmi frókom-mentátorok közül közvetlenül visszalépni a hétköznapokba, a közönség tekinte-

tétől kísérve. Az esszéírónak, prózairónak és műfordítónak egyaránt kitűnő Szász Imre például az *Élet és Irodalom*ban, a Petőfi-kutatást, a drámairást s az éles, harcos publicisztikát szinte egyidejűleg vállaló Fekete Sándor pedig az *Új Tükör*-ben. Fekete kísérlete a látványosabb, ő ugyanis kapcsolatot keres a montreali aranyminőség és a fáradt művészi rutin, az enervált irodalmi „hősök” között.

Ugorjunk egyet innen, ahogy a nyaralás közben felelőtlenül tallózó, képeslapokban keresgélő utazó megleheti, s kössünk ki egy Borsos-interjúnál. Borsos Miklós, a Szebenben hetven éve született szobrász és grafikus, akinek nemcsak egyik öse, Borsos Tamás révén van köze az irodalomhoz, hanem az önéletrajzi vallomás, a *Visszanéztem félutamból* jogán is, budapesti gyűjteményes kiállítása előtt interjút adott a *Film, Színház, Muzsikának*. A riportert arról faggatta, miért fordul oly gyakran a vesztes, a száműzött, a megasztított ember témájához; ime, Borsos válasza: „Mert a vesztes embert az idő megnevesíti, fölemeli és remény-nyel tölti el, az igazságban és erkölcsben való hittel.” És mégis (vagy talán épp ezért, minden külsőségesség visszautasításáért?), ami Borsos Miklós életmű-kiállításán a legszembetűnőbb: domborműveinek, szobrainak, rajzainak fantasztikus élet-ereje, a figurákból s a nonfiguratív kompozíciókból áradó bizonyosság, a megkapaszkodás biztonsága. Munkái a tájból nőnek ki, arra épülnek; még a tihanyi apátságban látható, egészen nagyvonalú, filozófiai asszociációkban gazdag rajzszorozata, az *Emberi képek* is, bibliai témája ellenére nyilvánvalóan balatoni ihletett-ségű. Ahogy a páratlan líraiságú Egry József tóparti festészete külön világ (a badacsonyi Egry-múzeum méltó hírnöke e piktúrának), úgy lett a Balaton grafikusaként, szobrászaként egyetemes érvényű művész Borsos Miklós. Egy nagy triász tagja: Illyés Gyula és Déry Tibor mellett ő képviseli benne a képzőművészetet.

Az „emberméretű tó” úgy látszik életelixírt lövell ki magából, amely het-venen, nyolcvanon is túl csodálatos alkotó energiában mutatkozik. Déry, aki a budai várba, a Nemzeti Galériába is feljött Füredről, hogy barátját köszönthesse, szinte megszakítás nélkül hőkentti meg olvasóit új és új, jelentős műveivel. (*A gyilkos és én* című idei „bűnügyi beszélgetés” mélyebbre néző műfaji elemzésre csábít.) A Tamáshegy magasából nemrég az *Újabb napok hordalékát* kínálta olvasóinak, s benne ismét azt a vonzó, termékenyen kételkedő életfilozófiát, amelyet nyugodtan balatoni bölcsességnek nevezhetünk. Ablakából kinézve, a somogyi part esti fényeit látja a tó sötétjére írva, s tekintetével, átugorva a Tihanyi-félsziget „macskafarka fölött”, Fonyódon is túl követheti „a lámpafények litániáját”. — „De vajon az még mindig a somogyi part-e, vagy már átváltott az innensőre? ... ő, huncut bizonytalanság, mely létünket hintáztatja a Tudás és a Semmi két hegycsúcs között, az égitestek szóródó fényében...”

Borsos
Miklós
rajza

Borsos Miklós szobra

Illyés Gyula másképpen, mégis rokon módon keresi „a bizonytalanság antigénjeit“. Egy új idézet az ő hősszemléletéhez, egy lovasszoborhoz kapcsolódva: „nem attól hatalmas, hogy nagy tömegű és magasan áll, hanem attól, hogy még úgy és ott sem kellett magát, nem riszál, nem kérkedik, hanem arányosan — tehát hitelesen — mutat erőt és hűséget.“ (Egy élet tapasztalata, több mint fél évszázad, de inkább évezredek történelmi tanulsága sűrűsödik előszóban hallott aforizmájába: „Nincs nagyobb veszély, mint ha nagy gondolat üres fejbe kerül.“)

A bábészködő-fényképezgető utast megpirongató, legutóbbi Illyés-esszéből idéztem (*Az ismeretlen Tihany*). Illyés Gyula hagyományos magyar szívélyességgel és párizsi udvariassággal, házi termésű vörösborával és jószóval fogadja látogatóit, lényegében azonban nekik, a hivatlan kíváncsiaknak szól a közölszövegből feladott üzenet. Ertenünk kellene a szóból: „A szépség a szemérmességig szerény és bizony üvegen át nyúl mézet, aki a különböző Notre-Dame-oknak akár óraszám csak a hatalmas arányaiban és kapubejárataiban gyönyörködik, és nem mászik föl a toronynak alulról alig látható fészkeiben kuporgó kis szoborremekéhez, a szépségnek ezekhez a Hamupipőkéihez.“ (Itt következik a hivatkozás Fadruszra.) Aztán mintha a hozzánk érkező gyűjtőkről is szólna: „A szépség szerény és mi ne csak úgy járjuk a falvakat a gyűjtő szemével, hogy mit vihetünk haza. Legyünk úgy is *collectionneur*-ök, hogy lelkünk falára akasztjuk, amit tekintetünk még a helyszínen megragadhat.“ A turistalátványról pedig, ami másoknak hétköznapi életkörnyezet, munkahely: „A látogatók tízezeinek elvonulása után a falu szívósan és okosan a maga életét folytatja. Tihany télen igazán Tihany. Azt fedezzük föl egyszer, oly szerényen, mint Németh László, aki élete utolsó mesterműveit itt írta egy kis nádfödeles házacskában oly úttalan elvonultságban, hogy csak a Múza talált rá. Az viszont híven és naponta.“

Hát akkor próbáljam ellenőrizni magam, néhány nap alatt mit is kollektáltam én a tóparton. Eredeti balatoni napfényt, vámolthatatlanul bőrömbbe ivódva. Nagy úzások emlékét, mélyen behatolva a bolyák mögé, a versenyben mégis lemaradva kisebbik fiamtól. (Szigligeten, terven felül, csónakból vízbeszállva, rápótoltam a tihanyi családi fürdésekre — persze, a nemzedéki lemaradást így sem tudtam behozni.) És magammal hoztam a Tihany szálloda kulcsceduláját, amelynek felmutatása ellenében valóban luxusreggelit kaptunk, a többnyire német vendégek társaságában, az ebédet viszont saját étkezéjegyünkkel számoltuk el: egy adag ún. kolozsvári töltöttkáposztát — igaz, becsületes adag volt — már 50 forintba megszámitottak... „Collectionneur“-i dilemmánk megoldásaként s mint ONT-utasok, fogadjuk el Páskándi Géza nyelvészeti javaslatát (jóllehet nem erre az esetre készült): „a »töltöttkáposzta« kimehet a divatból (noha nagy kár lenne érte), más ételek jöhetnek helyette, de a »föld«, az »ég«, a »tűz«, a »víz«, az »ember« soha nem lehet divatjamúlt, marad az alapszókincsben.“ Emlékezzünk hát a Balatonra Egry József végtelen egeivel, párás öbleivel, Borsos Miklós lekerékített térformáival.

És a szigligeti írói alkotóház, az egykori Esterházy-kastély parkjának méltóságos fenyőivel, óriástölgyeivel, nevük-nem-tudom-számtalan fa- és bokorkülönlegességeivel, nem alkotóházi flancra, de valóban munkára hívó csendjével, no meg

a parkbeli sétálókkal. Póztalanul költői és bensőséges volt az invitálás egy kör-sétára az arborétumban: Nagy László éppen a bort töltötte ki a poharakba, amikor Szécsi Margit leszakított kis ággal lépett be a szobába, s az égőpiros gyöngyöket elének tette az asztalra. Értő kalauzolása az eleven *Kincstárban* Szécsi-verssorokat hív elő az emlékezetből:

*Vadrózsabokrok ájulása,
gyöngéd virág-kosok bűgása*

*a zsályalevél majszolása,
sárga kamilla-seregek
hűsége, száraz ifjúsága,
hajnali fényes csillagom
betlehemi aggsága,
három királyok hódolása,
egy istennek megalkotása...*

A töltés görgetegoldalának flóráját az arborétum hercegi gazdagságától az életben jóllehet sok, a költészetben semmi sem választja el: nem a „nyersanyag“, a költő teremti a lírát. Legfeljebb annyi változott, hogy a költőházaspár most „házhöz szállítva“ válogathat az élő metaforák, a természet kínálta finom árnyalatok közt.

Újdondász úrvezetőnkkel, Kiss Ferencsel — a Balaton körül egyébként kitűnőre vizsgázott sófőr és Zsigulija —, aki civilben a XX. századi magyar líra jeles értője és magyarázója, Nagy László európai költészetének gazdag növényi motívumvilágáról beszélgetünk. Ha szabad témótalajba-gyökerezett poézisről megkülönböztetően beszélni, úgy a Nagy Lászlóé bizonyosan ilyen, „gyökeres“ költészet. Ideje volna alaposabban megismertetnünk. „Népinek“ nevezni ezt a lírát irodalomtörténetileg és esztétikailag téves volna, hiszen annyi gyökérből táplálkozik, és annyira egyetemes, hogy azonnal levetné magáról a hagyományos meghatározás-pántokat. A gyökerek, pontosabban az ihletők között a délszláv népköltészetet is figyelembe kell majd venni, amelynek Nagy László kiváló fordítója. (Nemrég tüntették ki a Hriszto Botev-díjjal.)

De hagyjuk az idillt, bármennyire is nyugtató a szigielgeti park csak madarak zavarta csendje; pontosabban, úgy térjünk vissza ide a költővel, hogy a „...rongálnak rossz pörök“ rímpárját, rimelő sorát idézzük: „hattýúm, ha éretted feltörök.“ A *Bűcsúzik a lovacska*, A *Zöld Angyal* vízióit kivetítő költő után mintha egy új, egy megújuló Nagy Lászlóval ismerkednénk, aki „énekes Budai Ilonának“, az ismét országos ügygé lett népdaléneklés tehetséges fiatal követőének ajánlja *Szólltlak, hattýú* című versét:

*Szólltlak, hattýú hó-eke,
sátánpalástot széthasító,
te vagy a jó sugarasító,
jó hitem nyerge, rosszat irtó,
hogy jobb-magamhoz is jussak el —
emelj föl engem, hadd siessek,
vágj utat árva földieknek,
szárnyaddal s torkod élivel!*

A költészet lényegéről van szó: valóban, hogyan juthatunk el jobb-magunkhoz? Milyen úton induljunk? Egy út, vagy több út vezet arrafelé? Napjaink esztétikai irodalmában, szubjektív útirajzokban, írói esszékben ismétlődik a kérdés, s mind gyakrabban a válasz is. Egyre többen vonnak párhuzamot a XX. századi dél-amerikai, de különösen a mexikói és a közép-kelet-európai művészetek és irodalmak, a lengyel, a magyar, a román, az orosz kísérletek és nagy beteljesedések között. (A mexikói műkincsek bemutatása a budapesti Szépművészeti Múzeumban e különös szellemi-felfogásbeli rokonság meglepő példáival szolgált, nem csupán a „magas“, hanem a laikus, „hétköznapi“ művészet szintjén is.) Ady, Brancusi, Chagall, Bartók — modellértékű példák az egész emberiségnek? A meleg tekintetű, higgadt okosságával megnyerő Csoóri Sándor írja egyik esszéjében: „Egyre világosabban látjuk, hogy az új vallásként megjelenő technika-mámor, technika-igézet — a látszatok és a lenyűgöző közhelyek ellenére hajszálnyi-val sem volt átformalóbb hatással a modern művészetekre, mint a néprajz, a népélettudomány — az ősi kultúrák általában. Hisz minél messzebbre pattant el az ember a jövő irányába, annál távolabbról érkezett hozzá visszhang a múlt idők-ből. A bálványozott technika ellenpontjaként megjelentek az őskultúrák lenyű-

göző hatású bálványai. Az új csodák mellett a régi csodák. A jövő zajongó mítoszaival szemben a múlt kiérlelt mítoszai, melyekben az ember még cselekvő és szenvedő, s harcol vagy elbukik, mindenképpen nagy marad. "Térjünk tehát vissza a folklórhoz, a „tiszta forráshoz"? A kérdést másképpen is föl lehet, másképpen *kell* föltenni. Csoóri meséli el egy szellemében is friss interjúbán esetét Csuhrhajjal. Első filmjük, a *Tízezer nap* forgatókönyvében dolgoztak Kósa Ferencel, a szovjet rendező társaságában. „Egyikünk ilyen ötlettel állt elő, a másikunk másféleképpen. És Csuhrhaj akkor nagyon fontos dolgot mondott: »Fiúk, állapodjunk meg abban, hogy csak akkor szólalunk meg, ha átgondoltabb, ha jobb ötletet mondunk, mint az előző.« Ajánlom ezt azoknak, akik csupán kritikáló, romboló ötleteiket működtetik, miközben kezdeményező ötletük egy sincs."

Technikusok és amatőrök

A Csoóri-interjú Pécsett, a *Jelenkorban* látott napvilágot. Urbánus lapban, mondhatnánk, ha arra gondolunk, hogy Weöres Sándor, Mészöly Miklós, Hernádi Gyula, Kolozsvári Grandpierre Emil, Jékely otthon van ezeken a hasábocon. De itt idézték a legkörültekintőbben Kodolányi emlékéit is, s itt üdvözölte játékos versben Juhász Ferenc a *Bánk bánt* átgazigító Illyés Gyulát.

Tihanyból Pécsre utazva (Kaposváron át), sűrű esőfüggöny választ el a balatoni napoktól, másnap reggel azonban, amikor Tüskés Tiborral járjuk Pannonius egykori püspöki városát, ismét süt a nap, megvillantja a Széchenyiteret uraló dzsámi tetején a félhold fölött a keresztet s a Nádor Szállón a vörös csillagot. Déltől már újra igazak a Pákolitz-verssorok: „izzad a török-templom kupolája, / a Nádor ablakában Bak-sőr habzik" és „A Zsolnay-kút négy ökörszája / vizet csurgat a kánikulába." A város szociográfus-írója a római kortól máig kalauzoló köveket s az utunkba akadó embereket mutatja be, a „jövevény" objektivitásával (Tüskés a Tó partjáról, Szántódról származott el) s a húsz éve itt honos filozofus szakértelmével; de magammal hozhattam egy másik „bedekkert" is (normál és mini változatban), amelyet évszázadok során át a költők írtak a városról, a virágzó mandulafácskák képét megőrző Pannoniustól — Babitson és Weöresen át — a fiatal Bertók Lászlóig (még egy költő, akit ezután olvasnom kell); a szép kiállítás könyvecskét a ma is itt élő Martyn Ferenc lírai rajzai kísérik. (Köszönet itthonról is az ajándékért a szerkesztő Szederkényi Ervinnek.) Az elvitathatatlanul pécsi poéta, persze, Csorba Győző; ő teljesen benne él a tájban, múltjában-jelenében:

*Nehezen s gazdagon élek
egyszerre kívül belül
Jó annak ki korán elment
s annak ki nemrég van itt
hordozza vagy csak a régít
vagy csak az egész mait*

Városi körsétánk első állomása a pécsi Egyetemi Könyvtár, az itt egy-tesztben őrzött, kétszáz éves Klimó-könyvtár. A regényíró Tüskés sem számíthatna volna ki jobban a hatást: a szakszerű tárlóban egy 1721-ből származó dietetikai munka mellett mai cigarettásdobozt, szerencsi csokoládét, kávé- és teás-csomagot pillantok meg, ilyen felirattal: „amitől már régen is óvtak az orvosok." Ettől ugyan sem a kávétól, sem a csokoládétól nem fordulok el, a cigarettáról sem mondott le biztosan senki e történelmi figyelmeztetés hatása alatt, de felvillanyozva lépek tovább.

Aztán a várfalat járjuk körbe, útbá ejtve Borsos Miklós méltóságos Janus Pannonius-szobrát és Gádor István modern plasztikáit. (A Zsolnay Múzeum az igényes szecessziótól ugyancsak a Gádor-féle érdekes kísérletekig vezet a látogatót.) A bontások után tovább bővül majd a történelmi városrész, az idegenforgalom új sétányokkal gazdagodik, Tudomásul kell venni: történelem, művészet és ipar, kereskedelem új-szövetsége születik szerte a világon, amely legalább olyan fontos a nemzetgazdaság, mint a nemzeti büszkeség számára. A kérdés csak az, tudják-e az illetékes szakemberek tartani azt a szintet, amely Sopronnak, ennek a késő reneszánsz-barokk ékszervárosnak az UNESCO műemlékvédelmi díját hozta, Visegrádnak messze földre híret vitte, s amely a második világháborúban földig bombázott budai vár igazi, középkori kincseinek a feltáráshoz vezetett?

Pécs varázsa: e történelmi hagyományokra épülő vagy azokkal hevesen vitázó modernség. A színház nyáron zárva, az „átgazigított" *Bánk bánt*ról csak a

dicső kritikákat olvashatjuk el (no meg a felújított szöveget az *Új Írásban*), s tanulságos olvasmányul kínálkozik az oly sok fontos új magyar darabot színpadi útjára elindító pécsi dramaturg, Czimer József könyve, *A dramaturgia regénye*. Még szerencse, hogy a múzeumok a hétköznapok csak egy napján nem nyitnak — Pécs ugyanis a múzeumok városa. Néhány éve érdemelte ki ezt a nevet, s erre még inkább rászolgált majd, amikor a Modern Magyar Képtár új, megfelelő helyiségbe költözik, s megnyílik a Martyn Ferenc- és az Uitz-múzeum is. A Nagy Látvány azonban már várja a közönséget:

*Örvendj, Pécs! Csontváry hatalmas vásznai ez tán
Múzeumod mélyén keltenek áhitatot.*

*Gyül a zarándoknép tereden, ha csodálni kívánja
Mária kútját és ősrége cédrusait.*

*Igy hág Pécs a világ tetejére, hol isteni Etna,
Szébb a valóságnál, mennyet emelve honol.*

A cédrusok ugyan — sajnos — nincsenek itt, *A Gerlóczy képgyűjtemény nyilvános elhelyezésekor* (1973-ban) papírra vetett Weöres-disztichonok hitelét mégsem vonhatja kétségbe a látogató. Napjaink panoramikum filmje legfeljebb közelíti azt a plaszticitást, amelyet a *Baalbek* festője 1906-ban megvalósított, de messze elmarad a tájba helyezett — és tökéletes, monumentális egységbe foglalt — sok kis részkompozíció, életkép bensőséges hangulatától. A *Panaszfal* és a *Fohászokodó Údvőzítő* arcai mondhatni eszköztelenül olyan kiváló karakterérzéklet sugallnak, amiről az ugyancsak itt látható korai Csontváry-rajzok hagyományos eszközökkel vallanak. A *Mária kútja Názáretben* a fölényes szakmai tudás és a naivoknál érezhető természetes szimbólumvilág utánozhatatlan ötvözete: a figurák arányainak ezt a merész játékát, a vizre hajoló fekete kecskét vagy a fehér liliumot hozó pirosruhás nőt így nem merné „diplomás művész” megfesteni.

És itt megint olyan kérdésbe ütközünk, amely napjaink művészetében mind-egyfelé felmerül: a diplomások s a pálya szélén állók konfliktusát, úgy látszik, tömegmérétekből szüli a kor. Egy ilyen történettel indítja pécsi szociográfiáját (*Nagyváros születik!*) Tüskés Tibor: „A húszas évek végén történt. A zengővárosi lelkészhez bekopogtatott a pécsváradai adótsizt. A szomszéd faluból jött át. Zsebébe nyúlt, kis csomagot vett elő, a papírost széthajtogatta, és az asztalra egy csizolt kőbaltát, egy mészbetétes agyagedényt és egy szarvasagancsból formált kapafejet tett.” A leletet eladni akaró adótsiztet a tiszteletes úr rábeszélte, hogy foglalkozzon komolyan a régészettel, tanuljon nyelveket. A történet szereplői: a már akkor Párizst és Rómát megjárt, Adyt és Csontváryt méltató irodalom- és művészettörténész, Fülep Lajos (tanulmányai az új kiadásokkal most válnak igazán ismertté) s a pécsi múzeum későbbi igazgatója, az „outsider régész”, Dombay János.

Lapozom a katalógusokat, olvasom az interjúkat, felütöm a lexikonokat, s mégsem akarok hinni a szememnek: hány „amatőr” vált a művészettörténet meghatározó alakjává. A régebbi nagyok mellett új mesterek. Ugyan ki hinné, hogy például Borsos Miklós az önképzés útján indult el, s jutott a mai magaslatra? De ez nem képzőművészeti „előjog”. A színész Gábor Miklós nyilatkozta, új könyve, a *Kicsi-világ-háború* megjelenésekor, hogy „lelkes, vidéki amatőr”-nek érzi magát az írók között, sőt néha a színészek között is: csodabogárnak számít, aki különbséget tesz „tengerészmorál” és „színészmorál” között (a fedélzeten igényt támaszt!), és aki vezető pesti színészpozícióját kecskeméti szerződéssel cseréli fel. Pedig alighanem Gábor Miklósnak van igaza: „az amatőrizmus nem műkedvelés, csak másfajta tudás.” Ilyen „másfajta” tudás volt a Csontváryé — és ilyen a mérnöknek tanult, Csontváry-nagyságrendű Latinovits Zoltáné, aki a Szárszó utáni állomáson, Balatonszemesen nézett szembe a halállal. De Latinovits életművét sem a választott halál, hanem a magasizzáson élt élet teszi „érdekessé” — halhatatlanná.

Aki 1976 nyarán jár Magyarországon, mindenütt a nyomára bukkan. Posztumusz Ady-lemeze, mely „a halottak élén”, az életből kikényszerülők csapatában is vezér költőt szóltattatta meg, néhány nap alatt elfogyott ugyan az üzletekből, vidéken, pult alatt azonban még fölfedezhető. A Szindbád-film, amelyhez nehéz jelzót találni, legfeljebb a raktári kópiában kopott meg kissé, Latinovits teljesítménye (a Dayka Margitével s a rendező Huszáríkéval együtt) változatlanul lenyűgöző. A tv Kosztolányi-dokumentumműsorában láthattam is azt a mindennel leszámolni tudó előadóművészt, akit lemezről újra és újra meghallgatok.

Utolsó filmjén, a Sánta Ferenc regényéből, Fábri rendezésében készült *Az ötödik pecsébéli alakításán* viszont nyomát sem lehet felfedezni betegségének.

Itt igazi profi színészként azt játssza el, hitelesen, amit ráosztottak. A *Hideg napok*ban azonban félelmetesebb volt. Különböen nem véletlenül jut eszembe Az ötödik pecsétről Cseres Tibor és Kovács András filmje — bár azt hiszem, most már nem fog megisméltódni a *Hideg napok* körüli vita. Némi ok volna ugyan rá; a regény intellektuális bonyolultabb ábrázolásmódja a filmen a nyers erőszak sokhelyt naturalista leleplezésévé egyszerűsödött, s ez végső soron épp a demitizálás hatásfokát gyengíti. A négy főszereplő azonban teljes élményt nyújt: Óze Lajos, Márkus László, Horváth Sándor és — a drámai szerepben önmagát is felülmúló Bence Ferenc. A *Szindbád*, persze, más, itt nem kell különválasztani a film egyes elemeit, hogy dicsérhessük őket...

Visszatérve amatőrizmus és szakmai művészet ellentétpárjához, a kérdés sokkal ágasabb-bogasabb, semhogy néhány lefegyverző élmény hatására egyedül idevezítőnek most a született képességet és magányos önképzést vagy egyenesen a tehetség „romlatlan állapotát” kiáltjuk ki. (Szerencsés helyzetben van az irodalom: a nagyok majd mindegyike amatőr, legalábbis abban az értelemben, hogy nem végzett filológiai fakultást.) Az élmények különböen is feleselnek egymással. Hiszen a Csontváry Múzeumtól pár száz méterre áll a város világhírű szülőtteinek, Vásárhelyi Győzőnek, az op-art mesterének mintegy kétszáz művét őrző, idén megnyílt Vasarely Múzeum. Itt valóban új látást tanul az ember, s a művész gazdag ajándékától elkápráztatott korábbi kételkedő is meggyőződhet a „planetáris folklór” esztétikumáról. Nehéz volna megmagyarázni, miben más és több Vasarely az öt nagy számban utánzóknál, de a Vasarely-grafikák, -festmények és -szönyegek előtt állva érezzük, hogy ez a dinamikus jelrendszer nem pusztán technikai játék, s korántsem újfajta cirkuszi mutatvány (tükörtermi illúzió), hanem valóban a XX. századi városi ember számára teremtett új folklór. Amely azért őriz bizonyos kapcsolatot a régi folklórral, demokratizmusában pedig kifejezetten köze van hozzá.

Néhány újkonstruktivista művész például (Bak, Fajó, Hencze, Keserű, Mengyán és Nádler), akik *Műhely — Budapest '76* címen mappát is adtak ki, nyilván az op-art tapasztalatait is felhasználva, így fogalmazzák meg programjukat: „Abban a helyzetben vagyunk, hogy a múlttal-jelennel gazdálkodhatunk. Demokratizálhatjuk a múlt értékeit, kulturális örökségünket; (Kassák mappá; hiszen még rehabilitációs feladataink is vannak!) és segíthetjük — erőnkhez mérten — a pályakezdőket magukra-találásukban. A vizuális esztétikában gyorsított fejlődést, gyorsított értékdemokratizálást sürgetünk. Ez több, mint önépítés, ez már társadalom-építés. A műteremből való kitörés, a társadalomba való hatolás, együttélézés, egy-testté — egy-életté válás szándéka legsürgetőbb, legaktuálisabb, legújyszerűbb feladatunk.” A művek nem mindig igazolják még e lelkesítő programot — lehet, persze, hogy a befogadóban van a hiba —, bár a pécsi Modern Magyar Képtárban látható némelyik munkájuk (például Keserű Ilonától a *Sírkövek*) talán a kívánt asszociációkat kelti fel a nézőben. Egyelőre azonban az országos rangú pécsi modern gyűjtemény inkább Egy és Derkovits, a Nyolcak, Nagy István és Barcsay, Bortnyik és Uitz, Vajda Lajos és Anna Margit, Bálint Endre és Korniss Dezső, Bartha László, Martyn Ferenc meg Borsos, Vilt Tibor, Schaár Erzsébet műveivel marad meg emlékezetünkben. (Egy feltűnő pécsi hiány: semmit sem láthatunk itt Kondor Béla világteremtéséből.)

S ha már folklór és modern művészet kapcsolata került szóba, egy „hagyományos” voltában is hatalmas élményt kellene megpróbálnom még érzékelteni: Szentendre gazdag gyűjteményeiből (szerb ikonok, Ferenczy család, Czobél) kiemelkedve, Kovács Margit kerámiai hol elzsongító, hol megdöbbenő ablakot nyitnak a múltra. Balladák megőrizte fájdalom és tündéri mesevilág, népi metafizika és mézeskalács-báj él egymás mellett a világhírű keramikus különböző korzakokból származó munkáin.

A turista végigszámul múzeumokon, körbejárja a műemlékeket, rátalál nyári pihenésük közben egy-egy íróra, magával hoz könyveket — s végül örül, hogy sok intézményt és telefont zárva talált, egyszerűval, hogy uborkaszakozban utazott. Így talán egy hónap alatt kiheveri ő is a nyári szabadságát. Pihentetőül-emlékeztetőül felteszi a lemezjátszóra a Sebő-együttes nagylemezét, meghallgatja a népdalfeldolgozásokat, aztán József Attila, Nagy László verseit, Sebő Ferenc zenéjét; a *Himnusz minden időben* sorait újra és újra visszajátszatja: „Jog hogyha van: az én jogom, / Enyém itt minden hatalom, / Fölveszem kardom, sisakom! / Gyönyöröm, te segíts engem!”

**UTAK
ESZMÉK
VITÁK**

A lehetséges metafizikája

A létet tükröző művészettől a lét filozofikumáig eljutni: metafizika, vallja Rácz Győző*, lehetséges metafizika, erősíti meg, de talán ennél is több: a filozofikum művészi érzékivé tétele, maga a lehetséges metafizikája.

„A lírától a metafizikáig“ — heurisztikusan világitja meg Rácz Győző alkotó fejlődését első írásaitól e kötetig, azt, ahogyan végigjárta a termékeny gondolatért az utat, amit Hegel a *vágytól* a *szellemes reflexión* keresztül a *gondolkodó észig* jelölt ki. Az indulás, az első írások, a spekuláció dicsőítése még „a meghatározások egyszerűségébe burkolódzott képzeletet“ csigázták, első kötete, az *Ertelem és szépség* már a filozófia és a művészet, a két oldal mellérendeltségét kimondó-elemző „szellemes reflexió“ könyve, *A lírától a metafizikáig* pedig a „gondolkodó ész“ vívmányát, az alkotó gondolkodás művészi-filozófiai viszonyát tárja fel.

És ebben a spekulatív keresésben és a filozofikum megtalálásában Rácz Győző egyénileg ismétli nemzetiségünk művelődési történetének legfontosabb mozzanatait. Mert ki tagadhatná az elméleti igény jelenlétét már a *Korunk* első évfolyamaiban, Dienes László kis könyvében, a *Művészet és világnézetben*, a legendás szerkesztőről, Gaál Gáborról nem is beszélve? És ki tagadhatná, hogy ez a történelmi múlt a marxizmusig jutott el?

Rácz Győző egyenes indulása az alkotó marxizmus talajáról, nemzedéktársaival együtt, éppen ezért természetes indulás volt; a XIX. századdal szemben a „boldog tudat“ indulása új lények felé... De Rácz Győző a múlt—jelen ivén az egyetemes kérdések mellett nemzetiségi létünk lényegét is keresi. Tudja: a lét egyetlen igazolása-értelme az, hogy értékes lét. Rácz Győző a kultúra értékeinek feltárására vállalkozik. És azt is tudja: művelődési létünk egyetlen öngazolása: alkotó termékenysége; ezért írásai nem csak kontrollját, hanem szerves részét is képezik ennek a sokfényű létnek. Mert ez a lét sokfényű. És a birtokbavételét sürgető kérdésseltevések özönében az első fénynyaláb éppen a művészetre vetülő filozofikumé, hogy rá visszaverődve maga a filozofikum is művészin ragyogjon. Mert az igazi műveltség a szinkretikus egységet idéző integráns esztétikai műveltség.

Jelenünk léte egyben múltunkat idéző lét is. Jelenünket idéző írásaink múltbeli írásaink utódai. Tanulmány- és esszéköteteink sorát idézhetnők...

A lírától a metafizikáig írásai elsősorban esszék — a szó legnevezesebb értelmében. De az esszé műfaji hovatartozásának eldöntése bizonyos mértékig mindig álprobléma. Mint filozófiai esszé „a senki földje szellemi vidékein barangol — írja róla Bretter György —, s néha inkább költészet, máskor inkább filozófia vagy tudomány, de mégis más, mint ezek: elmélkedés. Lényege: intellektuális közvetítő szerepe. Ott, ahol a szellem elveszti önmaga fonálát, ahol hierarchiájában törés támad, ahol kialakult formák hiába nyúlnak egymás felé, mert a szellemi úr közömbösíti törekvéseiket — megjelenik az esszé.“ De paradoxálisan az esszé birodalma úgy a senki földje, hogy éppen mindenkié. Ezt a közös tulajdont szolgálják Rácz Győző esszéi is: gazdagítva adják vissza saját irodalmi, művészeti, kulturális értékeit alkotójának — a közösségnek. Az esszébe öntött művészi fogalmazás általános szimptomája elméleti írásainknak, amelyek a metafizikát hol a gondolat kristályrácsának metaforizálják, hol monológnak tekintik a lényegről.

Az első fények hozzák mindig a világosságot. A költői-művészi világ filozofikus megragadása művészetfilozófiává emelkedett. Ezt példázzák *A kritika és világnézet*, *A sorskérdések lírája* vagy *A forradalom etikája*, a *Lira és elidegenedés* című Rácz-tanulmányok.

De miért váratott magára eddig művészetfilozófiánk? A múlt próbálkozásai miért akadtak meg a szándéknál, és nem jutottak el, vagy csak ritkán, a Nagy Felfedezésig? Mert bizonyosan több filozófiát írt volna — ahogyan ezt Rácz meggyőzően elemzi — Gaál Gábor is, a költő és a filozófus, de művészeti és filozófiai tevékenységét lehagyva, a művelődési közeletben alkotott maradandót.

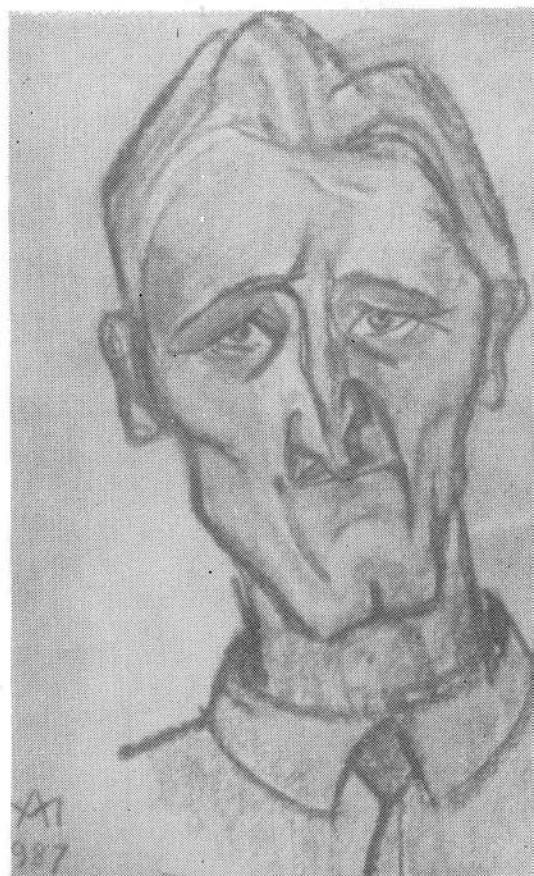
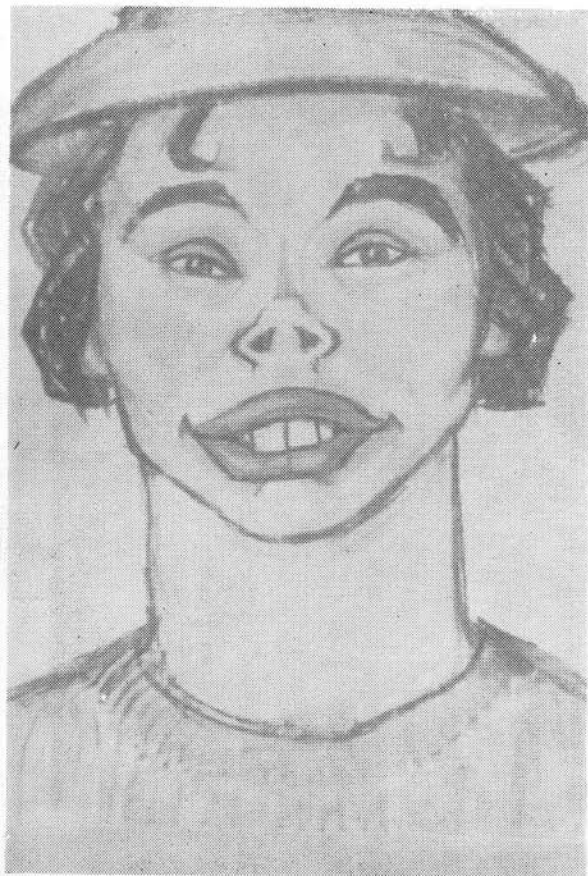
Jelenünk azonban nem csak feljogosít, de szigorúan kötelez is a filozofikum kiírására. Rácz Győzőnek a marxizmus-leninizmus fényében fogant szépségtézisei

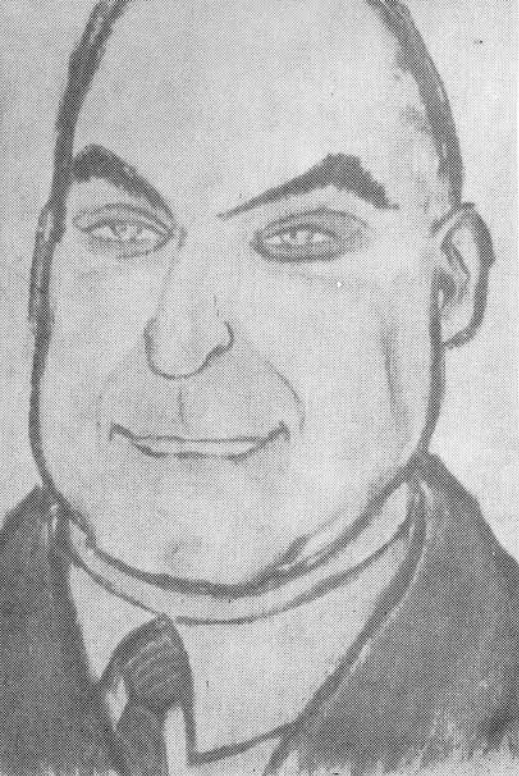
* Rácz Győző: *A lírától a metafizikáig*. Esszék, tanulmányok, kritikák. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976.

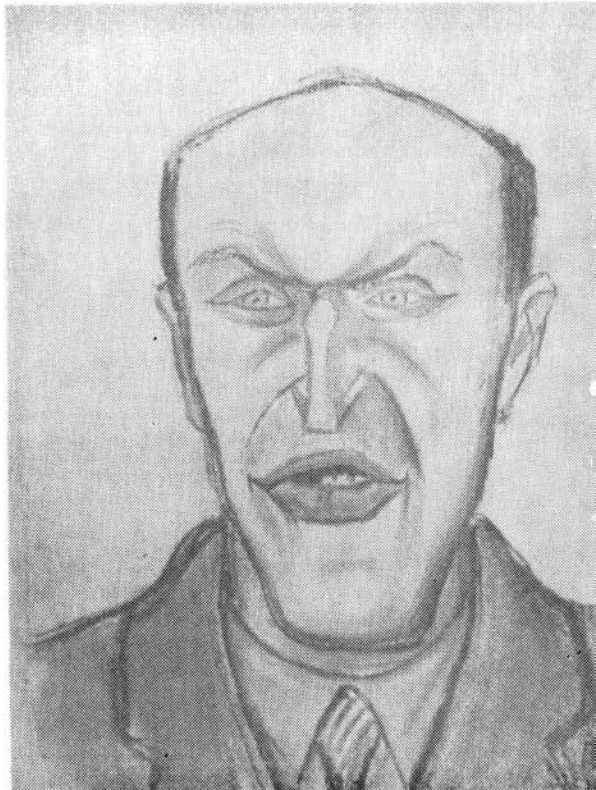
MÁRKOS ANDRÁS KARIKATŪRAI (A KORUNK GALÉRIA ANYAGABÓL):

1. SZABÓ GYULA; 2. BENCZÉDI SÁNDOR; 3. BERECHKY JÚLIA; 4. KÁNYÁDI SÁNDOR

5. MIKLÓSSY GÁBOR; 6. BENE JÓZSEF; 7. KÓS ANDRÁS; 8. ANDRÁSSY ZOLTÁN

(lásd az *Értelem és szépség* kötetében is, de amelyeket elmélyültebben doktori értekezésében fejtett ki) jelentős mozzanata a hazai magyar filozófiaírásnak. Persze, ezen az úton nem egyedül jár Rácz Győző. Vele egyidőben például Bretter György a lenini teljes magyarázat elvét elemelve jutott el az egyetemes filozofikum kérdéseire, és indította el a hazai filozófiai gondolkodást nyelvfilozófiai kutatások irányába. Rácz Győző elemzései viszont mindinkább a művészi gyakorlatra épülő kultúrfilozófiai kutatásokká szélesedtek ki, szintén egyetemes érvényű igények fényében. Ezek az írások nem pusztán elemzések, nem művelődésünk egyszerű diagnózisai; többek ennél: alkotó viszonyok megteremtői, amelyek tárgyakat önmagukba olvasztva az elemzésben újat alkotnak: az elemzés megalkotását, új szellemi értéket filozófiai kultúránk tanúbizonyságaként. Ez a tanúbizonyság a tematika minden vonatkozásában meggyőző: a hagyományokról szóló írásaiban (*Marx és a filozófia jövője*, *A avantgarde művészetfilozófiai problémái a népfronti Korunkban*, *Képzőművészetelméleti kérdések a népfronti Korunkban*), etikai kérdésekben (Gáll Ernő munkásságának az elemzése *A humanizmus viszontagságaiban*), művészettörténeti elemzéseiben a műtről (lásd Tóth Sándor könyvének bírálatát *A legendától a valóságig* című írásában) vagy a jelenről (*Sorskérdések lírája* Sütő András műveiről) és művészetszociológiai eszme-futtatásaiban (*Kritika és világnézet*) egyaránt.

A totalitás megragadásának igénye Rácz Győző minden írását a filozofikum szférájába emeli. De a megragadott totalitás az esztétikum világában megelevedő totalitás, amely magát a megragadást egyben művészi igényűvé is teszi. Rácz Győző érzi, tudja ezt. Nála a művészi egyszerre korjegy és egyéni jegy, mert az esztétikum hullámhosszán közvetítő Rácz nem dramatizál, és nem leír, hanem korunk zajlásában az áhitott tiszta forráshoz vezet, egy szigorú, de megnyugtató csendhez: bensőséges lírába ágyazva szólaltatja meg korunk filozofikumát. Es megoldja a nagy titkot. Mert a nagy titkok nyitja — egyszerűségük. A csoda: a heurisztikus felfedezés. Rácz Győző az esztétikum titkát azáltal leplezi le, hogy nem csak tudósít arról, hogy a világ csak akkor a mi világunk, ha benne foglaltatnak eszményeink is, hanem eszményekben gazdag világ építésére buzdít. Az élő ősi kibernetikát fedezi fel, amely a pattintott kő használatától kezdve potenciálisan mindenhatóvá tette az embert úgy, hogy eszményről valóságra, valóságról eszményre irányította. De eszmény és valóság kérdés-tömegében Rácz Győző nem keveredik labirintusokba, nem téved zsákutcákba, nem hahózik merev tézisekben reménykedve, visszhangra várva, és nem is ringatózik világotúli dalmokon, hanem a valóság—eszmény viszony feszítvólságát lírai metafizikában jelöli ki: az eszményt mindig valósággal terhesnek, a valóságot mindig eszményt sugallónak követelve. „Az, hogy van metafizika — írja — (a szó arisztotelészi értelmében), amely a történelem realitásait helyesen tükrözi, és így lehet helyes aktivitás-modell a történelmet formáló gyakorlat számára, ma már cáfolhatatlanul igaznak bizonyul. Kétségtelen tehát, hogy a lehetséges metafizikák gondolkodástörténeti jogosultsága és életrealitása elvont megítélésben nem szorul bizonyításra és rehabilitációra. Azonban minden metafizikának, mint egyedi gondolati teljesítménynek, újra és újra igazolnia kell jogát a létehez, kizárólag azon az alapon, hogy a társadalmi gyakorlat számára helyes elméleti megalapozást nyújt-e, vagy egyszerűen csak az emberi gondolkodás nagy országútjához közelebb vagy távolabb eső eredménye a lényege szerint mindig magányos észnek.” Ezért válik Rácz Győzőnél a gondolat szabadságáért folytatott küzdelem a kötelességek konfliktusává akkor, amikor a gondolat harcosait a gondolkodás kötelességére emlékezteti metafizikai elvárásokkal — költőt (Bartalis János), író (Németh László), színészt (*Gondolatok színháza*), életben, írásban, színpadon egyaránt. Ennek a krédónak a megszemélyesítése és tárgyiasítása *A lírától a metafizikáig* minden írásában azt teljesíti ki, amit az *Értelem és szépség* már tételezett. Ott: *A művészet világnézeti meghatározottsága*, *A művészet valóságisa és a művész ösztintesége*, *A művészi szabadság és álszabadság*, *A művészi elkötelezettség mint közvetítettség*; itt: *A lírai metafizika (Az írás dicsérete, Játék, Csodasziget, Erkölc, Ósz, Szolidaritás, Példa)*. Ez az „itt” nem pusztán írói alapállás, hanem a megtett út mérlege is: a kultúra filozófusa nemcsak feltárja, de bensőségesen is teszi kultúránk filozofikumát. Ezért jogos kritikája nikéi erejében, ha a létből fakadó eszmény el-sikkasztását ostorozza (lásd a Madách-előadás kritikáját *Szimbólum és történetiség* *Az ember tragédiájában*), és dicsérete pindarosi zengésében, ha a gondolat „falovacsakáktól istenekig” vezető távlatait fedezi fel a Sütő-tanulmányban.

Polémiai is ezen a feszítávon rajzanak. Akkor is, ha a kritika státusát kéri számon (*Mitoszok valóságától a valóság demitizálásáig*), és akkor is, ha az elmélet kritikájában a valóságot és a művészi valóságot nyomozza (*Esztétika és valóság*), vagy a művészet valóságában az elmélet erejét védi (*A forradalom etikája*, *A mag-*

lyán nem égnek el a csillagok). A lessingi *Hamburgi dramaturgia* elméleti erejét idézik színházelméleti írásai, amelyekben az írói-színészi munka szintjeit, a szerző szándékát, a művet, a róla szóló kritikákat, az előadás rendezését, a színészi teljesítményt, a közönség reakcióját olyan belső egységbe foglalja, hogy méltán nevezhetjük őket szinkretikus esszéeknek.

Egyszerre több vágányon versenyt futni a tárggyal, a halódó régi és a korán jött új partjai között, tragikus pátosszal övezi a szakíró sorsát. Mert tárgya: műveltségünk léte, de ez a lét saját írását is integrálja, az írás pedig önmagát felül-bírálni már nem képes, beleszorul saját tárgyának létébe, és eltemetve a régit, vagy elsiratva a korán jött új pusztulását, maga is a régi része lesz vagy korai még az újhoz. Ráczy Győzöt éppen lírai beállítottsága emeli túl a transzcendens tragikumán, kora és fegyvertára pedig mentesíti az elődök önostorozó ironiájától is, a tragikus pátosz fajkiáltásától is: ezen a ponton Ráczy Győzónél a fogalmi apparátust felváltja a szimbólum, az allegória világa. Lírába oldja kételyeit (*Ősz*), sóvárgását (*Játék*), boldogságát (*Csodasziget*).

Vitáztak már azon, hogy ez a Ráczy Győző-i lírai metafizika vagy metafizikai líra kit főd el, illetve kit emel ki: Ráczy Győzöt, a lírikust, vagy Ráczy Győzöt, a filozófust. Lukács György kifejezésével élve, úgy tűnik, a Ráczy Győző-i írások *műalkotásszemélyisége* a líra filozofusát emeli ki, és túl a keresztkérdéseken az alapminőség éppen a líra és a metafizika mellettsége, az, hogy egyik minőség sem fedi el a másikat. Ráczy Győző visszaadva a művészetnek ősi jogát, hogy érzékivé téve az eszményt, a lét csodáit filozofálja, saját bölcséletét, ennek a létnek totalis megragadását lirizálja meg, és ezáltal kétszer is hódol az Írás és Közönsége előtt az érthetőség jegyében. A közérthetőség fogalmi harcát már megvívta (lásd *Értelem és szépség: A művészet hozzáférhetősége*), most erre a győzelmére építve tesz eleget a korigénynek akkor, amikor megláttatja velünk azt, amit a világban is, az írásban is nézünk: a létből fakadó eszmények szépségét és azt, hogy érdemes érték a küzdelem, amely a létben fogant írások valóságát, művészi, filozófiai, művészetfilozófiai írások létét az élő Valósággal szervezi bensőséges egységgé. Old és köt: lírája feloldja az esztétikum feszültségét, kioltva a groteszk és az eszményi konfliktusát; és köt: a valóság végtelenségét a lefelőre-haladottabb eszmények távlataihoz erősítve.

Líraian szólva, úgy tűnik, hogy a *metafizika* útja a gondolkodás birodalmában nemcsak végtelen, de védtelen út is. Végtelen út, mert a topológiailag nem-végesnek nevezhető közvetlen tagadását közvetett állítással sarkosítja azáltal, hogy a lét és levés totalitásában fogalmazza meg a kellés távlatait, azt, hogy a lét csak értünk való lét lehet, hogy a levés csak a mi levésünk lehet. A folytonosság és megszakítotttság dialektikájában a sok-sok nem-véges szakasz a végtelenné növekszik, melyben a pontszerűségek kilométerkövei hol a valóság, hol az eszmény szakaszát jelölik aszerint, hogy valósággá vált eszményeink újabb valósággá váló eszmények jelzőköveit rakják utunkon elénk.

És védtelen, mert a befutásra váró nem-véges útszakaszok nem mindenki számára beláthatók. És azok, akik nem hisznek az elérhető újabb nem-véges bizonyosságában, nem hisznek ennek a bizonyosságnak az előrejelzésében sem: a filozófiai kishitűek bajnokai ők, akik soha sem öltöztek nyílt harcok ószinte vi-seletébe, hanem valamilyen nem-metafizikus spanyolfal paravánja mögül támadtak rá a nádszálként védtelen finomságú eleven gondolatra. Minden időben. Hol felemelték a praxis talajáról, hogy Anteusz módjára az ürbe, a transzcendenciákba fojtsák, hol az igen—igen és nem—nem dühringi dadogása kötötte gúzsba szárnyalását, hol saját reciprok értékévé süllyesztve szűk körű praktícizmusban fecsérelették el aprózó közelharcokban nagy erejét. Vagy pedig üres fecsegésnek minősítették. Csak úgy.

A metafizikus gondolat líraisága éppen ezért a korán jött új tragikumát rejtj borongós bensőségességében vagy ujjongó igazságtudatában, amelyet a konfliktusokból fakadó pátosz őszintesége erősít meg.

Ellenségeinek mesterkedései azonban sohasem tudtak igazi antitézisekké emelkedni. Mert a metafizika, az „első filozófia”, ahogyan Arisztotelész nevezte, az „ember kiirthatatlan szüséglete” (Kant) volt és maradt. És igaza van Ráczy Győzőnek, ha a metafizika jelentéskörét líraira hangolja. Herder mondotta: a költészet régebbi, mint a próza; hozzátehetjük, a líra régebbi, mint a filozófia, de ennek ellenére vagy éppen ezért a líra filozofikus is. És csak a nem-filozofikus az, ami metafizika-ellenes és egyben metafizika-idegen is: összeférhetetlen vele, nem válhat konfliktusossá, mert nem hogy ellentétezésre, de még mellérendeződésre is képtelen. Külön világok. Ezért nem lehet vitájukat dialógussá emelni. Megcsökött monológusok, rövidzárlatolt távolsági beszélgetések maradnak csupán, amelyekre Sartre

iróniája illik: a rádióból hallgatott zenekari koncertet egy szekrénybe elzárkózva vezényelte — egy szilveszter éjszaka zajában.

A védtelen metafizika soha nem védekezett. Elleneit védve kapaszkodott bele önmaga világába, önmaga fölé hajolva ellenőrizte saját eszményét, és az őt tagadó valóságot mentve vezekelt. Ellenségei helyett. Mert a metafizika legnagyobb ellensége tékozló tulajdonosa: az árnyékán átlépni nem akaró ember. Aki nem próbálja meg a végtelennel tűnő nem-véges átlépését, soha sem sejtí meg a végtelent, ahogy Kant mondaná, nem tudja a lelket arra rendelni, hogy a természet elérhetetlenségét eszmék ábrázolásaként gondolja. Persze, a metafizikának nem fáj, hogy Hegelnek, aki diákévei idején Schellinggel és Hölderlinnel együtt részt vett a szimbolikus „szabadságfa” elültetésében, érett korára a boldogtalan tudat metafizikáját kellett megírnia, hogy Erősz divatlánnyá feslett, hogy Prométheusz gyufagyárossá züllött Gide *Rosszul leláncolt Prométheuszában*, hogy Ikarosz helyén a közömbösek ülnek az acélmadarakban...

És mégis: kiáltó igazságtalanság, hogy az elért bizonyosságok közömbös városlakók kényelmes paravánjaként szolgáljanak.

De a metafizika művelői tudták: harcukat csak a metafizika játékszabályai szerint vívhatják meg; mint a művészet harcát is, mert művészetellenesen nem lehet a művészetet sem megreformálni.

Persze, a non-metafizikus bajnokok paravánjait mindig az adott kor „mótvumai” díszítették. Századunkban a metafizika utáni vágy olyan arénába kényszerítette harcosait, amelyben egyszerre tagadták a metafizika tárgyát — a világ totalitását — és módszerét is: e totalitás megragadását. Szinte a hegeli boldogtalan tudat tonalitásában írja érezhető keserűséggel Hartmann: „A szisztematikus gondolkodásban manapság nem azok otthonosak, akik rendszereket építenek. A konstruktív gondolkodásnak korlátozott a mozgásteré. A tudomány minden területen előrehaladt. Aki nem veszi figyelembe az eredményeit, annak eleve veszett ügye van. Nem arról van szó többé, mint azelőtt, hogy meghatározott világszemléletet alapozzunk meg és vigyünk végig teherbíróképességének határáig. Immár nem a jelenségek káoszában való kezdeti tájékozódásról van szó. Magukat a jelenségeket már átrostálták és megmunkálták; természetes rendjükből sok mindent feltártak. Azt a módot, ahogyan szemléljük őket, már átalakították a kategóriák. És maguk ezek a kategóriák különfélék, minden jelenség-területnek saját, felcserélhetetlen kategóriái vannak. Aki ma a »rendszer« egységaspektusát egy meghatározott kategória-csoport szupponálásával kívánná elérni, annak a többi területen erőszakot kellene tennie. Művi egységet teremtené a természetes különfeleség rováására, és ezzel a világ igazi mivoltát a limine szem elől tévesztené... A konstruktív gondolkodás eljátszotta szerepét.” És joggal kérdezi: „Véget ért-e ezzel a szisztematikus gondolkodás is? Eppoly kevéssé — válaszolja —, mint ahogy *soha meg nem szűnik az érdeklődés a metafizika örök talányai iránt.*” (Kiemelés tőlem. — A. I.) És megállapítja: „A mai szisztematikus gondolkodás más utat jár. Nem rendszer jellegű gondolkodás többé (*Sistemdenken*); sokkal inkább problémagondolkodásként (*Problemendenken*) határozható meg. A problémagondolkodás nem rendszertelen. Szintén az áttekintést célozza. Céljának mindig mint rendszernek kell előtte lebegnie.”

Rác Győző gondolkodásmódja is problémagondolkodás. De ő végül is nem egyféle *lehetséges* metafizikát írt, hanem a lehetséges metafizikáját. Amint a metafizika használatában Arisztotelészre hivatkozik, úgy nála a lehetséges tartalma is arisztotelikusán költői. Hiszen az öreg Sztageirita írja: „Nem az a költő feladata, hogy valóban megtörtént eseményeket mondjon el, hanem olyanokat, amelyek megtörténhetnek és lehetségesek a valószínűség vagy szükségszerűség alapján. A történetírót és a költőt ugyanis nem az különbözteti meg, hogy versben vagy prózában beszél-e [...], hanem az, hogy az egyik megtörtént eseményeket mond el, a másik pedig olyanokat, amelyek megtörténhetnek. Ezért filozofikusabb és mélyebb a költészet a történetírásnál; mert a költészet inkább az általánosot, a történelem pedig az egyedi eseteket mondja el.”

Rác Győzőnél tehát a szó arisztotelészi értelmében válik az eszmény—valóság ivén neszező líraiság a lehetőség és valóság szintézisévé — tartalma filozofikumá és tárgyalásmódja szükségszerűen metafizikaivá. Ez a poétikus filozófia és egyben filozofikus poézis egy különös rendszert valósít meg *A lírától a metafizikáig* belső röppályáján a valós és eszményi, a meglévő és megvalósuló között, röviden: az esztétikum-mező és szándékaink, tetteink életérzése között. Így szerzőnk szándéka, mely szerint a gondolat dinamizmusának pólusait a líra és a metafizika között rögzíti, és az alkotó értelem útját „az igazi metafizika” irányában jelöli ki, alapvető jelentőségű magának a mai társadalmi gondolatnak a forradalmasításában is. *A lehetséges metafizikákban* írja: „A marxizmus bizonyította be

cáfolhatatlanul, hogy a metafizikák csak akkor válhattak a praxis számára építő hatásúakká, ha a tudományok eredményeire épültek. Ha nyitottak maradtak, ha a minden irányba utat törő értelem előtt nem álltak el az utat banális »örök igazságok« torlaszaival.“ És valóban, *Az értelem dimenziói*, a *Filozófia tegnap, ma és holnap*, a *Lírai metafizika* mindmegannyi része kötetének, amelyek egybehangzóan fejezik ki Rácz Győző arra irányuló szándékát, hogy az értelem jogát, a szabadon gondolkodást, a szabadon alkotást a legnemesebb erkölcsi kötelességgé magasztssa. Így végül a sokat vitatott fogalom is — metafizika —, amelynek fejlődése korántsem volt csendes a filozófiai gondolkodás történetében (több értékű, ezoterikus jelentésköre miatt sem), Rácz Győző írásaiban meggyőző, megnyugtató, ünnepélyesen ígérő és egyben szigorú apollinikus tartalmat nyer: az emberi értelem elidegeníthetetlen jogát ahhoz, hogy a világot totalitásában gondolja el a múlt—jelen—jövő történetének egész birodalmában. „Az ember ember-mibenlétéhez elválaszthatatlanul hozzátartozik a csillapíthatatlan vágy a létezés megértésére. A történetileg meghatározott értelem ugyanis nem akarja tudomásul venni saját történelmi korlátait, és a totalitás megértésével kísérli meg leküzdeni őket.“ Ezt a metafizikát keresi és találja meg Rácz Győző esszéiben, tanulmányaiban, kritikáiban, amelyekben a két pólus — filozófiai—művészi — ereje az alkotó gondolat védtelenségét védi, és végtelenségét totalizálja. Mert lehetséges, mert kell a lehetséges metafizikája. Kötete indító írásában mondja: „Hinni tehát az értelem erejében, marxista filozófiai világképünk igazságaiban és humanizáló hatalmában ma azonos ennek a feladatnak a vállalásával is; a céltalanságból és a látszólag egymásra visszavezethetetlen részekre hulló világokból korszerű, a jövő lehetőségeivel számoló, továbbra is nyitott és teljesebb metafizikai világképet alkotni. Ez most a marxista filozófia egyik legnagyobb jelentőségű feladata, amelyet mindenképpen meg kell oldanunk ahhoz, hogy ne szoruljunk rá a mindig újat hozó idő megbocsátó kegyelmére.“

Erdős I. Pál: Anyaság

CSINGIZ AJTMATOV FÖLD, ÉLET, ALKOTÁS

— Több mint harminc év telt el a Nagy Honvédő Háború befejezése óta, de a kortárs írók könyveiben nem csillapodik az ütközetek morajlása, nem halkul el az ágyúdozaj. Ön a legutóbbi, Korai darvak című elbeszélését szintén a háborúnak szentelte. Kérem, válaszoljon, miért fordult újból e témához? Befolyásolták-e ebben korunk problémái is?

— Napjainkban az olvasók kezébe valóban gyakran kerülnek a háborúról szóló szépirodalmi, dokumentum jellegű, történelmi művek; ezenkívül nézik a televíziót, színházba járnak. A háború téma nagy helyet foglal el a mai művészetben. Természetesen az ember nem csupán a háborús emlékekből él. De amíg az emberiség még nem jutott el a *bolygónk perspektívájában* való gondolkodásig, amíg még minden egyes ember nem úgy gondol a másikra, mint saját magára, nem törődik azzal, hogy a másik is éppen úgy retteg a haláltól, szenved, gyötrődik, és éppúgy szereti az életet, mint ő, amíg léteznek ellentétek és egymással szemben álló erők az egész háborús konfliktusoktól fenyegetett világ fejlődésében — mindaddig életbevágóan fontos a háborúról írni, erre szólít fel szörnyűséges tapasztalata; a háború, azt mondhatnám, az egyik „legprofilaktikusabb” téma (természetesen akkor, ha a mű humanista álláspontból íródott).

A háború veszélye ma is fennáll. [...] Én az elbeszélésemben az embert nem a háborúval való közvetlen összeütközésében akartam ábrázolni — erről már sokat írtak előttem is —, céloom a háborúval való közvetett szembenállás bemutatása volt. Akárcsak az *Anyaföldben*. A háború valahol messze kezdődött, de Talganajt a búzamezőn éri utol, ott tör be a sorsába.

— Egyébként így van ez a Dzsamila szerelmében is. A szerelemről szól, de milyen erősen érződik benne a háború: „Ott, amerre az emberek a háborúba mentek, keserű ösvények maradtak...”

A legvalóságosabb háború „folyik” a Szentől szemben című elbeszélésében is. Még nem tudjuk, miről lesz szó, még csak az első mondatokat olvassuk arról, hogy a puskavesszőhöz hasonlóan egyenes növésű topolyafák a levelüket hullatták, és máris elfog az aggodalom.

— Ezt nem én találtam ki —, egyszerűen van nálunk egy ilyen hasonlat: egyenes, mint a puskavessző. Megtörténhet, hogy ez bizonyos gondolatátársításhoz vezet, de én tiszta véletlenségből, célzatosság és különösebb szándék nélkül írtam. Ennek nincs jelentősége. A *Dzsamilában* is, akárcsak sok más írásomban, valóban jelen van a háború hatása. Azt hiszem, a téma ilyen megközelítése ma a legeredményesebb és a legérdekesebb az egész világirodalom számára, hozzásegít ahhoz, hogy annyi év után felfogjuk az emberi élet tapasztalatát éppen ebben a — hogy úgy mondjam, még nem tisztázott — vonatkozásban.

Megpróbálom pontosabban megfogalmazni az én szempontomat. Bennem van egy hol tudatos, hol tudattalan törekvés: elmondani az emberről, a serdülőről azt, ahogyan a háborúval szembekeverül. Ő is a társadalom része, tehát rá is meghatározott súly nehezedik. Ez az első dolog. A második, hogy előttem egy szélesebb körű feladat állt: megmutatni, hogy a háború, bármilyen romboló is a hatása, nem tudja megsemmisíteni az embert. Megváltoztatja a szokásokat, az életvitelt, az emberek egymáshoz való viszonyát, anyagi természetű nélkülözést — éhséget, fázsást — okoz. A háború megkeményítheti az emberek szívét. Arra készítheti őket, hogy csak önmagukért harcoljanak. És ha egy ilyen helyzet áll elő, akkor a kegyetlenség erői a leggonoszabb formát ölthetik. De éppen akkor — mintegy a háború természete ellenére, és mintegy kihívásként romboló ereje ellen — az emberi lélek kivirágzik: megnöveli védekező erejét, s érvényre

juttatja azt, ami a legjobb benne, hogy így csökkentse a rosszat...

Manapság, hogy erről is szóljak, a kegyetlenség problémája bizonyos művészetekben (főleg a filmgéppel való játékokra törekedve a „tömegművészet” gyakran ábrázol fizikai kegyetlenséget, gyilkosságot, kínzást, vért... Ez mindig izgalomba hoz, félelmet kelt, hatásos eszköz arra, hogy befolyásolja az emberek lelkületét, és megkísérelje a művészetet valamiféle hipnózissá, bódító tényezővé változtatni. Nagy írók is ábrázolják a kegyetlenséget, de nem fizikai értelemben, hanem összetettebben: azt a kegyetlenséget mutatják meg, amelyet az ember belső ösztönzésre, valamely környezeti törvényeinek hatására, személyiségének, lelki alkatának megfelelően követ el. Még olyan elméletek is lábra kaptak, amelyek szinte genetikailag igazoltnak tüntetik fel a rossz megnyilvánulását az emberi természetben.

De én úgy vélem, hogy a művészetnek a normális emberi életből kell kiindulnia. En az egészséges művészet, nem pedig a gengsztereket és mániákosokat igazoló művészet híve vagyok. Az emberben éppen az a nagyszerű, *amilyen mértékben ember.* Ezt igyekszem megmutatni... azokat a tulajdonságokat akartam feltárni, amelyek az ember igaz, normális lényének megnyilvánulásaiban mutatkoznak meg. Ez nehezebb feladat. Megmutatni a jó és a rossz harcát az életben nem könnyű dolog.

— De hát egyáltalán nem kötelező, hogy a kegyetlenség ellen harcolva, az író lemondjon a kegyetlenség ábrázolásáról műveiben.

— Ez igaz, ha kizárjuk a testi erőszakot. A mindennapi életben az erőszaknak ezernyi megnyilvánulási formája van. Bátorság és lélektani érzék szükségeltetik meglátni őket. Tegyük fel, hogy valaki teljesen normális, de a lelke mélyén kegyetlenség rejlik. Mi fog győzni benne — a jó vagy a rossz? Milyen ember — rossz, jó? Vagy csak egy ideig jó? Számomra ez a rejtett, potenciális kegyetlenség érdekesebb, mint a verekedés és a gyilkosság. Bár, ismétlem, nem erre figyelek. Igyekszem azokat az emberi erőtaralékokat felmutatni, amelyek a rossz ellen harcolnak.

Most valamit arról, hogy témáim kiválasztását diktálják-e a mai kor problémái. Természetesen diktálják. Békeidőben is találkozok kegyetlenséggel az emberiség, jöllehet az nem véres ütközetekben, hanem a mindennapi élet dolgában nyilatkozik meg. Emellett minél gazdagabban él a társadalom, minél

jóllakottabb, annál nagyobb a vagyon, a jómód kísértése. Nemegyszer, amikor az emberek értelmetlenül látják a bőséget, úrrá lesz rajtuk a gonoszság. Ez különösen feltűnő a nyugati társadalomban. [...]

Ma a város környékén jártam, és látom: az út szélén két vadonatúj piros Zsiguli áll, mellettük önelégült, sötét kihívó arckifejezéssel néhány fiatalember ácsorog. Választékosan vannak öltözve, cigarettáznak, az ég felé fújják a füstöt, s a gyalogosokra szinte megvetéssel tekintenek. Még jó, gondoltam, ha nem büszkélkednek az autójukkal: „En a kocsimmal ennyi és ennyi kilométert tettem meg... En pedig ezt meg ezt építettem be a kocsimba...” Szavakban talán nem kérkednek a tulajdonukkal, amely a tömeg fölé emeli őket. De rossz az, ha egyéb, lényesebb dolgok nem érdeklik őket, ha csupán Zsigulijuk függelékei. És ők meg magukkal eltelve álldogálnak: „Lám, milyen ügyes fiúk vagyunk, milyen sokra vittük.” De ha mással is törődnének, ha volnának szellemi igényeik, amelyek lelkileg gazdagítanák őket, ha szájuk és szemük — ahogy nálunk egy közmondás tartja — nem lenne „tele zsírral”, akkor nyilván nem lenne semmi ijesztő ebben a ma reggel látott autós jelenetben.

— A puritánság és a lelki gazdagság között kétségtelenül létezik egy bonyolult, több jelentőségű kapcsolat. Nos, annál fontosabb jelenség a jóllakottság kísértése. Bár persze itt nem az autóról, hanem a hozzá való viszonyulásról van szó.

— Az autóhoz úgy kell viszonyulni, mint a gombhoz a kabátunkon. Meg kell értenünk, hogy nem az autóért él az ember a világon.

Mi azon a jóléten munkálkodunk, amely hozzájárul az embernek mint a szocialista társadalom személyiségének az alakulásához. De ha az ember az anyagi javakat léteclának tekinti, ha nem tud védekezni a dolgok ellen, akkor degradálódik. Ezzel a saját lényegét veszti el.

Ez az oka, hogy a *Korai darvakban* azokról a lelki tulajdonságokról akartam írni, amelyek mindig nagyszerűek, de különösen a nehéz időkben.

— És amelyek még a nehéz időkben is igazán boldoggá tehetik az embert?

— Meg kell érteni ezt a fajta boldogságot. Ugy hiszem, hogy a frontokon, ahol az emberek a halállal találkoztak, voltak az emberi boldogságnak is pillanatai. Nemcsak az ellenség feletti győzelmek, hanem belső győzelmek is léteztek. A harcosok nemcsak névtelen magaslatokat vettek be, de az emberi lélek magaslataira is eljutottak.

— *Csingiz Torekulovics! Arról szólva, hogy a Korai darvakat a háborúnak szentelte, engedjünk meg egy feltételezést: helyesebb volna azt mondani, hogy írójuk ifjúkori benyomásai tükröződnek benne a háború éveiből. Mivel pedig a gyermek- és ifjúkori benyomások nagyon fontosak, szeretném ezzel kapcsolatban megkérdezni: nem ezek készítik-e arra most is, amikor majdnem a fél világot bejárta, hogy lélekben szülőfalujában, Sekerben maradjon, s arról írjon, amit valamikor átélt?*

— A gyermek- és ifjúkori benyomásai valóban nagyon fontosak egy író alkotói életében. Ez az a szent forrás vagy kút, amelyből szüntelenül gondolatokat, képeket, emberi sorsokat merít. A gyermekkor és az ifjúkor az az időszak, amely előkészít arra, hogy felfogjuk és megőrizzük magunkban a világ szépségét.

— *Miközben a Korai darvakat, a Fehér hajót, a Dzsamila szerelmét olvastam, gyakran rajtakaptam magam azon a gondolaton, hogy e műveknek számos részletét, az életformának — és nemcsak az életformának — sok megindító vonását nem lehetett volna kitalálni, kigondolni, és hogy írójuk valószínűleg saját „szent forrásából” merítette őket...*

— Hát igen, például a Nyereg nevű kő, amelyen ülve nemegyszer elképzeltem, hogy átúszom a Kurkureu folyót, ma is áll. Persze, a reális képet a gyermeki képzelet rajzolta meg, de e képet aztán átformálva használtam fel. És még sok más részletet nyilván onnan, a gyermeki világból hoztam magammal.

Máskülönben azt, hogy milyen nagy jelentőségűek az író számára a gyermekkor évei, sokan megírták már, és mi ketten most nem fogjuk újra felfedezni Amerikát. A korai benyomások egész életre megmaradnak. Jártam olyan távoli országokban — Afrikában, Indiában —, amelyekről kisfiúként ábrándoztam, és ottilétemkor igyekeztem minél többet meglátni, megérteni belőlük. De most, ha mesélni akarok arról, amit ott láttam, erőltetem az emlékezetemet, rekonstruálok a képeket. Igaz, hogy az az idegen világ, amelyet felnőtt koromban ismertem meg, szintén közzelivé válhatott volna, de ehhez arra lett volna szükség, hogy kiskoromtól körülvegyen — hogy az legyen a hazám.

Most, ha csak meghallom a „haza” szót, akaratlanul is gyermekkorom világa merül fel előttem. Azonnal és önkéntelenül. Azután, már inkább tudatosan, magam elé képelem a mi Hazánkat — a Baltikumtól Kamcsatkáig —, a Szovjetunió egész területét. És gyermekkori hazámat soha meg nem unom. [...]

— *Önnek mint írónak biztosan az is nagyon fontos, hogy gyermekkori hazája, Seker — aul, nem pedig város, ahol a gyermek élete szabályozottabb, és jobban alá van vetve a felnőtt világ köztöttségeinek.*

— A *Lityeraternaja* gazetában írtam arról, hogy a fiam nem tudja megkülönböztetni a szarkatojást a verébtojástól. És bár a városi élet a szellemi fejlődés szempontjából többet nyújt, a városban felnőtt ember mégis meg van fosztva valamitől. A városban megismert világ bonyolultabb, és mégis csonkább világ.

A természet, a füvek, az erdők, hegyek, madarak, állatok — mindez távol marad az embertől éppen abban a korban, amikor különösen fogékony a világtól kapott benyomásokra. Ezért aztán gyakran úgy nő fel, hogy közömbös marad a természet iránt.

— *A városi embert is arra nevelik, hogy óvja, védje a természetet.*

— Én nem erről beszélek (bár a mi időnkben még fel sem vetődött mint probléma: óvni a természetet). Nem a természetvédelemre gondolok, hanem arra, hogy milyen fontos megtanulni átélni és megérteni a természet minden jelenségét, és örömet találni benne. Igaz, a mi időnkben is, ha megöltünk egy madarat, azt hallottuk: „Ez bűn”. És ezek a szavak bevésődtek a tudatunkba. Nem azért, mert ez bűn a hívő emberek szemszögéből, hanem azért, mert madarat ölni *erkölcstelen*.

Igy tehát mindenkinek megvan a maga gyermekkori világa. Az enyém Seker, Seker környéke, a hegyek, a Kurkureu folyó, amely, sajnos, eltűnt, és ez nekem fáj...

Egyszer vitába keveredtem egy elvtársal. Nem tudom, kinek van igazá. Nekem az a véleményem, hogy a folyóknak természetes medrükben kell folyniuk, de vitatársam úgy véli, hogy a folyókat, akárcsak az embereket, el lehet vezényelni másfelé. Hol a határ?

Van egy ilyen kifejezés: a folyót „szabályozták”. Vagyis a vizet a gazdasági szükségleteknek megfelelően másfelé terelték, így a régi meder kiszáradt. Szerintem ilyenkor az ember túllépi a természetétől megengedett határvonalat. Vitatársam viszont azt mondja, hogy az ember ilyen módon is rendelkezhetik a természettel.

— *Különös, de századunkban mintha szegyeleinivaló lenne azt mondani, hogy az ember mindig alkalmazkodott, és továbbra is alkalmazkodnia kell a környező világhoz; nyilván sokkal szebben hangzik az, hogy leigázza a természetet. De ez néha pirruszi győzelem.*

Alpinista ismerőseim mesélték, hogy a Tien-San hegységben vizsgálták a jéggel borított hegyeket abból a szempontból, hogy milyen módon lehetne leolvasztani a jeget: be lehet takarni valamilyen sötét anyagból készült réteggel, mely magához vonzza a napsugarakat, ettől a régréteg lecsúszik a völgybe, és a folyók vize megduzzad és... és még nem lehet tudni, mindez hova vezet, hiszen ilyenformán megváltoztatjuk az éghajlatot, megsértjük a természet egyensúlyát, erőszakot teszünk a természetben.

— Igen, ez bonyolult probléma. Engem ijeszt az ilyen utilitarizmus. A viznek köszönhetjük, hogy megterem nálunk a gyapot, a burgonya, a búza, a dohány, de azt kockáztatjuk, hogy elvesztjük a folyókat, a füvet és más természeti kincseket — és ez nem a legjobb, amit a földön tehetünk. Most arra kell gondolnunk, hogyan őrizzük meg azt, amink van.

Más változások is aggasztanak. Seker sokat fejlődött, gazdagodott. Több az új ház, a régiek is megújultak. A lakások most fapadlósak, kályhával fűtik őket. Az én régi aulomban villany világít, sok a televíziós készülék, az autó. Egészében véve ez jó dolog, de veszteséggel is jár: csökken az emberekben a figyelem egymás iránt, az együttérzés, a megértés. Ma a szolidaritást rendszerint politikai értelemben emlegetjük, de én a rokonok, a földiek közötti összetartásra is gondolok.

Természetes, hogy örömmel tölt el az új megjelenése. De van olyan vonatkozása is, amely elszomorít. Nagyon jó, hogy földijeim civilizáltabbak lettek, műszaki ismeretekre tettek szert, de cseppet sem örvendetes az, hogy elfelejtik a jó népi hagyományokat, s nem mindig törődnek sajátos, belső lelki kultúrájuk művelésével.

Az én időmben találkoztam írástudatlan emberekkel is, akik azonban a legmagasabb fokú humanista elvekhez tartották magukat. Ez pedig a legfontosabb. Ezért aztán írói munkámban is azokra támaszkodom, akiket ismertem és akiket emlékezetemben megőriztem, akik különleges alkatú és magas erkölcsiségű embereként állnak ma is előttem.

A nagy kirgiz aul az én alkotói menedéke. Sok művemben az alagondolatot, a jellemeket, az alakokat ezeknek az embereknek az élete sugalmazta. Ily módon az én régi Sekerem bekapcsolódott a mai szellemi légkörbe, és ez nagy öröm nekem. De, mint mondtam, valamilyen lappangó szomorúság azért, ami már nincs, megmaradt bennem.

Nos, persze érdeklődéssel figyelem azt, ami ma van.

— Gyakran ellátogat Sekerbe?

— Kétszer-háromszor egy évben.

— És a látogatásai során gyűjtött benyomások nyújtanak-e anyagot a munkájához?

— Közvetlenül nem szándékoztam és most sem készülök Sekerről írni, mert a művészetnek mindig át kell alakítania az anyagot. Csak akkor művészet.

— Én az anyagot nemcsak közvetlenül (a mű számára) értem, hanem átvitt értelemben is, a történelmi, időbeli perspektíva szempontjából. Hogy legyen egy „leolvasási pont”.

— Úgy gondolom, minden írónak meg kell hogy legyen a maga „leolvasási pontja”, a maga csatlakozási pontja a földhöz. Persze, egész tapasztalatát szintézisbe kell sűrítene, összegeznie, belefoglalva a városi életet, utazásait és még sok egyebet.

— *Seker ábrázolja Ön nemcsak „helyi” problémákat, hanem általános emberi kérdéseket is fel tud vetni. Elegendő arra emlékeztetni, milyen lelkesen fordította franciára a Dzsamila szerelmét Louis Aragon, aki az elbeszélést a világ legszebb szerelmes történetének nevezte. De más műveit is nagy érdeklődéssel fogadják nemcsak a mi országunkban, hanem külföldön is. Így tehát az a „hid”, amely Sekert az egész világgal összeköti, biztos alapokon nyugszik. Tudatában volt-e ennek, miközben a Dzsamilat írta?*

— Tudatában voltam-e? Én mindig biztos voltam abban, hogy „Seker problémáit” a művészek a lelken kell átiszűrnie, csak akkor válhatnak általános emberi problémákká. Minden konkrét esetben vannak olyan problémák, amelyeket általános emberi értelemben lehet megragadni.

Hadd mondjak egy irodalomtörténeti példát. A *Bűn és bűnhődés* nem emelkedett volna egy közönséges büntett leírása fölé, ha nem Dosztojevszkij írja meg, ha nincs ez a nagy elme, ez a fájdalmas együttérzés és figyelem az ember iránt. Dosztojevszkij a *bűnügyi* eseménynek hatalmas *filozofikus* értelmet kölcsönzött. És amikor Raszkolnyikov igazolni próbálja szándékát, amikor azon elmélkedik, hogy ő még fiatal és nagyobb hasznára lehet az emberiségnek, mint az uzorásnő, akire senkinek sincs szüksége, akkor már megjelenik az erőszak és az önzés problematikája.

— *Pontosan így van. Egyetemességet, költői erőt és filozofikus jelleget a partikuláris kérdések természetesen a művész értelme és tehetsége révén nyernek. És egy szokványos falut az igazi író olyan helyé változtat, ahol bonyolult, nagy horderejű, általános emberi érvényű problémákat oldanak meg.*

— Ha az író nem is vet fel olyan nagy horderejű problémákat, mint Dosztojevszkij, de a lelkét teszi rájuk, az ő problémái szintén egyetemesé válhatnak.

— *Az ön számára mégiscsak a „ki-segítő hid” — amit a kritikusok feltételesen mítoszoknak neveznek — teszi általánosabb érvényűvé az elbeszélést.*

— Miért éppen a mítoszok?

— *Mert szerkezetükben benne van a világ egyetemes modellje. Belőlük allegória és szimbólum egyaránt kinőhet.*

— Nem, nem a mítoszokból merít egyetemeséget az elbeszélés, hanem az általános törvényszerűségek ismeretéből. Mi a baj az úgynevezett helyi írókkal? Nagyszerűen ismerhetik a helybeliek életét, de nem mindig tudnak föléje emelkedni, föléje nőni. Az életet pedig nem tudja átszellemíteni, átmelegíteni a művész szenvedélye. Ilyenkor jelenik meg az irodalmi provincializmus. Sokan belesüllyednek. Igyekeznek megmutatni, ami volt és ami van, de műveik nem indítanak meg, nem ragadnak magukkal, nem emelik fel az olvasót. Az eredmény — egy átlagos, dokumentum jellegű írás, nem pedig művészet.

Az írónak korszerű gondolkodásmódra, képzettségre van szüksége, ismernie kell a történelmet, a határtudományokat. Az irodalomtudomány is az élet

megismerésének eszköze. Segít az írónak megérteni, felfogni az életet, felismerni a szép törvényeit. Én például nagyra értékelem Bahtyin műveit, érdekes gondolatokra vezetnek.

Értsük meg, miről van szó: vannak emberek, akik kiválóan ismerik a meséket, népi mondákat, mítoszokat, emlékezetükben elraktározták az élet számtalan részletét, apróságát. De egy írónak a mai, korszerű tudásra és az egyetemes kultúra egész megelőző tapasztalatára is szüksége van. Erre támaszkodik. Ha nincs birtokában mindennek, nem emelheti kellő magasságba a helyi problémákat. Persze, a tapasztalat az élet folyamatában gyűlik fel, miközben kialakul a „belső poggyász”, a műveltség. Ha ma írnám meg a *Dzsamila szerelmét* és a *Teveszemet*, mindent jóval összetettebben mutatnék meg.

— *Ami a Teveszemet illeti, bár itt sem kerüli meg a konfliktusokat és az élet ellentmondásait, megoldásuk jellege más, mint mondjuk a Fehér hajóban, ahol a konfliktus mélyebb és tragikusabb. Lehetséges, hogy éppen ezért az elbeszélés jóval optimistább kicsengésű, mint a Teveszem. Mi ennek az oka? Az az oka, hogy tragikumával gyógyít, tisztít, mivel — mint ilyen esetben Arisztotelész mondaná — katarzist vált ki.*

Gáll Erzsébet fordítása

HORVÁTH ISTVÁN

KÖLTŐ SÓHAJA

Az énekek ének.
A lélek,
Amely zengette őket,
Néma lett.

RITOÓK JÁNOS

elment a Költő

dérkönnyes ágú fák
sorfala között indult
az útra.
elhagyta ceruzáját
                gyermekét
                reményeit —
csupán az anyaföld
kísérte el
cipője sarkára tapadva
és zsebében
egy ismeretlen képlet:
utolsó érve.
mi pedig itt állunk
a hegy tövében
— a csúcsot elborították
az idő ködei —
állunk
szegényülten és szegényülten
s várunk
valamire
szorító lélekszomjtól fuldokolva...

Búcsú Szilágyi Domokostól

Minden csapás váratlan. A legnehezebben azt hisszük el, amitől a leginkább tartottunk. Pedig már mióta igyekezett a bölcsék türelmével hozzáedzeni — magát? minket? — ahhoz a pazarláshoz, amellyel „meglop minket minden halál“. S „mert elképzelhetetlen, mert elképzelhetetlen“, nem is képzeljük el, hogy miért és egészen pontosan mióta nincs közöttünk egyedül; meg kell szoknunk most már, hogy nem kortársai vagyunk, hanem utókora. Ebben is segíteni akart, „vizsgasztalni szívönket“, hogy „minden csöpp mozdulatod gondolatod fintorod márványba merevül — ó nem a dicsőségesbe nem a fennköltbe csak a megszokott-rettegetesbe ami az idő“.

Szinte gyerekember kora óta az elhivatottak gyötrelmes akaratereje tartotta életben. A tisztánlátás, a tehetség, a megszállottságig etikus tartás számára nem volt „a menedék a fedezék amelyből / amelyből olykor / olykor kirohanunk“,

hanem kötelesség, a kimondás és kitartás parancsa. Ami rendkívülit átértzett, elszenvedett, s aminek a rettenetes tökélyű kimondása sem megkönnyebbülés volt számára, hanem lerázhatatlan teher, megoszthatatlan és elviselhetetlen, a sosem pihenő elme, a sosem lazító lelkiismeret kényszere: „Pedig én tudtam a szót, az Igét!”

Tudtam igen, s azt is, „ha meg nem oszthatom, mit ér?”, és volt egy „valószínűtlen hasonlat”-a a tiszta rádiumrőgről, amelyet megtalálója addig dugdos, hogy meg ne lássák, mert elveszik, hogy közben nem veszi észre, a kincse napról napra fogy, s fogyása a kórt növeszti benne, halálát dajkálja.

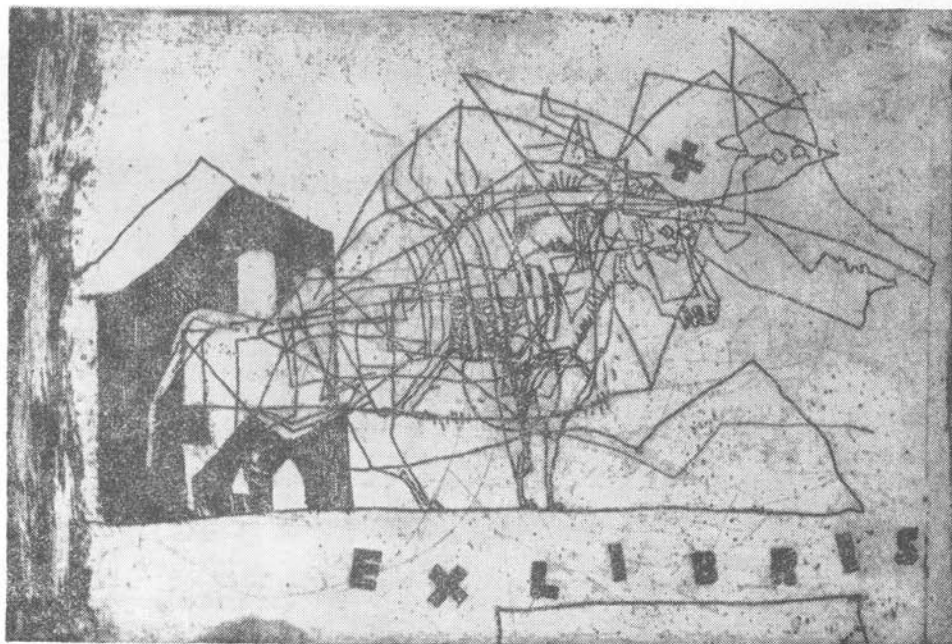
A „felezőidő” felismerésének pillanata volt ez. Az a bizonyosság, „hogy még álomban is résen vagyok s hiába akarnám / kikapcsolni fejemben a riasztókészüléket: / nem sikerülne.”

Nem sikerült. Hiába követelte a fáradtság jogát, az aggságét, a megnyugvás, a beletörődés jogát; a halálét is. Mindebből csak egyetlen jogával *élt*, miután a többit beváltotta kötelességre. Utolsóként megírta az *Öregek könyvét*, ez is kötelesség volt, önkéntes felajánlás, mint a többi magára vett megpróbáltatás a készen kapottak mellé, az elmaradt megöregedés megváltása.

Radnótiról szólva írta nemrég: „A költő mindig élet és halál peremén táncorog”, és sietve zárójelet nyitott, hogy hozzátegyje józan méltányossággal: „(mint mindenki; csakhogy a *mindenkinek* kényelmesebb, ha nem vesz tudomást róla; vagy talán ideje sincs rá) —; s most, hogy mindig nagyon halk hangja eleven ideje és már *csak írott* szavai közé tolakszik nyomasztóan a Csend, már nem tudunk Vele, s még nem tudunk Róla beszélni. Az Ő minden magáról vallásában benne volt a *mindenki*, minden vessor mögött, minden gondolat mélyén, azoknak, akikhez tartozásáról sosem szavalt, sosem nyilatkozott, nem szavakat: önmagát adta.

Büszkéek voltunk Rá. Megszoktuk búcsúit — oly régóta búcsúzik —, táplálták büszkeségünket, hogy Van. Nekünk kevés időnk maradt búcsút vennünk Tőle. Olyan hirtelen tett minket Szilágyi Domokos kortársaiból utókorává.

Szilágyi Júlia

Arkossy István: Ex libris

Házépítés — házdivat

A templomtéren itatóvályú, a víz vezetékéből ömlik bele. A kálnokiak azzal büszkélkednek, nekik hamarább volt vízvezetékük, mint a szentgyörgyieknek (a városban 1900-ban fektették le a hálózatot), azt viszont elhallgatják, hogy a csatornázás romlik, ha nem javítják meg, pár év múlva feltöltődik. A falukép szelvény és egységes. Más, mint a szomszédos Erdővidék masszívan bekapuzott, magasházas falvai, vagy mint Felsőháromszék kúriás, terpeszkedő nagyközségei. Kálnokon a házak aprók, egymással párhuzamosan, arccal kelet felé épültek, bütüvel az útra néznek. A házak előtt faragott kiskapuk, gyéren megszakítva egy-egy kőkapuval, új vaskerítéssel. A kiskapuk méretre és formára egyek, csak faragott indás díszítményeiken másak-másak Bálint András faragómester virágai. Ami a kapun belül van, a házat, a csűr, istállót, pajtát, kertet a kálnokiak „élet“-nek nevezik, pontosan jelölve a falusi ember életterét, amelyet a „belsőség“ szóval különböztetünk meg a létfenntartás külső forrásaitól, az erdőtől, kaszálótól, legelőtől, szántótól.

A belsőségek java része nyújtott téglalap alakú, láttukra a „nyíl-terület“ jut eszünkbe. A kerítés mögött, az útra merőlegesen, hosszában áll a ház. A kapuval szemben a csűr, mögötte a kert. A kertet alma- és szilvafák szegélyezik, nemhiába „szilvás Kálnok“ a ragadványneve. Nyáron messziről úgy fest a falu, mintha egyetlen nagy gyümölcsöskert volna.

A faluban közel kétszáz belsőség van. Beépített területe a századok folyamán három ízben növekedett. Először az 1800-as években, a gróf az Alszegeben telket adott néhány jobbágnak, egyenként 30-40 árnyi területet. 1921-ben vagy nyolc család kapott belsőséget a Bedőszeren. Szegényrendű emberek építettek ezekre az 5-10 ár nagyságú telkekre. Utoljára az 1950-es évek végén mértek ki házhelyeket a falu közepén, családonként 10-15 árt.

A mostani telkek átlag 10 ár nagyságúak, a legnagyobb egy hold, a legkisebb 3-4 ár. Egészen az 1950-es évekig a hosszanti telkeket a csűr vágta kettőbe: udvarra és kertre. Miután a gazdálkodás a téeszben összpontosult, szekérrel nem jártak többé (vagy nagyon ritkán) az udvarra, a lakóudvart elválasztották kerítéssel a gazdasági udvartól. A falusiak szerint azért, hogy a tyúkok ne kapirgáljanak össze-vissza. Valójában azért, hogy a háztáji földterület intenzívebben művelhessék meg, minden tenyérnyi földet beültethessenek. A háromba választott udvar a gyarapodás és ezáltal a tekintély szimbóluma lett. Akinek a lakóudvara a gazdasági udvartól nincs elkertelve, az vagy igen módosnak számít — ez a ritka —, vagy „hagyatinnak“, ez a gyakoribb.

A kora középkorban a belsőségek birtoklási-területi rendje nemzetségek szerint alakult. Ahogy gyarapodott a nép, úgy csökkent a telkek mérete, és szóródott szét a nemzetség. Nyomai azonban napjainkig megmaradtak; kevés olyan család van, amelynek a szomszédságában ne lakna közeli rokon. A kálnokiak ragaszkodnak az apáikról rájuk maradt „élethez“. Ha nem tudják megtartani, egész életükben keseregnek miatta. Egy 74 éves asszony mesélte: „Az a hely az apámé volt, mi haton voltunk testvérek, s egyikünk sem vitte annyira, hogy házat építsen rá. A lelkünk szakadt meg, hogy idegen furakodott bé oda az életbe.“ Az emberek igyekeznek a szomszédságukban eladódó telkeket megvásárolni, ha belsőséget akarnak. Ez legtöbbször sikerül is, annyira, hogy ha ma a háztulajdonosokról neveznénk el Kálnok utcáit, akkor lehetne Téglások, Czintosok, Parák, Dávidok szere.

Házépítés és lakásállomány

Az 1900-as népszámlálás adatai szerint a faluban 718 fő lakott 177 házban, 1910-ben 660 fő 184 házban. Fél évszázadot kell ugrnunk adatok híján. 1966-ban 636 fő lakott 178 házban, 1975-ben pedig 170 a családok és 186 a házak száma, 15 ház lakatlan.

Kálnokon régebben bornaházakat építettek. Kőhajlékot csak a módosabb családok emeltek, elnevezésük ma is „kúria“. A XX. század második évtizedétől kezdve téglából is építkeztek, de felhagytak vele, mert a talaj nem kedvező a téglalapületnek.

A faházakat ázott alap nélkül építették, az épület négy sarkába, a gerendák alá követ vagy fatuskót helyeztek. A rönköket nem faragták, gömbölyűen hagyva rőták össze belőlük a falakat. Magas, „kakasüléses“ sátortetőt készítettek zsindeből, csak a cserép elterjedése után tértek át a „szelemes“ tetőzetre.

Ugy a XVIII. századtól kezdve főleg ereszes, háromszatú házakat építettek. A még ma is lakott régi házak egy része ilyen típusú. Az eresz ezen a vidéken a pitvart jelenti. A két szoba közé épült ereszt előszobának használták, és ha nagyon népes volt a család, itt főztek. Az eresz előnye: az udvarról nem egyből léptek a konyhába, és a szobákon sem kellett átjárkálni. A házak belterülete a maiaknál nagyobb volt, a szobák 30-36 négyzetméteresek voltak. A ház előtt tornác húzódtott, faragott oszlopok tartották. A hajlék végébe vagy azzal szemben sütőházakat építettek, kemencével, esetleg katlannal. Kálnokon 1880 előtről 16 ház maradt meg, kettő kivételével a mai napig lakottak, sőt nagyobb javításra sem szorultak. A falusi társadalmi rétegződés szimbólumai ezek a szolgálati lakások, ma is „kántori lak“, „jegyzőlak“, „mesterlak“, „papi lak“ néven ismerik. Időálló nagy házak, a velük egy időben épült paraszthajlékok megsemmisültek.

A XX. század kezdetétől nem építettek ereszes házat, hanem olyan egyenes, kettős vagy hármas osztatút, amelyben az út felől a tisztaszoba, középen egy meghatározott funkció nélküli kisebb helyiség és legfelül a konyha volt berendezve. Tapaszos földű, gerendás mennyezetű, ácsolt faajtójú és kettős ablakú, zsalugáteres házak ezek.

1900-ig felépültek a módosabb, kisbirtokos otthonok. 1900-tól 1940-ig kisebb parasztházakat emeltek, amelyek alapterülete 50-55 négyzetméter. Az azonos társadalmi-gazdasági szinten levő kisgazdák építményei uralják ma is a faluképet, amelynek kialakulásához az is hozzájárult, hogy 1945 után sem építettek nagyobb házakat, a régieket pedig az újak mintájára alakították át.

A XX. század első felében a házépítés a gazdasági-társadalmi állapotokat tükrözi: a század elején építettek, a világháború idején minden leállt, a húszas évek elején újraindult a munka, ritmusa növekedett a gazdasági válság idejéig. Századunk negyedik évtizedében nem építettek. A második világháborús konjunktúra hatására 1940—1944 között 14 új házat emeltek. Az akkori gazdasági helyzet a 10 hektár feletti gazdáknak kedvezett, akik első ízben építettek Kálnokon beton alapú, háromszobás, tornácos, cseréptetős házakat.

A házépítés ütemét követve a második világháború befejezésétől napjainkig, három szakaszt választhatunk el. Az első időszakban, 1945—1950 között nemigen építettek. A második időszakban, 1950—1960 között az építés megindult. Kezdetben a hangsúlyt nem a minőségre, hanem a szükség sürgette olcsó megoldásokra helyezték. Összesen tíz házat emeltek 1950—1955 között, és több régi, kiöregedett hajlékot megújítottak. Ebben az időben a meglévő lakások nem elégítették ki a szükségletet, több nemzedék lakott egy fedél alatt, előfordult az is, hogy egy házat két család bérelt.

Az ötvenes évek második felében gyors iramban indult meg a házépítés. 1955—1960 között 19 házat emeltek. A téesz segítette az építkezőket, telket adott, faanyagot utalt ki, és fogatot biztosított. A házakat már beton- vagy kőalpra rakták, és a tetőt cseréppal fedték, a házföldjét padlózták, és a mennyezetet „stukatúrozták“. A bornafalat levakolták. Az épületek alaprajza is ebben az időben változott meg, először emeltek ún. „tört házat“, L alakút.

A harmadik időszak 1960 után kezdődött, miután nagyjából egyensúlyba került a lakásépítés a szükséglettel. Az ebben az időszakban épült házak jobb kivitelezésűek, méretük megnőtt, több köztük a három, mint a két helyiségből álló. A hatvanas esztendőök derekán megindultak a toldások is; aki az ötvenes években csak két helyiségű otthont tudott építeni, hozzátoldott még egy szobát, lehetőleg „törve“, mert az a divat. Ha a telek keskenysége nem engedte meg, akkor a ház végéhez ragasztottak nyárikonyhát. A telek lejtős voltát kihasználva a házakat félemeletszerűen építették, mély alapárkot ástak, az alapozást másfél méterrel a föld színe fölé emelték, és a pince első felét konyhának alakították ki. A pincekonyhás lakás, ugyanúgy, mint a törház, eszményivé vált, annak ellenére, hogy kényelmetlen, mert külön lejáraton kell a pincekonyhába és külön feljáraton a házba, a szobákba járni.

Az utóbbi években még a század eleji házakat is átalakították pincekonyhás, verandás otthonokká. Az átalakítást a falusiak „eltípusozás“-nak nevezik. Ezzel tömören kifejezik, hogy a ház nem az, aminek látszik, nem új, és gyakran csak

azért alakították át, hogy gazdája „ne maradjon le“. A faházak „eltípusozása“ egy újabb építésénél kevesebbe kerül, s nem nehéz: megemelik a bornafalat, pincét ásnak alá, alapárkot, betonnal kitöltik, és „visszaeresztik“ rá. A tetőszerkezetet átalakítják, hogy bírja a cserépezést. Az ablakokat kettősről hármásra cserélik, a régi ajtók helyébe moderneket raknak, a bornafalakat levakolják, és kész az új típusú ház.

Kálnokon a lakásállomány 1945-től 1975-ig nagyrészt megújult, ma mintegy harmincöt régi, zsindeellyel fedett vagy kátránypapírral foltozott, görbe oldalú öreg ház van, amelyből tizenötöt nem laknak.

Az építés ideje	A szobák száma						Házak száma
	1	2	3	4	5	6	
1880 előtt	1	2	10	3	—	—	16
1900-ig	—	21	7	1	—	—	29
1924-ig	—	26	11	2	1	—	40
1945-ig	2	7	15	4	1	1	30 115
1955-ig	—	5	6	1	—	—	12
1960 táján	—	7	11	—	1	—	19
1965-ig	—	4	8	1	—	—	13
1970-ig	—	5	6	2	—	—	13
1975-ig	—	5	8	1	—	—	14 71
Összesen	3	82	82	15	3	1	186

A számokban tulajdonképpen a társadalmi folyamatok tükröződnek: állandóul a két- vagy háromszobás lakás. A kálnokiak nagy részének sikerült ezt elérniük, akár új építéssel, akár toldással. A lakószobák száma azonban nagyjából igazodik a családtagok számától meghatározott szükséglethez: az öt-, hat- vagy héttagú családok java része három vagy négy helyiségben lakik.

A lakások felszereltsége falusi jellegű. A villanyt csak a hatvanas évek elején kezdték bevezetni; 1967-ben 137 házban volt, 1975-ben csak két öregember házából hiányzott. Századunk elején néhány módosabb gazda konyhájába bevezették a vizet, majd később a vízhiány miatt elzárták a vezetékét. Ma öt lakásban van vízcsap, a vizet kútból nyerik, villamos szivattyúval. Fürdőszobával is ugyanennyi család rendelkezik.

Elemoznünk kell a lakásállomány minőségi alakulását, hogy a változás jelentőségét felmérhessük. Az 1945 előtti állapotokhoz viszonyítva nagyon sokat javult a lakások minősége, emelkedtek az általános egészségügyi normák, jobbak a megvilágítás, a szellőztetés és a fűtés feltételei. Ezt a padlózat és mennyezet minőségi átalakulása szemlélteti leginkább. A tapaszos házföld a szegénység és elmaradottság jele. A gerendás mennyezet, bár alkalmatosságként szolgál a házban, és esztétikai értéke is van, hidegebb és kevésbé higiénikus, mint a stukatúra. Íme a változás számokban:

	Padlózat:		deszka gerenda	vegyes gerenda	deszka vegyes	tapaszos gerenda	Összesen
	deszka	stukatúra					
1880-ig	1	—	11	4	—	—	16
1900-ig	2	—	9	10	1	7	29
1924-ig	7	—	19	10	1	3	40
1945-ig	11	—	12	4	2	1	30
1955-ig	6	—	4	—	—	2	12
1960	6	—	12	—	—	1	19
1965-ig	11	—	2	—	—	—	13
1970-ig	10	—	3	—	—	—	13
1975-ig	11	—	3	—	—	—	14
Összesen	65	—	75	28	4	14	186

A lakások minőségi javulásához hozzájárult az új technika, például a villamosenergia, a gépesített szállítás és új építőanyagok alkalmazása.

A falu településstruktúrája az építkezések és újítások után sem változott meg. Az új építményeket a régiak helyére emelték, vagy a régi telekrendezés szerint helyezték el. A falu összképéből hiányoznak az új gazdasági építmények. Úgy tűnik, hogy az elmúlt harminc esztendő alatt az új otthonok megteremtése a

gazdasági épületek rovására történt. A sok faanyagot tartalmazó csűrőket lebontták, eladták vagy beépítették az új házba; előfordult, hogy istállót lakásnak alakítottak át. A gazdasági épületeknek mindössze 24%-a 1945 utáni, ebből 25 nagyobb épület (csűr, istálló, gabonás), a többi pajta.

Az építkezés társadalmi-gazdasági vonatkozásai

Az ötvenes évek közepéig a háború előtti rend szerint folyik a munka. Inkább a közép- és kiscgazdák építenek, ha meglévő otthonuk már nem elég a családnak. A szegényparasztközül az emelt szoba-konyhás hajlékot, akinek nem volt fedél a feje fölött, ipari munkára járt, s így némi készpénzzel is rendelkezett. A családalapítás előtti (7 eset) és utáni (5 eset) építkezők aránya a módosabb réteg életvitelét tükrözi: akkor terem új otthon, amikor szüksége van rá. A családfők átlagéletkora, a 29,7 év szintén a kiegyensúlyozott élet tartozéka. 1955-ben 19 építkezőből 13 egykori nincstelen. A társadalmi-vagyoni kiegyenlítődés 1970-ig folytatódott, 1965-ben 8 egykori nincstelen, 5 közepes módú emelt új hajlékot, 1970-ben számuk egyenlő; az építetők átlagos életkora 1965-ben 37 évre, majd 1970-ben 41-re emelkedett. 1970 után fordulat állt be, megnövekedett a legénykorban építkező egykori középgazda származásúak száma. A változás részben nemzedékváltásnak tulajdonítható; az ötvenes esztendőek elején még vagy már jó lakásban élő családok gyermekei most kerültek házasulandó korba.

Az 1945-beli társadalmi rétegződést véve figyelembe, az eltelt harminc esztendő alatt a volt nincstelen származásúak 67,3%-a, a törpegazdák 36,1%-a, a közepesek 20,1%-a építkezett. A százalékos megoszlás nemcsak azt tükrözi, hogy a volt szegénységnek nagyobb lehetőségeket biztosított a társadalom, hanem azt is, hogy a volt gazdák 1945 előtt a mai kor ízlésének megfelelő vagy arra átalakítható házat építettek. Az utóbbi réteg alkotja az első csoportját azoknak, akik nem építkeztek, a második azokból tevődik össze, akik anyagilag gyengébben állnak, a harmadik csoport az igénytelenek.

A falusi lakásépítők fenti csoportosulása a társadalmi változások „természetes” következménye. Figyelemre méltó a nősülés után építkezők számának, a lebontott házak arányának és az átlagéletkornak a párhuzamos növekedése. Mindhárom jellemző eltér a hagyományos életviteltől: házat építeni, miután az élet java része eltelt; akkor is, ha nem égető szükség; jóval a családalapítás után. Ez a jelenség azonban általános; a magánépítkezés tömeges méreteket öltött. Az új szokásban a kistársadalmi csoportoknak a makrostrukturális változásokhoz való alkalmazkodása ölt testet. A hagyományos falusi életforma és értékrendszer átalakulásának lényeges és megfogható megnyilvánulása ez a jelenség.

„Miért építkeznek tömegesen falun?” — talán oktalannak hangzik a kérdés, mert a választ kéznél van: a szocialista átalakulások következtében emelkedett az életszínvonal, amelynek egyik megvalósulási formája a megújult lakásállomány. Ez igaz, csak hogy ezen a makrostrukturális szinten nem kapunk kielégítő magyarázatot, az emberek tudata nem zéróról indul új szocialista tudat, életmódjuk sem teljesen azonos az új lehetőségekkel. A kérdést a megélt mindennapok szintjén kell feltennünk: azért építenek-e, hogy:

— tágasabban lakhassanak? Ez igaz, bár ellentmondásos, mert szinte minden családnak van saját háza, de felmérésem tanúsága alapján sokan csak a konyhát használják;

— legyen gyermekeiknek? Igen is meg nem is, mert a fiatalabb nemzedék nem tudja, gyermekei otthon maradnak-e. Nem egy olyan falusi emberrel beszélgettem, aki nem öt-hat gyermekének a felnevelését tartotta nagyobb teljesítménynek, hanem azt, hogy közülük egy sem maradt falusinak;

— módjuk van rá? Ha már felépítették a házat, nyilván volt rá anyagi fedezetük, de megjegyzendő, hogy sokan több évi takarékoskodás árán építenek.

Ilyesmire az emberek abban az esetben képesek, ha tudatosan vagy mást utánozva, életük értelmét megtestesítő értéket teremtenek, vagy valamely értékrend-elem követésének engednek. Erről is van szó. Egyre több család számára nyílt lehetőség új otthon teremtésére, s az építkezés beépült a falusi értékrendszerbe. Az érték tulajdonképpen nem is maga az építés, hanem a jó és szép lakás birtoklása. Mivel falun csak saját erőből lehet ezt megszerezni, a régi házak pedig nem felelnek meg ennek az eszménynek, hát építenek.

A falusi ember az évszázadok során rákényszerített szerző-spóroló életstíluson nem tud változtatni egyik évtizedről a másikra. Jövedelmét nem éli fel, hanem a házépítésbe fekteti, mert nincs más olyan objektum, amely ekkora értéket képviselhetne. Az embereket a tartós anyagi javak megszerzésére a társadalmi-

anyagi biztonság megteremtésének szubjektív vagy objektív kényszere ösztönzi. A falusi ember így érvel: „Szép házad legyen, mert ha megszorulsz, eladhatod, ha megvénülsz, eltartanak, elgondoznak érte.“

A családok generációnkénti szétválása is ösztönözte a házépítést. Míg a föld egy-egy család tulajdona volt, tagjai egyazon „munkahelyen“ végezték a munkát, a nemzedékeket függő gazdasági kapcsolat tartotta össze. A térszben viszont a fiatal nemzedék gazdaságilag függetlenedett. Az anyagi önállóság folytán a fiatalok nem ismerik el az idősebbek irányító, ellenőrző jogát, külön akarnak válni. Az ifjú házások a „magam ura legyek“ kedvéért elég nagy áldozatot hoznak, mert a különélés anyagilag hátrányosabb az együttélésnél. A szülők is áldoznak a fiatalok önálló otthonának a megteremtéséért, nagyrészt azért, mert az ifjúság ingázik, egy fedél alatt lakva pedig a gyermeknevelés, valamint a gazdasági munkák terhének java része az öregekre marad. A többenemzedékes családokban a fiatalok du. 5-6 órára érnek haza, otthon várja őket a kész étel és meleg ház. Ebéd után marad azért munka a ház körül, lefekvésig dolgoznak is eleget. Am a legkisebb nézeteltéréskor előkerülnek a hánytorgatások. A fiatalokat azzal vádolják, hogy nem segítenek eleget a mezei munkában, a gyermekek nevelését is rájuk hagyják. A fiatalok visszavágnak, hogy segíthet az öreg, hiszen a gyermekeknek teszi, különben is nemcsak a munkának él az ember, egy kicsit szórakozni is kéne. A perelésben mindkét félnek külön-külön igaza lehet, együtt nincs, mert korunk változásainak zökkenőit — amelyeket az új életmódra való áttéréssel élnek át — egymás személyes negatívumaiként róják fel. Így mindkét nemzedék örömmel költözik külön; ha nincs mód építeni, akkor a nyárikonyhát készítik el az öregeknek. Alább a tömeges házépítés következményeire szeretnék rávilágítani:

Mióta lakik mostani lakásában?	férfiak	asszonyok	összesen
Születése óta	36	11	47
Házasságkötése óta	41	84	125
Házépítés	60	57	117
Öröklés	9	6	15
Vásárlás	25	20	45
Egyéb	4	5	9
Összesen	175	183	358

A hagyományos falusi életforma nem úgy változik meg, hogy az emberek a régi normákat máról holnapra semmibe vennék, vagy fordított előjelű ítéleteket fogadnának el (ami eddig tilos volt és rossz, az most megengedett és jó), hanem fokozatosan, objektív közvetítő útján. A fenti számok szerint a házépítés ilyen közvetítő; a hagyományos életvitel elhagyásának három irányba nyit kaput:

— Csökken a patrilokális családalapítások száma. A családfelek 80%-a változtatott lakást, a férj szülői házában mindössze 36 család lakik. Pedig ma is elvárják, hogy a nősülő legénynek legyen saját lakása, és elítélik (mint régen) azt, aki a feleségéhez költözik, „csak beül a készbe, mint bagoly a csürbe“. A fiataloknak viszont segítenek, ha külön akarnak élni.

— Változnak a lakáshoz jutás eddig uralkodó módjai, amelyek az élet nagy eseményeihez kapcsolódtak. Most a család közös házépítése éppúgy befolyásolja a lakáshoz jutást, mint a születés, házasság és halál (ezek nyomán az öröklés és beleszületés). Szabaddá vált a bizonyos értelemben fatális tényezőktől.

— A fiatalok közös házépítése megváltoztatja a nők családi helyzetét. A közösen épített ház egyenlő jogokat nyújt számukra, az asszony nem idegen jövevény, mint amikor anyósához ment lakni, a férj örökölte házában élt.

Mindezek az átalakulások a közösségi értékrend megbomlását jelzik. Még nem ismerjük azonban a változások szintéziséből kikerekedő új közösségi összetartó értékeket. A felsoroltak nem fogják sem át, sem össze az embereket, csak az egyének szintjén hatnak. Az ember viszont csak közösségi lényként lehet teljes értékű, és hogy az lehessen, az értékek keresésében és irányításában figyelembe kell venni a közösségépítő hagyományokat.

Lakáshasználat

Az új otthonok berendezése általában kielégítő feltételeket nyújt a család biológiai, háztartási, gyermeknevelési és szórakozási tevékenységeihez. A bútorok stílusa és milyensége a lakók életkorától függ, az idősebbeknek iparos készítette,

a fiatalabbaknak gyári berendezésük van. A helyiségek többnyire egységes elhelyezési elv szerint vannak berendezve. A konyhák nagyok, 16-20 négyzetméter alapterületűek, három falfelületükön nyílás van. Egy bejárat az udvarról, egy-egy ajtó a szobába és a kamrába nyílik, az udvarra két ablak néz. Minden konyhában találhatóunk egy-két fekhelyet a nyílás nélküli fal mentén. Ahol a konyhában csak egy fekvőalkalmatosság van, ott a másik helyét a modern konyhaszekrény foglalja el. Legtöbb helyen új típusú, zománcozott főzőkályha áll. A berendezésből elmaradhatatlan a szekrény vagy tálas, az étkezőasztal székekkel, a mosgató asztal, ruhafogas és fűszeres polcok. A hűtőszekrényt inkább a szobában tartják, a kályha az ajtó mellett áll, a fekhelyek a szabad fal mentén, eléjük kerül az asztal székekkel, kétfelőre pedig a ruhás- és üveges szekrény, illetve a kombinált szobabútor.

Függetlenül attól, hogy mikor építették a házat és minden helyiséget be tudtak-e rendezni, a lakások némelyikében van egy szoba, amelyben állandó „nagy-takarítási állapot” uralkodik. Itt tartják a háztartási eszközök egy részét, az új vagy régi bútorokat, rongyszőnyegeket, a télire eltett savanyúságot, befőttet, bort, pálinkát, a vasalatlan ruhát stb. A lakás tehát már megvan, de a lakáskultúra nem nőtt fel hozzá. A tudat lemaradt a valóság mögött — a klasszikus tétel jó példája ez!

Mi segíti elő és mi akadályozza a tágasabb, jobb, higiénikusabb lakásmódot? A differenciáltabb lakáshasználat a kulturáltabb életmód tartozéka, az iskolai végzettség és foglalkozás vall erőt.

1. Az elemi iskolával rendelkezők 74%-a, a szakiskolát végzettek 31%-a, az érettségizettek vagy magasabb képzésűek fele csak a konyhában él. Legjobb mutatója a szakmát tanultaknak van, közülük 6% alváásra, 48% tanulásra, 15% esti tartózkodásra a szobát használja. Ahhoz, hogy az emberek a szobát is lakják, másféle életmódot kell megismerniük. A szakiskolát végzeteknek lehetőségük volt erre. E rétegnél tapasztalható „minőségi ugrás” a más csoportokhoz viszonyított magasabb kulturális szintnek, a jobb anyagi lehetőségeknek és fokozott felemelkedési vágyak tulajdonítható.

2. A foglalkozás szerinti megoszlásnál az arány megfordul: a szobában is lakó családok 70%-a tisztviselő vagy értelmiségi. Ebben a csoportban több olyan család van, amelyben a legmagasabb státusú házastárs nem képzése, hanem beosztása alapján került a csoportba (mint ahogy több érettségizett került a munkások közé). Véleményem szerint ez a 70%-os arány azt tükrözi, hogy a társadalmi rétegek előzetesen kialakult életvitel-moddal rendelkeznek, és az egyének — iskolai végzettségüktől függetlenül — betartják a modell normáit. Ez esetben tehát a modell követése meghatározóbb, mint az iskolai végzettségből eredő kulturális szint, s ez érvényes lefelé és felfelé egyaránt.

A lakásmód kialakulásában az iskolai végzettségnél és foglalkozásnál fontosabbnak tartom a családok nem és életkor szerinti összetételét. A család nagysága változik, lakásszükséglete is aszerint alakul, a lakáshasználat pedig tükrözi ezt a változást. Valóban, a konyhában maradt 103 családnak közel fele idősebb gyermektelen házaspár, akik ebben a lakásmódban nőttek fel, a szobai tüzelésnek nem látják értelmét, nehezen jutnak fához, de a mezei munka folytán sárosabbak, porosabbak is. 36 családnak óvodás vagy annál is kisebb korú gyermekei vannak; ők azért használják csak a konyhát, mert a kisgyermeknek állandó szülői felügyeletre van szüksége. A legények nemigen alszanak egy helyiségben szüleikkel és leánytestvéreikkel, hanem beköltöznek a szobába. Ha nagyszülőkkel él együtt a család, akkor a kisebb gyermekek a konyhában maradnak az öregekkel, és a szülők vonulnak be a szobába éjszakára. Miután a gyermekek már munkába álltak, a szülők a nagyszülővel a konyhában maradnak, a fiatalok pedig birtokba veszik a szobát. A kétszobás lakásokban az egyik szoba mindenképpen lakatlan. Tehát a lakáshasználat nemzedékenként differenciálódik, legrosszabb helyzetük az öregeknek van, 86%-uk a konyhában alszik, a felnőttek (szülők) valamivel jobb: 70%. Az elmúlt 25 esztendőben a gyermekek családi és társadalmi helyzete javult a legtöbbet: 44% a szobában alszik, 32% a szobában tanul. Amilyen mértékben tudatosul, hogy a társadalmi előrehaladás fő útja az iskolázás, olyan mértékben tulajdonítanak nagyobb jelentőséget a tanulásnak, és meg is teremtik feltételeit. A szülőkkel együtt lakó kereső gyermekek a munkatevékenység mellett szórakozni és kikapcsolódni is szeretnének, az olvasás, rádiózás kedvéért birtokba veszik a szobát.

A konyha kizárólagos használata negatívum, kérdés viszont, van-e az embereknek lehetőségük a konyhán kívül a szobai tartózkodásra. A szoba használata a délutáni és esti órákban esedékes. Marad-e szabad idő a napi teendők elvégzése után? A napi program évszakonként, foglalkozásonként változik. A téesz-tagok

nyáron reggel és este ellátják az állatokat, kimennek a mezőre, ahonnan este hat óra után térnek haza, főznek és lefeküsznek. Télen marad valamennyi idejük az állatgondozás, ügyintézés és karbantartási munkák mellett. Ilyenkor az asszonyok kézimunkáznak, beszélgetnek, a férfiak olvasnak vagy üldögélnek, kukoricát morzsolnak. Az ingázó munkások reggel korán indulnak, délután érnek haza, nyáron a kertben dolgoznak, télen az asszonyok végzik a házimunkát, a férfiak fát vág-
nak, ellátják az állatokat. A fiatalok szabadidőbeli foglalkozása változatosabb: rádiót és lemezt hallgatnak, olvasnak, faragnak.

A fentiek alapján kiderül, hogy a falusi ember napi tevékenysége majdnem kizárólag a munkából áll. Szórakozás- és szabadfoglalkozás-igénye csak a fiatalok-
nak van. Nem dolgoznak annyit, mint az idősebbek, nincs rá szükségük, s nem
abban a felfogásban nőttek fel.

Összefoglalva: a hagyományos konyhai élettől eltérő szobahasználatnak három
oka van:

1. legrosszabb eset — a család nem fér el a konyhában; ez többnyire a két helyi-
ségből álló lakásban élő, többnemzedékes, kevésbé módos csa-
ládokban fordul elő;
2. javulás — a tanuló gyermekért befűtenek a szobában, vagy a kereső
fiatalok birtokba veszik a szobát, mert pihenni és szórakozni
szeretnének;
3. legjobb eset — előfordul ritkán: az értelmiségi családok olyan életrendet
követnek, amelyben a napi tartózkodás fő helye a szoba.

A kálnoki lakásmód a tárgyak és helyiségek hagyományos kettős rendeltetése
szerint alakul. A mindennapok életének helye a konyha, a tisztaszoba az ünnepek
tere. Itt tartják a szebb és jobb tárgyakat, itt ünneplik a jeles napokat és az élet
nagy eseményeit. Az emberek napi tevékenysége sem differenciálódott még eléggé.
A munkából álló élet a konyhában zajlik, a szórakozás nem naponta, hanem
évente ismétlődik, az ünnepekben élve ki az ilyenfajta kívánságot. Jobb lakás-
módra nemcsak azért nincs igényük, mert munkaközpontú az életük, hanem azért
sem, mert más irányú igénynek nem volt kialakulási lehetősége. Az emberek még
nem érezték tartósan, hosszú ideig olyan jómódúnak és anyagilag annyira bizto-
sítottnak magukat, hogy befűtsenek akkor is a szobába, ha a konyhában elférnek,
s használják az ünnepi tárgyakat, mert úgyis lesz miből újat venni. A házépítés-
sel és az új berendezés megszerzésével a kulturáltabb lakásmódnak azonban a
tárgyi keretét megteremtették; ahhoz, hogy a szobát is lakják, vagy több helyen
fűtsenek, fürdőszobát építsenek, most már általános műveltségüknek — s azon
belül lakáskultúrájuknak — kell bővülnie, korszerűsödnie, az anyagi adottságok
színvonalára emelkednie. Az ifjúság, a több iskolát végzetek azonban — mint
láttuk — már kulturáltabb módon használják ki a hajlékot, s egyre többen követik
példájukat.

Kósa-Szánthó Vilma

Bakó-Hetei Rozália kerámiája

A korai kapitalizmus hazai fejlődésének kérdéséhez

A XVIII. század végén, a XIX. század elején a mezőgazdasági termelést minőségi ugrás jellemzi egész Kelet-Európában. Ez a folyamat nyomon követhető hazánkban is, mindenekelőtt az ország nyugati részén. A meggyorsult fejlődésnek számos oka van: a termelőeszközök fejlődése, újfajta ekék s egyéb szerszámok elterjedése, a szállítás tökéletesítése, a vetőmagvak nemesítése, talajjavítás, a megművelt területek növekedése, az istállózó állattartás elterjedése. E tényezők meggyorsították a háromfordulós vetésforgó alkalmazását. Az 1774-es úrbéri összeírások tanúsága szerint például Szatmár megyében 65 általunk tanulmányozott községből 35-ben már hármás vetésforgón gazdálkodnak. A kertészkedés, szőlőművelés, az ipari növények termesztése, a nagyméretű irtás és parlagtörés révén a múlt század első felében a Bánságban, a Maros és a Körösök vidékén a korszerű, rendszeres trágyázáson alapuló többfordulós határhasználat általánossá válik.

A fejlődés másik okát a felvilágosult abszolutizmus parasztpolitikájában kell keresnünk. 1771—1774 között a Marostól északra végrehajtották az úrbérrendezést. 1780-ban erre a Temesközben is sor került: körülhatárolták a jobbágyföldeket, rátertek a határrendezésre, gátat vetettek a nemesi önkényeskedésnek, minek következtében a jobbágytság érdekeltté vált a termőföld növelésében, a rendszeres határhasználatban. A statisztikai adatok általában az úrbérrendezés után a jobbágyi használatú termőterületek nagyarányú növekedéséről tanúskodnak. Mindez hozzájárult az árutermelés fejlődéséhez, a belső piac kiszélesedéséhez. A hosszas napóleoni háborúk nagyarányú keresletet eredményeztek a mezőgazdasági termékek iránt, s az is nyilvánvaló, hogy a majorosítás révén — különösen a kamarai birtokok elárverezése nyomán — a földesúri nagybirtok is a fokozott árutermelés útjára lépett. A vízlecsapolás, töltésépítés, erdőirtás, korszerű állattartás megkövetelte a mezőgazdasági technika fejlődését. 1770 és 1830 között az ország nyugati részében a termőterületet a többszörösére növelték.

Ezek a tényezők a kézművesség és a kereskedelem fejlődéséhez vezettek. Mindez ugyanakkor elősegítette egy érdekes, sajátos jellegű folyamat kibontakozását, a *mezővárosi fejlődést*. A széles határokkal, sajátos céhfőlépítéssel és időszakos vásárokkal megerősödő mezőváros a hazai korai kapitalizmus jellegzetessége. Megjegyzendő, hogy egysíkú és vulgáris következtetés volna ezt a jelenséget pusztán a porosutas fejlődés kelet-európai struktúrájába zárni. Nyilvánvaló, hogy sajátos hazai jelenségről van szó, melynek tanulmányozása körültekintést, a helyi viszonyok elemzését és összehasonlítását igényli.

Ezúttal a mezővárosi fejlődés egyik oldalát, mégpedig a kézművesség és a céhszervezet kialakulását elemezzük.

Falusi mesterségek a hűberiség korai századaiban is léteztek a faluközösségnek a mezőgazdaságtól el nem szakadt tartozékaiként. Arad megyében például 1746 és 1752 között az összeírások 304 „falusi” mesterembert tartanak számon, közülük 172-t Aradon, 38-at Pécskán, 18-at Borossebesen, 16-ot Radnán, 7-et Borosjenőn stb. Ehhez számítandó még 78 paraszti kezelésben levő malom. Kraszna megyében (a mai Szilágyság egy része) az 1820-as összeírások 130 falusi malmot említenek, melyből 79 volt paraszti használatban, Közép-Szolnok megye 124 malmából pedig 52 volt parasztkézen. A többi falusi mesterség általában a fagegmunkálás, mészégetés, szénégetés, fazekasság, bőr-, gyapjú-, kender- és lenfeldolgozás köré csoportosult.

Az alkalmi falusi mesterségek mellett a XVIII. század végén azonban megjelennek az állandó jellegű mesterségek is, melyek a korai jogszokásoknak megfelelően igyekeznek céhszervezetbe tömörülni. A következő fontosabb ágakat különböztethetjük meg: ruházati ipar (szücsök, gubások, kalaposok, gombkötők, parasztszabók, tímárok, csizmadiak); termelőeszközök gyártása (kádárok, kerékgyár-

tók, kovácsok, kötélverők, nyergesek, szíjgyártók); építőipar (kőművesek, ácsok, asztalosok, üvegesek, bádgosok, lakatosok); élelmezés (molnárak, mészárosok, pékek, mézeskalácsosok).

A mezővárosi kézművesség különösen a XIX. század első évtizedeiben terjed, s művelői igyekeznek jogi keretet nyerni, céhekbe tömörülni. A céhlevél jogot biztosított műhely nyitásához, a vásárok látogatásához, ugyanakkor az első lépés volt a jobbágyi függés lerázásához. Ez a magyarázata annak, hogy a mezővárosok vezetősége minden eszközzel támogatta a céhszervezést. Ismeretes, hogy a mezővárosok viszonylagos belső öngazgatással rendelkeztek. Vezetőségüket maguk választották, úrbéri terheiket rendszeresen megváltották (beleértve a robot nagy részét is), vásártartási joggal bírtak.

Egyes régi mezővárosokban (Borosjenő, Szatmár, Zilah) a céhfejlődés korábban megindult. A török hódoltság lerázása után a Bánságban már a XVIII. század elején sorra alakulnak a céhek. A kisebb mezővárosokban ez a folyamat csak a század végén jelentkezik. A XVIII. század végén és a XIX. század elején alakult mezővárosi céhek legtöbbször vegyes, előfordulnak azonban egyetlen mesterséget felölelő céhek is.

Az alább közölt részletes táblázatban megkíséreljük összegezni hazánk jellegzetes mezővárosi céheit (Temes, Torontál, Krassó-Szörény, Arad, Bihar, Szatmár, Máramaros, Kraszna és Közép-Szolnok vármegye). A „mezőváros“ jellemzés, mint ismeretes, nem jelentett mindig pontosan körülhatárolt és változatlan jogi helyzetet. Nem ragaszkodtam e meghatározás hagyományos formulájához; nem is lehet. Több városnak (Arad, Temesvár, Várad, Szatmár stb.) a státusa hosszú időn át tisztázatlan volt, ezért közülük — izelítőként — csupán Arad iparát ismertetem.

		Céhek száma	Mesterségek száma
<i>A céh alakulásának éve és a céhet alkotó mesterségek</i>			
Csáková	1817: ácsok, asztalosok, lakatosok, pékek, cukrászok, rézművesek, arany- és ezüstművesek, kovácsok, üvegesek, kádárok, borbélyok, fegyverkovácsok, fazekasok, kolompárok, cserepesek; tímárok, csizmadiák, szíjgyártók, kordovántímárok, cipészek, mészárosok, szappanfőzők, kötélverők; tímárok, szabók, gubások, gombkötők, kalaposok	3	29
Detta	1842: kőművesek, ácsok, asztalosok, lakatosok, kovácsok, kerégyártók, kádárok, óráskok, pékek, szabók, szítások, szíjgyártók, nyergesek, kalaposok, kötélverők, borbélyok, cipészek, csizmadiák, tímárok, szűcsök, molnárak	1	21
Gyarmata	1828: kádárok, lakatosok, kerégyártók, asztalosok, szabók, cipészek, szappanfőzők, takácsok, faesztergályosok, szíjgyártók, kőművesek, üvegesek, kötélverők, pékek, ácsok	1	15
Zábrány	1846: takácsok, kovácsok, kötélverők, asztalosok, kádárok, faesztergályosok, festők, kerégyártók, cipészek, szabók, kalaposok, pékek, borbélyok, bádgosok, szűcsök, lakatosok, nyergesek, fazekasok, subások, kőművesek, ácsok, könyvkötők, rézművesek, bábsütők, óráskok, fésűsök, rostások, szítások, arany- és ezüstművesek, üvegesek, öntők, szappanfőzők, fegyverkovácsok, tímárok	1	34
Lippa	1819: fazekasok — 1820: kádárok, kőművesek, ácsok, asztalosok, lakatosok, üvegesek, kövezők, faesztergályosok, tímárok, mészárosok, cipészek, csizmadiák, kalaposok, nyergesek, szíjgyártók, fésűsök, kötélverők, szítások, rézművesek, bábsütők, kovácsok, kerégyártók, bádgosok, borbélyok, molnárak, kéményseprők, szabók, szövőök, gombkötők, szűcsök, szappanfőzők, puskaművesek, arany- és ezüstművesek	2	35
Újarad	1819: kőművesek, asztalosok, ácsok, lakatosok, fazekasok, üvegesek, kötélverők, bádgosok, puskaművesek, nyergesek, fésűsök, borbélyok, kalaposok, gyertyaöntők	1	14
Zádorlak	(?): kovácsok, kerégyártók, cipészek, kádárok	1	4

Szépfa- Angyalkút— Kisszent- miklós (?)	kovácsok, kerékgyártók	1	2
Szentpéter	1819: kovácsok	1	1
Újarad— Zsigmond- háza— Zádorlak— Kisszent- miklós	(?): kádárok, kerékgyártók, kovácsok, bábsütők, szappanfőzők, cipészek, szabók, pékek, bocskorosok	1	9
Vinga	1834: asztalosok, cserepesek, ácsok, bádogosok, kádárok, borbélyok, gombkötők, cipészek, esztergályosok, fazekasok, festők, gombkötők, tímárok, karmazsintímárok, szattyán-tímárok, kordovántímárok, kocsikészítők, késesek, kéményseprők, patkolók, kötélverők, könyvkötők, kőművesek, kalaposok, lakatosok, szabók, szücsök, bábsütők, mészárosok, molnárok, bocskorosok, pokrócosok, puskamívesek, szítások, rézművesek, szappanfőzők, szegkovácsok, sarkantyúsok, szíjgyártók, subások, takácsok, csizmadiák, üvegesek	1	43
Arad	1723: szabók — 1731: cipészek; ácsok — 1748: tímárok; csizmadiák, szíjgyártók; szücsök; csizmadiák — 1761: asztalosok, lakatosok — 1765: takácsok — 1770: molnárok; szücsök; kötélverők; szövők; szücsök, gombkötők — 1774: borbélyok, érvágók — 1816: esztergályosok, padlókészítők, szítások, fésűsök; kőművesek; kerékgyártók, lakatosok — 1817: szíjgyártók; fazekasok; vékonyszabók, subások; gombkötők; kalaposok; vászonszövők; vékonyszabók — 1818: kádárok; vízimolnárok; cipészek; kalmárok — 1819: tímárok — 1823: paplanosok — 1825: hentések — 1834: harangöntők — 1840: puskamívesek, hangszerkészítők, csipkeverők, paszomántosok, késesek, ráspolymetszők, öntők, bádogosok — 1844: üvegesek — 1845: nyergesek, bábosok, gyertyaöntők; kéményseprők	38	55
Szentanna	1774: csizmadiák — 1817: szabók, cipészek, molnárok, takácsok, ácsok, lakatosok, asztalosok, kötélverők, fazekasok, pékek, üvegesek, szíjgyártók, tímárok, kovácsok, puskamívesek	2	16
Pécska	1816: kovácsok, kerékgyártók; takácsok — 1818: szabók, subások; szücsök, szíjgyártók — 1839: kádárok, asztalosok, lakatosok, tímárok, kötélverők, üvegesek, ácsok, kőművesek, pékek	5	16
Kisjenő	1819: lakatosok, asztalosok, kovácsok, festők, ácsok, üvegesek, kőművesek, kádárok, szabók, szücsök, kalaposok, bábsütők, könyvkötők, fehérítímárok, kötélverők, szíjgyártók, fazekasok, fésűsök — 1843: vízimolnárok	2	19
Pankota— Világos	1821: csizmadiák, cipészek, tímárok, kovácsok, lakatosok, ácsok, kádárok, szücsök, kalaposok, kötélverők, asztalosok, szabók, üvegesek, szíjgyártók, posztónyírók	1	15
Gyorok	1819: ácsok, pékek, szücsök, szabók, cipészek, kalaposok, asztalosok, lakatosok, kőművesek, csizmadiák, kovácsok, kerékgyártók, karmazsin- és kordovántímárok, üvegesek, fésűsök, faesztergályosok	1	17
Borosjenő— Borossebes	1815: takácsok	1	1
Nagylak	1815: szabók, szücsök, subások, asztalosok, lakatosok; takácsok, csizmadiák, cipészek	2	8
Sajtény	(?): takácsok	1	1
Facsád	1847: kovácsok, kerékgyártók, lakatosok, fegyverkovácsok, kőművesek, kalaposok, pékek, szabók, csizmadiák, festők, bábsütők, borbélyok, tímárok, fazekasok	1	14

Lugos	1818: szücsök, szabók, cipészek, kalaposok; tímárok, kőművesek, ácsok, üvegesek, rézművesek, kovácsok, lakatosok, sarkantyúosok, kerékgyártók, nyergesek; pékek, kötélverők, cukrárszok, tímárok, mészárosok, szappanfőzők, kádárok — 1844: fésűsök, esztergályosok, arany- és ezüstművesek, kelmefestők, gombkötők, takácsok, bádogosok, puskamívesek, szíjgyártók, könyvkötők, fazekasok, borbélyok, kordovántímárok	4	35
Óbesenyő	1840: csizmadiák, kovácsok, kerékgyártók, tímárok, szíjgyártók, kötélverők, üvegesek, kádárok, asztalosok, szabók, gubások, cukrárszok, mészárosok, cipészek, fazekasok, szappanfőzők, borbélyok	1	17
Zsombolya	1823: cipészek, kalaposok, tímárok, kelmefestők, cukrárszok, szitások, mészárosok; kőművesek, ácsok, lakatosok, üvegesek, puskamívesek, esztergályosok, bádogosok, molnárok, ezüstművesek; kovácsok, sarkantyúosok, kerékgyártók, kötélverők, szíjgyártók, nyergesek, kádárok, pékek, szappanfőzők — 1843: szabók, csizmadiák, fehértímárok, kesztyűsök, fésűsök, könyvkötők, szövők, gombkötők; kalmárok, molnárok	5	35
Lenauheim	1843: vegyes	1	
Lovrin	1837: asztalosok, kovácsok, lakatosok, ácsok, kőművesek, borbélyok, kádárok, tímárok, mészárosok, subások, üvegesek, cipészek, csizmadiák, kerékgyártók, szabók, kötélverők, szíjgyártók, nyergesek, bádogosok, takácsok, gombkötők, gubások, molnárok	1	23
Teremia	1846: kovácsok, kerékgyártók, asztalosok, kádárok, lakatosok, szabók, gombkötők, csizmadiák, cipészek, borbélyok, molnárok, kötélverők, szücsök, szíjgyártók, szövők, mészárosok, kolompárok, esztergályosok, kádárok, fésűsök, tímárok, harisnyakötők, kalaposok, kőművesek	1	24
Párdány	1837: kötélverők, tímárok, asztalosok, fehértímárok, szíjgyártók, gubások, csizmadiák, mészárosok, szappanfőzők, szabók, kerékgyártók, kovácsok, sarkantyúosok, patkolók, fazekasok, szövők, kelmefestők, üvegesek, kádárok, molnárok, gombkötők	1	21
Perjámos	1845: kelmefestők, tímárok, bábsütők, esztergályosok, asztalosok, kovácsok, lakatosok, szücsök, kerékgyártók, cipészek, csizmadiák, szabók, molnárok, kőművesek, szitások, kalaposok, kötélverők, fésűsök, gombkötők, kádárok, kolompárok, subások, borbélyok	1	23
Újpecs	1840: lakatosok, asztalosok, borbélyok, kovácsok, kötélverők, kerékgyártók, cipészek, nyergesek, kádárok, ácsok, pékek, szabók, csizmadiák, kelmefestők, üvegesek, esztergályosok	1	16
Nagyszentmiklós	1821: cipészek, tímárok, szíjgyártók, nyergesek, harisnyakötők, kalaposok, festők, takácsok; csizmadiák; kerékgyártók, kádárok, kovácsok, asztalosok, lakatosok, puskamívesek, kőművesek, ácsok, üvegesek, bádogosok, fazekasok, arany- és ezüstművesek, boglárosok, óráosok, faesztergályosok; szabók, gubások; cukrárszok, pékek, molnárok, mészárosok, fésűsök, szappanfőzők, tímárok, borbélyok	5	35
Belényes	1822: csizmadiák, kordovántímárok — 1825: fehértímárok	2	3
Diószeg	1822: csizmadiák	1	1
Margitta	1776: csizmadiák — 1821: fehértímárok — 1823: subások — 1838: kalaposok — 1847: fazekasok; asztalosok, lakatosok, kovácsok, kerékgyártók, kádárok, kőművesek, ácsok, üvegesek, csizmadiák	6	14
Váradolaszi	1810: gombkötők — 1820: kalaposok — 1823: csizmadiák	3	3
Szalonta	1820: csizmadiák — 1824: tímárok	2	2
Székelyhid	1808: csizmadiák — 1840: tímárok, cipészek	2	3
Nagykároly	1717: csizmadiák, szücsök — 1741: pékek, gyertyamártogatók — 1780: tímárok — 1819: kelmefestők, kalaposok; gubá-		

	sok; kerékgyártók, kovácsok; asztalosok, lakatosok, üvegesek; takácsok; kádárok, kőművesek; kötélverők; szíjgyártók, nyergesek; szabók, gombkötők; cipészek; csizmadiák; fazekasok; szücsök; kádárok, kéményseprők	17	27
Felsőbánya	1815: tímárok, szíjgyártók, cipészek — 1822: csizmadiák — 1825: fazekasok; kovácsok, lakatosok, kések, asztalosok, kerékgyártók, kötélverők — 1827: cipészek — 1843: mészárosok	6	14
Szinér-váralja	1843: vegyes	1	
Máramarossziget	1830: tímárok; cipészek — 1832: szabók, gombkötők; csizmadiák — 1833: cipészek, kerékgyártók; asztalosok, lakatosok, üvegesek, puskamívesek, faesztergályosok	6	12
Szilágy-somlyó	1820: szabók, gubások; szücsök; fazekasok; lakatosok, fegyverkovácsok, gombkötők, fésűsök, kelmefestők, takácsok, paplankészítők, kárpitosok, kőművesek, ácsok, mészárosok	4	15
Kraszna	1820: csizmadiák, szabók, asztalosok, kovácsok, lakatosok, fazekasok, szücsök	1	7
Zilah	1511: szücsök — 1588: mészárosok — 1589: tímárok — 1639: csizmadiák — 1701: vastagszabók, nyírók — 1738: fazekasok — 1748: szíjgyártók — 1809: lakatosok, asztalosok, puskamívesek — 1822: gubások — 1825: vékonyzabók — 1829: kerékgyártók, kovácsok, bádgosok — 1847: pékek; kalaposok, festők, fésűsök, szítások, kőművesek, gombkötők, pipások, kárpitosok, szappanfőzők, cipészek, patkolók, könyvkötők, ácsok, üvegesek, kövezők, molnárok, női szabók, hentések, enyvfőzők	13	36

A táblázat nyilvánvalóan nem tekinthető teljesnek, hiszen nem tartalmazza az összes helységeket, pedig nyilvánvalóan máshol is nagyszámú mesterember dolgozott. Hiányzik Resica, Boksa, Oravica, Karánsebes, Nagybánya (szabad királyi városok). De hiányzanak olyan nagyközségek is, mint Érmihályfalva, Élesd, Tasnád, Zsibó, Szilágycseh, Kémer, Nagyfalva, Halmi, Nagymajtény, ahonnan bizonyos források számos mesteremberről beszélnek. Elegendő ebben a tekintetben Szilágy megye (Kraszna és Közép-Szolnok) 1820-as összeírására hivatkoznunk, amely Zoványban 20, Perencesben 31, Hadadon 15, Szilágycsehben 14 mesterembert tüntet föl.

Az is nyilvánvaló, hogy a céhes mestereken kívül számos kontár, időszaki iparos dolgozott mindenfelé, kik ellen most már a céhekbe tömörült falusi mesteremberek is hadakoznak.

Az áruehelyezés fő helye az *időszakos nagyvásár*. Ezek közül nem egy messzi vidéken is nagy hírnévre tesz szert. E vásárookra távoli vidékek mesteremberei, földművesei is ellátogatnak. Sok vásárban az egyes mestereknek külön utcát nyitnak, színeket építenek. Az eladó maga a mesterember, közvetítő kereskedelem alig létezik.

Ha az egyes céhek összetételét vizsgáljuk, érdekes következtetéseket vonhatunk le sokrétűségükre és technikájukra vonatkozóan. Egyes esetekben céhek alakulnak mesterségenként, máshol vegyes céhek jönnek létre. Nyilvánvaló, hogy ez elsősorban a mesteremberek számától függött. Megfigyelhető a szomszédos helységek együttműködése is, mint például Pankota—Világos, Pécska—Szemplak, Zádorlak—Angyalkút—Újarad stb. Megfigyelhető a rokon mesterségek közös céhalakítása is, különösen az építkezésben. Egyes mesterségek helyi nevezetességekké válnak, mint például a zilahi gubások, zsigmondházi molnárok, pankotai kádárok, pécskai kenyérsütők.

Nincsenek pontos adataink a mesteremberek számára vonatkozóan. Egy 1828-as statisztika például a következő adatokat szolgáltatja:

	<i>Lakos</i>	<i>Mesterember</i>		
Arad	13 824	301	Nagyvárad	16 115 343
Nagybánya	4 928	325	Pécska	13 491 6
Felsőbánya	4 263	389	Szalonta	7 210 16
Nagykároly	11 056	157	Szatmár	14 279 756
Detta	3 156	22	Máramarossziget	3 844 159
Diószeg	3 915	17	Nagyszentmiklós	14 222 219
Lugos	4 799	68	Temesvár	11 942 823
Nagylak	9 047	101		

E számok távolról sem reálisak, mivel nem tartalmazzák az uradalmak szolgálatában álló mesterembereket, sem a jobbágyrendűeket. Vannak azonban más adatok, melyek a mesteremberek jóval nagyobb számára utalnak, így például a lippai fazekas céhnek egy időben 180 tagja volt. Zilahon 256 csizmadia, 122 gubás, 114 tímár, Margittán 91 tímár dolgozott. Aradon 197 csizmadiát, 99 vízimolnárt, 92 asztalost, 63 lakatost írtak össze. Egy 1830-as összeírás egyedül Temes megyében 2414 mestert és 700 mesterlegényt említ, köztük 393 csizmadiát, 160 asztalost, 321 kovácsot, 155 fazekast, 81 kőművest, 153 szűcsöt, 203 kerékgyártót, 145 szabót, 158 takácsot, 155 kádárt. Az is nyilvánvaló, hogy a csizmadiák, szűcsök, szabók, kovácsok száma mindenütt nagy, egyes ritkább mesterségek azonban legfeljebb egy-két mester létére utalnak helységeként. Egyébként az egyes mesterségek elterjedéséről a következő táblázat alapján alkothatunk képet:

I. Ruházati ipar

tímárok általában	30
szabók általában	36
kordovántímárok	9
karmazsintímárok	8
fehér- vagy szattyántímárok	11
gubások	11
subások	11
csizmadiák	35
cipészek	34
bocskorvarrók	6
kesztyűsök	3
övkészítők	1
szűcsök	24
takácsok, nyírók	22
pokrócosok	6
vászonszövők	2
kalaposok	23
gombkötők	17
harisnyakötők	3
paplanosok	2
fésűsök	14
szappanfőzők	18
paszomántosok, csipkeverők	3
sarkantyűsök	5

II. Építőipar

kőművesek	27
ácsok	27
asztalosok	34
lakatosok	34
üvegesek	26
bádogosok	17
festők	14
esztergályosok	14
kéményseprők	7
cserepesek	4
kárpitosok	3
kővezők	2

padlókészítők	1
kályhások	1

III. Mezőgazdaságot kiszolgáló ipar

kovácsok	37
kerékgyártók	34
kádárok	26
szíjgyártók	27
kötélverők	27
nyergesek	15
ráspolymetszők	2
patkolók	3
kocsikovácsok	1
rémzüvegek	7

IV. Élelmiszeripar

molnárok	19
pékek	24
mészárosok	19
cukrárszok, mézeskalácsosok	17
szitások-rostások	10
fazekasok	22
hentések	5
késesek	3
kalmárok	2
halászok	1

V. Egyéb mesterségek

ötvösök	8
ékszerészek (boglárosok)	2
borbélyok	16
puskaművesek, fegyverkovácsok	17
órásk	6
ónöntők	3
gyertyaöntők, -mártogatók	3
csutorás-pipások	1
hangszerkészítők	2
könyvkötők	6
harangöntők	2
enyvfőzők	1
szerművesek (mérnökök)	1 helységben

Táblázatunk szerint nyilvánvalóan a ruházati, építkezési és mezőgazdaságot kiszolgáló ipar a legelterjedtebb, amely jórészt nyersanyagát is a mezőgazdaságból szerzi be. Mindez a tanulmányozott terület agrárjellegét domborítja ki. Ennek pedig nyilvánvaló következménye, hogy a mezővárosi kézművesség mindenekelőtt a gazdaságilag legfejlettebb vidéken (Bánság és Arad) bontakozott ki.

Ha mezővárosi kézművesek származását kutatjuk, kiderül, hogy legtöbbjük jobbágyrendű. A majorosítás, a jobbágytelkek felaprózódása s mindenekelőtt a népszaporulat a paraszti lakosság számottevő hányadát a kézművesség felé irányítja. Ez hozza magával azt az anakronisztikus helyzetet, hogy a falusi céhmes-terek legtöbbje továbbra is a jobbágyösszeírásokban szerepel. A céh mégis jogi kategória, lehetőséget nyújt a társadalmi felemelkedéshez.

A mezővárosi céhek mesterembereinek másik kategóriája a kiváltságokat élvező városok falura menekült elemeiből verbuválódott. A XIX. század elején a céhszabályzatok már súlyos akadályt gördítettek mind a szabad verseny, mind a céhlegények felemelkedése elé. Ez a magyarázata, hogy Nagybányáról, Szatmárról, Zilahról, Aradról igen sok céhlegény falun keres megélhetési lehetőséget. Maguk a földesúri allodiumok is munkalehetőséget biztosítottak, különösen építkezéseknél. A XIX. század elején kiadott céhszabályzatok meg is engedik a mesterek alkalmazását a földesúri allodiumokon. A falura került céhmesterek, céhlegények ideig-óráig megőrzik kapcsolataikat a régi céhvel, csakhamar azonban az újonnan alakuló mezővárosi céhek felé igazodnak.

Miként hatottak a kutató jelenségek a mezőgazdasági termelésre és általában a falu társadalmára?

A mezőgazdasági termelés fellendülése a XVIII. század végén és a XIX. század elején föllazította az archaikus faluközösség kereteit. A fejlettebb mezővárosokban a hagyományos háziipar elveszti korábbi jelentőségét; az árutermelésre berendezkedett parasztság „ipari áruból” szerzi be ruházati, gazdasági szükségleteit, hiszen a mesterember minőségileg jobb árut forgalmaz. A fejlődő parasztgazdaságok jó piacot jelentettek a régebbi szabad királyi városok céheinek is. Az időszakos vásár az áruehelyezés fő tere.

A céhmester műhelyének termelőkapacitása azonban változatlanul alacsony. Időszakos a munkája, rendszerint egyik vásártól a másikig terjed. Befektethető tőkéjéből sem telik többre, hiszen a nyersanyagszükséglet a vásáron eladott áru mennyiségétől függ.

A tőkehiány mellett maga a céhrendszer is akadály a manufaktúrális fejlődés útjában. A céh küzdött a szabad verseny minden formája ellen. A kontárság a mezővárosi céheknek is ellensége lesz. Ez a magyarázata, hogy a falura húzódtott mesterember előbb-utóbb újabb céhbe kénytelen belépni, hiszen a legtöbb mezőváros földesúri függése alatt állott, s ily módon a céh biztosította az egyetlen jogi keretet mesterségének folytatásához.

Ez a magyarázata, hogy a kézművesség hazánknak eme fejlettebb nyugati részében sem tudott eljutni a szabad falusi iparhoz (Rural Industry), mely Angliában, Svájcban, Flandriában, Franciaországban a manufaktúrák egyik alapja lett. A mezővárosi kézművesek nálunk vagy céhbe tömörültek, vagy földesúri allodiumokon dolgoztak, s csak igen kis számú mesterember választotta „a kontárság” rögös, üldözött, de egyénileg mégis szabad útját.

Léteztek ugyan manufaktúrák ebben a korszakban nálunk is, azonban még messze alulmaradtak a céhes kézművességgel szemben.

A kézművesség gyors elterjedése a falvakon (mezővárosokban) jótékonyan hatott a mezőgazdasági technika további fejlődésére, hozzájárult a falu arculatának változásához (építkezés, határhasználat, öltözet). Ugyanakkor azonban a céhkényszer gátolta a kapitalizmus akadálymentes fejlődését, s ily módon az eredeti tőkefelhalmozás feltételei továbbra is korlátozottak maradtak. A kézművesség megmaradt hagyományos kereteiben, nem bontakozott ki a manufaktúrális fejlődést jellemző munkamegosztás. Ez egyben magyarázza az alkalmazott munkaerő (inasok, legények) alacsony számát is.

A mezővárosi fejlődésnek ez a jelensége azonban még egyszer megkérdőjelezi azt a korábbi feltételezést, mely szerint a korai kapitalizmus fejlődésében nálunk egyedül a porosztas fejlődés feltételei figyelhetők meg.

Kovács Géza

IRODALOM

Bardoş, Gertrud: *Din viaţa meseriaşilor timişoreni*. Studii şi articole de istorie III. Bucureşti, 1961. — *Bihar vármegye és Nagyvárad* [1901]; *Szatmár vármegye*; *Szatmár-Németi* [1908]; *Temes vármegye*; *Temesvár* [1912]. Szerk. Borovszky Samu. Budapest, é.n. — Csetri Elek: *Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsidói Wesselényi uradalomban 1848 előtt*. Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről. Bukarest, 1956. — Al. Csetri—St. Imreh: *Stratificarea socială a populaţiei din Transilvania la sfîrşitul orînduirii feudale (1767—1821)* vol. *Populaţie şi societate*. Cluj, 1972. 139—239. — Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975. — Kovács Géza: *A zilahi céhek története*. Bukarest, 1958. — Uő.: *Răspîndirea meşteşugurilor în comuna comitatului Arad în secolele XVII—XIX*. Arad, 1974. — Olteanu, Ştefan—Şerban, Constantin: *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul*

mediu. București, 1969. — Prodan, David: *Reglementarea urbarială din Banat de la 1780*. Anuarul Inst. de Istorie. Cluj, 1960. III. 295—322. — Trócsányi Zsolt: *Az északi Partium 1820-ban (A Conscriptio Czyrakiana adatai)*. Budapest, 1966.

A második nagy Eötvös-per

Mikszáth mellett az anekdota műfajának neves művelője a magyar irodalomban¹. Igaz, nála az anekdota inkább előszóban, időszerű utalásokban és formai elemekben, Mikszáthnál jellembrázolásban, művészi megoldásban él. Mégsem lenne teljes a kor, a századvég és a századforduló magyar irodalma és politikai története Eötvös Károly ma már jórészt elfeledett irodalmi termésének anekdotakincse nélkül.

Kortársi emlékezésből maradt fenn az alábbi, anekdotának is beillő történet, melynek magvát képező bevezetését idézzük.

„Az egyházpolitikai harcok idején égő kíváncsisággal várta a közvélemény Eötvös Károly parlamenti felszólalását.² Nem is hagyta cserben híveinek és rajongóinak táborát a Vajda. Az első szónokok között beszélt, óriási sikere volt, pompás humora a Ház falait megreszketető tapsviharokat támasztott. Beleszólt beszédébe egy költői idézést a Zrínyiászból, amivel azt akarta bizonyítani, hogy már Zrínyi Miklós, a költő is sikraszállt a lelkiismereti szabadság mellett. Ez a citátum azután — írja Molnár Jenő, az Eötvös Károly-anekdoták gyűjtője³ — nagy viták magvát hintette el.“ Kozma Sándor, a híres főügyész (Kozma Andor apja), a nemcsak literátus hajlamainak élő laikus irodalombarát, de egyben a századvég társadalmi-nemzetiségi nagyperceinek kérlelhetetlenül elfogult és keménykezű előkészítője⁴ azonban nem nyugodott. A történet írója szerint már várta a „Vajdát“ törzshelyén, az Abbázia kávéházban, melynek ablak melletti karosszékében — napjaink Eötvös Károly válogatott kiadásának sajtó alá rendezője szerint — *cigányvajdaként* trónolt hívei között.⁵ Várta, gratulált a beszédhez, és feltette a kérdést:

— Nem értem, hogyan citálhattad Zrínyit. Hiszen ez a passzus nincs benne az egész *Zrínyiászban*.

— Hogy nincs benne? — szólt sértődötten a Vajda. — Már hogy mondhatsz ilyet, Sándor!

— Kérlek, hozassuk el a *Zrínyiászt*.

— Jó, hozassuk el.

De hiába kutatták, böngészték át a megjelent kiadásokat. Az idézett részlet csak nem került elő. Végül a Vajda bevallotta, hogy a kérdéses részt, a *Zrínyiász* szövegét tanuló fia hangos *memoriterjét* a falon át hallgatva jegyezte meg pontatlanul, s így került — Molnár Jenő szerint — a feltételezett citátum a beszéd szövegébe. Az egyházpolitikai törvényekért, a polgári házasságért folyó vita forróján, amikor Eötvös Károly pártján belül is teljes a meghasonlás. „A párt egyik része — írja Gratz — Eötvös Károly vezetése alatt támogatta, másik része Ugron Gábor vezetése alatt támadta a kormány [ekkor már a Wekerle-kormány] politikáját.“⁶

Nem is az emlékezés hitelessége, a történet kettős arculata a megkapó a fenti leírásban. Ilyen volt Eötvös Károly, az alapvető emberi jogok védelmezője, a tiszaszilári per megfélemlíthetetlen védőügyvédje, Irányi Dániel és Szilágyi Dezső mellett a vallási és a lelkiismereti szabadságért, az egyházpolitikai törvények, a polgári házasság előkészítéséért folyó sokéves csatározás előharcosa, a védővita nevezetes résztvevője. És olyan is, ahogy azt a régi anekdota, a „Zrínyiász-vita“ emléke őrzi. A részletes és oknyomozó feldolgozás bizonyára kikutatja majd, mennyi a hiteles és mennyi az írói lelemény életművének történeti kötődésű, történelemmé érett kortársi emlékezéseiben. Így a Deák Ferencről és környezetéről, a kehidai és a pusztaaszentlászlói évekről írt nagyszabású korrajzban⁷ és a többi hasonló igényű munkában, emlékezésben. Amit bizonyára az utókornak is szóló, hitelesnek érzett vallomásként hagyott hátra, s amelyek most — az új válogatott kiadás ismeretében — a remélnél is kevesebb segítséget nyújtanak. Mert Eötvös ezekben az írásokban — az egy, valóban oknyomozó és következetes,

Részlet A demokratikus szabadságjogok védelmezői (Emberök és változások a függetlenségi avantgarde korai történetében) című tanulmányból.

tárgyas módszerrel megírt *A nagy per*⁸ kivételével — inkább az elképzelt múlt, az általa átélt emlékek érzelmi-hangulati világát, mint a történeti valót tolmácsolja.

Mindez pedig nem másodlagos jelentőségű. Még akkor sem, ha életútjának nagyobb, nem írói, hanem *közéleti* része főbb pontjain egykorú történeti forrásokkal, adatokkal, cáfolhatatlan dokumentumokkal végigkísírelhető. Vázlatos, olykor csak jelzésszerű emlékezésünkben is kitűnik viszont, hogy a „Vajda” esetében — bár ő a korai függetlenségi avantgarde legfiatalabb tagja, akinek aktív politikusi és publicisztikai működése a mi századunk elejére is átnyúlik — a pályakép nem kevés nyitott élet- és korrajzi problémát hagy a kutatónak. Ezek a problémák a pályakép egy-egy szakaszát jellemző és meghatározó változások megközelítésével tapinthatók ki.

A hetvenes évek fordulóján és a nyolcvanas évek elején a függetlenségi párt minden fontosabb megnyilatkozásában találkozunk Eötvös Károly nevével. Ebben a felfokozott közéleti szereplésben viszont valóban nem érvényesülési, hanem eszmei és érzelmi szempontok vezették. Kötődött, hogy mindvégig támogatta Mocsáryt, akinek Helfyn, Hentalleren, Csávolszky-n kívül alig volt nála odaadóbb híve. Ebből is következik, hogy amikor a Mocsáry-csoport a balszárnyról a „centrum”-ba tolódik át, következetesen velük tartott. Egyaránt távol állt tehát mind a Madarász-féle, a nemzetiségi kérdésben elfogult csoporttól, mind a felsőklérus által befolyásolt Ugron-féle jobbszárnytól. A felekezetieskedők megtűrése ellen pedig ismételtelen tiltakozott. Ismeretes, hogy Verhovay például az ő erélyes közbelépésére vált meg az *Egyetértéstől*.⁹ Ami igen fontos előkészítő mozzanat a „tiszta függetlenségi zászló” védelme szempontjából, a tisztaeszlári per védőüggyvédi megbízatásához vezető úton.

Azt viszont már a maga korában is csak kevesen tudták, mennyire támogatta Mocsáry haladó nemzetiségi politikáját. 1879. április 30-án, a Trefort-féle, erőszakosan asszimiláló iskolatörvény elleni pártelnöki tiltakozást¹⁰ csak az ő egyetlen helyeslő közbeszólása kíséri a drámai hangulatú képviselőházi ülésen.¹¹ A baloldali vezetőkkel együtt ő a horvát—szlavon határőrvidék polgárosításának „alkotmányos és törvényességi igényét” hangsúlyozó ellenzéki határozat egyik aláírója, s általában elmondhatjuk, nevével, állásfoglalásával mindenütt találkozunk az emberi szabadságjogokért, a gondolatszabadságért és a nemzetiségi egyenjogúságért vívott egykorú országgyűlési és azon kívüli közéleti küzdelmekben.

Amikor például az okkupált tartományok (Bosznia-Hercegovina) népmozgalmanak letörése ügyében a hetvenes évek végén eszközölt, illetve kilátásba helyezett kíméletlen kormányintézkedések és rendkívüli költségvetési kiadások (Tisza Kálmán nevezetes „külön akciói”) kiváltják a függetlenségi baloldal egységes fellépését, Kossuth az emigrációból így ír erről Mocsárynak: „Nagy érdeklődéssel kísértem a költségvetési vitát a hercegovinai kérdésben. Igaz épülésel olvastam a jeles beszédeket, melyekkel Ön s Helfy, Eötvös és Ugron boncolás alá vették az álokoskodásokat.”¹² A nagyszámú idevágó állásfoglalásból és visszhangból még két fontosabb mozzanatot említnék. Az első már Mocsárynak a pártból való kirekesztése után történt. A szerb radikális párt napilapja, az újjvidéki *Zastava* (Zászló) vezércikkben hangsúlyozza, hogy Eötvös Károly és mások azok közé a magyar hazafiak közé tartoznak, akik meg akarják kímélni a hazát és a magyar népet „a két malomkö közé hulló búza” (értsd: az Ausztria és a nemzetiségek közötti felörlődés) sorsától.¹³ Amikor pedig Eötvös elvállalja az utolsó hazai román ellenzéki mandátum tulajdonosa, Doda Traján volt határőrtábornok, karánsebesi román nemzetiségi képviselő politikai perének védelmét, az *Aradi Közlöny*, a megyei kormánylap tájékoztva támadja Eötvöst és védencét.¹⁴ Jóllehet Eötvös Károlynak ez az intranzigens magatartása valamit oldódott a századforduló nacionalista tégelyében — gondolunk itt például az 1897. december 10-én a helynév-törvényjavaslat képviselőházi vitájában mondott beszédére¹⁵, ezekből a hozzászólásokból, beszédekből és egyéb közéleti kiállásból nagyjában-egészében olyan ellenzéki államférfi arcéle rajzolódik elő, mely végeredményben azt igazolja, hogy ennek az álláspontnak vallója és kimondója a faji izgatás és a nemzetiségi gyűlölködés minden formáját és válfaját elutasítja.

Ebben az értelemben és erről a nézőpontról kell szemlélnünk az 1883-ban azután „saktervédő”-nek kikiáltott Eötvös Károlynak mint a tisztaeszlári per védőüggyvédjének és mint a per történetét irodalmi dokumentumba foglaló írónak az álláspontját.

Eötvös a védelmet 1882 végén vállalta el. A per az európai közvélemény feszült érdeklődése mellett 1883. június 19-én kezdődött, és az év augusztus 3-án a vádlottak felmentésével végződött a nyíregyházi törvényszéken. Mesteri jogvédelme, mellyel az ártatlanul meghurcoltaknak igazságot szolgáltat, az ország felől

számúzi a torz középkori hiedelmekre emlékeztető, alantas és elfogult szenvedélyekből feltörő vérvád-koholmányt.

A faji antagonizmus mindenféle jelentkezése ellen küzdő függetlenségi politikust, ahogy ezt róla *A nagy per* mai sajtó alá rendezője is megállapítja, az úgy „világhírűvé”, de itthon, s főleg a saját osztályában, teljesen népszerűtlenné tette. „Most, az 1884. évi országgyűlésre senki sem jelöli [...], noha újságírói tevékenysége ekkor van zenitjén.”¹⁶ A per irodalmi feldolgozása is „vérbeli irodalom”, s abban is igazat adunk egy korábbi vizsgálójának, hogy ez írói munkásságának egyik legkiválóbb alkotása, melynek „kissé körülményeskedő, komótos előadása ellenére — sodró izgalma van.”¹⁷

Az újabb változás Eötvöst évekre a fellendült forgalmú pesti ügyvédi iroda mellé köti. Feltehetően igaza van egyik élettrajzi kutatójának: ha a színmagyar Nagykörösön az alföldi magyar kistermelő parasztok és kézművesek nem választják meg 1887-ben, talán végképp kiszorult volna a közéletből.¹⁸

A fejlődésnek ezen a szakaszon, közéleti pályája első nagy apályán, a nyolcvanas évek második felében Eötvös Károly neve összefonódik az immár proskribált volt függetlenségi pártvezér, Mocsáry Lajos és az akkori országgyűlés utolsó román ellenzéki képviselője, Doda Traján nevével. Előbbinek (s nem árt ezt felelevenítenünk Mocsáry Lajos, a legnagyobb magyar nemzetiségpolitikus születése másfélszázados évfordulóján) nemzetiségpolitikai küzdelme legválságosabb éveiben is hűségese szövetségese és nyílt fegyvertársa, az immár hatodik ízben megválasztott karánsebesi román képviselőnek — akárcsak a tiszai kerületben ártatlanul meghurcoltának — ugyancsak rendíthetetlen bátorságú védőügyvédje volt. Joggal mondhatjuk, Eötvös mind a két történelmi jelentőségű pörben a legnagyobb emberi és hazafiúi erényt csillogtatta meg: egyszerre és egyidőben küzdött a faji-felekezeti-nemzetiségi antagonizmus ellen, s védte ezek súlyos árnyától és felelősségétől szeretett népét, nemzetét.

A harcnak ez a „*második lelkiismereti pör*” idejére eső szakasza különösen nehéz és kockázatos volt. „Mocsáry és Eötvös Károly — írjuk erről a küzdelemről negyedszázaddal ezelőtt Mocsáry híres karánsebesi mandátumáról szóló első összefoglalásunkban¹⁹ — a függetlenségi párt kisebbségi csoportjával felvette a küzdelmet a sovinszta többség ellen.”

Néhány mozzanatot kiragadunk ebből az időből. A második nagy Eötvös-per, a *Doda-per* vázlatos ismertetéhez is tudnunk kell, hogy Doda Trajánt, a karánsebesiek közel két évtized óta ismételten megválasztott képviselőjét 1887 végén (néhány hónappal azután, hogy a függetlenségi pártban felülkerekedett nacionalista türelmetlenek kikényszerítették Mocsárynak az általa alapított pártból történt kilépését), a btk. 172.§-ának 2. bekezdése alapján „meghatározott nemzetiség elleni gyűlöltre való izgatás vétsége” címén a kormányzat pörbefogta. A vád „alapjául” a karánsebesi román képviselőnek a képviselőház elnökéhez, majd a karánsebesi kerület választóihoz intézett levelei szolgáltak. Ezekben a levelekben Doda bejelentette, hogy az új országgyűlésen (a karánsebesiek ui. az 1887—1892. évi ciklusra is megválasztották) nem jelenik meg, de mandátumáról, a Román Nemzeti Párt utolsó ellenzéki kerülete képviseléről nem mond le. Ezzel az állásfoglalásával a nemzetiségek eddigi passzív rezisztenciájából — a „karánsebesi ügy” kapcsán — nyílt politikai ellenszegülés, ahogy Doda írja: „*passzív renitencia*” lett. Doda mandátumát 1887 végén, a passzív ellenállás elvét fenntartó utódját, Popovicu Mihály orsovai görögkeleti esperes megbízatását pedig 1888 tavaszán megsemmisíti az illetékes parlamenti bizottság. Ekkor — 1888. május 26-án — került sor a harmadik karánsebesi választásra, amikor is a kerület román választói Mocsáry Lajost választották képviselőjükül. Mocsáry 1892 elejéig, tehát a ciklus végéig, több mint három és fél éven át volt a karánsebesi román választók képviselője, s végül is ezzel a nevezetes mandátummal búcsúzott a közéleti szerepléstől.

Ezen a „*karánsebesi mandátum-ügy*”-ön belül helyezkedik el Eötvös Károly újabb egyetemes érdekű jogvédő küzdelme, az 1888. évi Doda-perben betöltött védői közreműködése. Hangsúlyozzuk: Eötvös nem politikai vagy anyagi érdekekért állt sorompóba ezen a nyilvánvaló kimenetelű drámai párviadalon. „Függetlenségi presztízse”, a kor szóhasználatával élve, a pártban 1884 óta uralmon lévő nacionalista-sovinszta többség megítélése szerint „helyrehozhatatlan csorbát” szenvedett ezzel a kiállásával, s nyilvánvaló — az időszak türelmetlen nacionalista közhangulatát figyelembe véve —, hogy ügyvédi irodájának forgalma is érzékenyen megsínylette az aradi perben vállalt önfeláldozó közreműködést. Miért tette tehát, miért vállalkozott Doda Traján védelmére? Ismételjük: akárcsak a tiszai kerületben, ez alkalommal is a szabadság- és emberszerető magyar nép sok évszázadon át kipróbált becsülete, jóhíre, a nemzetiségi és felekezeti egyenjogúság arany szabálya védelmében.

Eötvös Károly Mocsáry Lajos elvarátjaként, a függetlenségi párt volt „Mocsáry-csoportja”, töredéke vezetőjeként vállalta a védő tisztségét az aradi esküdtzsek mint sajtóbírótság előtt lefolyt perben. Az emlékezetes sajtóperben az aradi esküdtzsek először 1888. június 14-ére tűzte ki a tárgyalást, de azt Doda betegsége miatt csak 1888. szeptember 17-én tartották meg. Ezen a tárgyaláson Dodát a karánsebesi ügyész feljelentésében szereplő „ok”, tehát „nemzetiségi izgatás” miatt két-évi fogházra ítélték.

Két érdekes adalékok említenék a részleteiben mindmáig megíratlan Doda-pőr történetéhez. Az egyik, hogy a szabadelvű kormánypárt és sajtója kezdetől kíméletlen, politikai hajzáig fokozódó támadást intézett a „magyar Zola” címére. Híndy Árpád, Tisza Kálmán volt belügyi sajtófőnöke, a *Hivatalos Rendőri Közlöny* egykori alapító szerkesztője most egy ugyancsak általa alapított újabb „közlöny”, az *Aradi Közlöny* főszerkesztői székéből indít — névtelen szócsöve útján — kíméletlen támadást a Doda Traján védelmét vállaló Eötvös Károly ellen. Akit egyébként — jó elmeiellé és helyes következtetéssel — Mocsáry Lajos elv-eszmei képviselőjének tekint a perben, s akiről tudni véli, hogy a védelem feladatát továbbí fontos bejelentésekkel kívánja egybekötni.

„A Mocsáry Lajos szerencsétlen nemzetiségi-szélbali politikája kísért — írja az Eötvös védőügyvédi misszióját ingerülten támadó ismeretlen kormánypárti publicista.²⁰ — Az az áldatlan és szánalmas szerep, mit Mocsáry nem régen — a szélsőbal felbátorítása mellett — játszott a nemzetiségekkel, most új alakot csábít a szélsőbal vezérei közül... Meglepve olvassuk, Eötvös Károly, a szélsőbal ez egyik legnagyobb akciójú vezére, *elvallalta a dákoromán tábornok* [a cikk kiemelése] Doda Traján védelmét... A dologban különben az a legeredetibb, hogy az Egyetértés²¹ sem lát a dologban semmi megütközni valót, s egy másik lap csak annyit jegyez meg, hogy Eötvös Károly ez alkalommal nagyszabású nyilatkozatot készül tenni a nemzetiségi kérdésben.”²²

A tanulságos „fejtegetés”-ből kiemeljük, hogy még a kormánypárti támadók is elismerik: Mocsáry Lajos népeket, nemzeteket, kultúrákat közelít, Eötvös Károly támogatta nemzetiségi politikája „a szélsőbal felbátorítása mellett” működik, amiből persze a valóság a cikk megjelenése időpontjában már csak annyit volt, hogy a Mocsáry és Eötvös által annyit emlegetett „elvhű balon” a nacionalista koráramlat mélypontján sem szűntek vallani ennek az egyedül reális és jövőt biztosító politikának a jogosultságát. A gondolatmenet másik utalása viszont nem következett, nem következhetett be. Eötvös a védőbeszédében — éppen a védelem érdekében — nem tért ki a magyar—román és szélesebben a magyar—nemzetiségi társadalmi-politikai közeledés feltételeinek és lehetőségeinek elemzésére. Így nem foglalkozott azzal a kormánykörökből származó koholt híreszteléssel sem, hogy Mocsáry, Eötvös Károly és Pázmándy Dénes — állítólagosan „nemzetiségi párt” alapítását tervezik.

Eötvös Károly bátor helytállása, Mocsáryval egyetértő fellépése a Doda-perben mégsem volt hiábavaló. Fennmaradt mind a kor magyar—román kapcsolatai, mind Eötvös Károly kivételes erkölcsi bátorságú jogászi és politikusi remeklései sorában.

A két nagy pörben tanúsított állásfoglalásának kedvezőtlen közéleti utóhatása azonban nem maradhatott el, s haláláig árnyalta életét. Ami természetszerűleg következik az adott erőviszonyokból, hogy nem Mocsáry Lajos és Eötvös Károly, hanem Tisza Kálmán, majd Bánffy Dezső s még később Berzeviczy Albert és Apponyi határozták meg a hivatalos nemzetiségi politika álláspontját Eötvös utolsó aktív éveiben. Így történt, hogy mindaz, amit 1888-tól 1910-ig — végleges visszavonulásáig — feljegyezhetünk, már közéleti szereplése záró szakaszának számít. Pedig ebben az időszakban, a nyolcvanas évek legvégén vett részt elhatározó módon a Tisza Kálmán bukásával végződő győzelmes ellenzéki véderővitában. Az egyházpolitikai törvények, a polgári házasság törvénybe iktatásáért folyó ugyancsak sikeres, a törvények 1894 végén bekövetkezett szentesítésével végződött küzdelemben. Irányi Dániel halálától (1892. november) az 1893. május 20-i pártszakadásig ő a függetlenségi párt vezetője, majd a pártból ekkor kiváló s csak 1895. február 28-án, az ekkor már Justh Gyula, majd Kossuth Ferenc elnöksége mellett működő pártba visszatérő „Eötvös-csoport” vezére.²³

A pártelnöki hónapok, a színes „frakciózó évek” emléke azonban szinte észrevétlenül a múltba merül. Eötvös a Kossuth Ferenc vezetése alá került pártban korántsem volt többé annak szellemi vezére, mint egyik vizsgálója véli²⁴, hanem mindinkább visszavonult, fokozatosan feleslegessé vált az új típusú függetlenségi pártvezetés viszonyai között. Ezzel magyarázható 1899. március 2-i nyílt levele az *Egyetértés*-ben, melyben közli: „bizonyos alapelvek fenntartásával” kilép a pártból. Az viszont csak az ő hallatlan szervezői készségével, és ekkor, a nyílt

levél közlése után, kis időre még fellobbanó népszerűségével magyarázható, hogy a kilépő nyilatkozat ellenére (vagy éppen ezért) átvehette az *Egyetértés* irányítását. Ezzel a kor egyik vezető (bár hanyatló) függetlenségi orgánumának „lapvezére” és felelős szerkesztője, sőt tulajdonosa lett, majd 1903-tól — a napilap tulajdonjogának átengedése, eladása után — annak irodalmi főmunkatársa a koalícióig.

Ezt a változó funkciójú szerkesztői időszakot a függetlenségi kortársak egyre nagyobb tartózkodással szemlélik. Hiába járt még 1893 nyarán, gr. Károlyi Gábor társaságában, Kossuthnál, hiába közölte az 1899. évi nyílt levelet, a polgári baloldalon a századelő éveiben már olyan írók és politikust látnak benne, aki fokozatosan letér korábbi ellenzéki politikája útjáról. Bizonyos kicsinyesség is jellemezte a kortársakat, hogy a fokozott irodalmi munka felé forduló Eötvöstől, aki a lapban már 1900 őszén bejelenti munkái gyűjteményes kiadása megindulását, visszahúzódtak. Pedig Eötvös szerkesztői időszaka azzal a kétségtelen pozitívummal járt, hogy a koalícióig ez a szabadelvűbe játszó, az eddigieknél engedékenyebb „függetlenségi” sajtópolitika otthont, tűzhelyet, megszólalási lehetőséget adott nem egy, a hivatalos függetlenségi politikából kirekesztett neves ellenzéki politikus számára. A szerkesztés negatívumai és a változt elvi engedmények viszont azzal a következménnyel is jártak, hogy az *Egyetértés* elvesztette olvasói többségét, nyilvánvaló lett a hanyatlás az egykor virágzó lap életében.

Eötvös Károly pedig két újabb, a beavatottak számára meglepetést már nem jelentő fordulattal mondott búcsút a közéleti szereplésnek. Az első változás: „pártonkívüli” politikájának bejelentése. 1906-ban a főváros erzsébetvárosi kerületében ezzel a programmal választják meg. Ebben az utolsó, a függetlenségi koalíció bukásáig tartó ciklusban pedig már nem a koalíciót létrehívó elfeladó függetlenségek bírálója („Mindent elárultak” — írja róluk Mocsáry 1907 végén²⁵), hanem fokozatosan közeledik az új szabadelvű szervezkedőkhöz.

Reménytelen és eredménytelen színváltozás ez. Aminthogy régi barátai, hívei, tisztelői részéről általános visszatetszés fogadja a Khuen-Héderváry Károly és Tisza István alapította „mungó párt”-ba (a Nemzeti Munkapárt ellenzéki gúnyneve) belépését. Még erzsébetvárosi választói is megbuktatják, és megbukik Szegeden is (mindkét helyütt az 1910. évi választásokon).

Utolsó éveit a kényszerű visszavonultság jellemzi. Elnéptelenedik az Abbázia kávéház egykor közvéleményt befolyásoló Eötvös-asztala. 1916. április 13-án bekövetkezett halálakor elfeledett ember távozik a főváros irodalmi életéből, mely akkor is számon tartotta még, amikor a közéletben már nem jegyezték. Élete utolsó évtizedére kétségkívül áll Mocsárynak Ugronhoz az 1890. évi pártszakadás előidézése miatt intézett üzenete: „Aki igazi 48-as, annak nem az úgynevezett 49-esektől, hanem régi baloldali nyelven szólva, a puhulóktól kellene megtisztítani akarni a pártot, mert ezektől lehet félni a függetlenség ügyét.”²⁶ Ez a korai függetlenségi avantgarde utolsó képviselője elszigetelődésének, tragikus magáramaradásának tanulsága.

Mégis ő volt — Mocsáry mellett és annak jogegyenlőségi politikáját támogatva — a lelkiismereti és gondolatszabadság, a nemzeti egyenjogúsáért folytatott egyetemes érdekű küzdelem egyik kimagasló képviselője a dualizmus korában.

Kemény G. Gábor

JEGYZETEK

1. Vö. Halmi Bódog: *Őszi termés*. (Novellák, tanulmányok.) Budapest, 1928. 114.: *Eötvös Károlyról, az „élő anekdota-fárról”*.
2. Az állami anyakönyvezésről, a felekezetek egyenjogúságáról és a polgári házasságról folyó sokéves vita az 1894. évi törvények meghozatalával zárult. (Vö. 1894: XXXI—XXXIII. tc., 1894—1895. évi törvénycikkek, 174—214.)
3. Molnár Jenő: *Tréfál a Vajda*. (A Zrínyiász-vita.) Budapest, 1909. 26—29.
4. Ó terjeszti fel például a minisztertanácsnak 1876. július 3-án a Miletic Szvetozár szerb nemzeti pártvezér mentelmi joga figyelmen kívül hagyásával történő letartóztatását javasoló indítványt. — *Iratok a nemzeti kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (a továbbiakban: *Iratok*) I. 547.
5. Szalontay Mihály: *A nagy per és védője*. — Eötvös Károly: *A nagy per* II. Budapest, 1968. 446.
6. Gratz Gusztáv: *A dualizmus kora* I. Budapest, 1934. 308.

7. Eötvös Károly: *Deák Ferenc és családja* I—II. Budapest, 1905.
8. Uő.: *A nagy per, mely ezer éve folyik s még sincs vége* I—III. Budapest, 1905.
9. Herczeg Matild: *Eötvös Károly*. Budapest, 1928. 10.
10. Mocsáry Lajos *Válogatott Írásai*. (A továbbiakban: MLVI). Budapest, 1958. 276.
11. *Képviselelőházi Napló*, 1881—1884. V. 93—97.
12. Kossuth Lajos: *Írataim* IX. 451—458. — MLVI, 509., ill. *Képviselelőházi Napló*, 1881—1884. III. 173—178., 222—226.
13. *Stoji-li Močary u pogledu narodnosnog pitanja usamljen?* (Egyedül áll-e Mocsáry a nemzetiségi kérdés terén?) Zastava, 1887. március 15. MLVI, 678.
14. *Eötvös Károly és Doda Traján*. Aradi Közlöny, 1888. április 28. *Iratok* I. 636—638.
15. *Képviselelőházi Napló*, 1896—1901. X. 285—293. — *Iratok* I. 636—638.
16. Szalontay Mihály i.m. II. 450.
17. Eötvös Károly: *Megakad a vármegye*. Elbeszélések. Budapest, 1952. Lukácsy Sándor: *Eötvös Károly*. 15—16.
18. Herczeg Matild i.m. 10.
19. *Iratok* Mocsáry Lajos karánsebesi mandátumának történetéhez. Századok, 1951. 3—4. 488.
20. *Iratok* I. 752.
21. Budapesti függetlenségi napilap 1874—1913 között.
22. Vö. *Iratok* I. 752. 2. sz. jegyzet.
23. Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867—1918*. Budapest, 1971. 360—361., 362—363., 369., 371. és 374—375.
24. Herczeg Matild i.m. 12.
25. *A Nap*, 1907. december 21. — MLVI, 455—457.
26. Mocsáry Lajos: *A függetlenségi párt*. Budapest, 1890. 17—18. — MLVI, 141.

Székely Dániel: Dózsa

Találkozások

Gondolatok a könyvtárban

A műalkotás csodálatos eszköz: megszünteti magányunkat, lerombolja énkünk kénytelen-kelletlen felépített falait, összeköt valaki mással — a szerzővel vagy azzal, aki velünk együtt olvassa, nézi, hallgatja a művet. De ugyanakkor magányossá is tesz minket ez a mű, hatalmas falakat is emel, s mögöttük reménytelenül egyszerűvé válik minden műélvezet. Egy hangversenyteremben, ahol százankétszázan-háromszázán ülnek fáradhatatlan figyelemmel és fegyelemmel, hányféle érzést, élményt ébresztget ugyanaz a zene? Vérmérséklettől, műveltségtől, fogékony-ságtól függően jön létre az a hatás, amely ránk és csakis ránk jellemző. Az élmény látszólagos azonossága mögött az egyszeri, megismételhetetlen élmények sokasága nyúzó. S fokozottan érvényes ez az irodalomra, ahol olykor még nyelvi akadályok leküzdésére is kényszerül az olvasó. Nagyon sokszor és nagyon sokan elmondták már, hogy a műfordítás reménytelen vállalkozás. Főleg, ha költészetről van szó. Pedig a nyelvi különbségek csak kihangsúlyozzák azt a lényegi vonást, amely valamiképpen minden műalkotásban ott lappang. Az ugyancsak sokszor hangoztatott szójáték — fordító-ferdítő, traduttore-traditore — csak annyiban indokolt, amennyiben minden művészet, minden olvasatban — ferdítés.

Így hát egy versfordítás olvastán fenntartásaink csakis esztétikai természetűek lehetnének? Hiszen az olvasó számára semmi sem fontosabb, mint hogy jó művet olvasson. Az olvasás pillanatában szükségyszerűen mellékes körülmény, hogy az illető vers egy másik, más nyelven írott vers átültetése. De a fordítás lényege éppen az, hogy sajátommá tesznek valamit, ami más, ami addig nem volt az enyém. Úgy kell megőriznem valaminek az idegenségét, hogy közben teljes értékűvé, tehát igazzá teszem saját jelrendszeremben is. Tehát úgy kell hűségeselem lennem a valósághoz (a lefordítandó vers is ilyen „valóság”), hogy közben meghamisítom azt. És ezért nevezhetjük alkotásnak a fordító munkáját. Ha tényleg lefordít egy verset. S nem csak elmeséli nekünk.

Mindazt, amit eddig elmondtam, már számtalanszor leírták. De talán szükséges volt az elismételése ahhoz, hogy megérthessük azoknak a vállalkozásoknak a jelentőségét, amelyek az utóbbi években egyre több mai román költő lírájával ismertették meg a magyar olvasót. Nem kétséges, hogy — habár sokan szívesebben olvasnak verset eredetiben, és erre meg is van a lehetőségük — egy más nyelven írott költészet kiemelkedő alkotásainak beépítése kortárs hagyományaink közé csak így, fordítások révén lehetséges.

Azért is fontos ez a hagyománybővítés, hagyománygazdagítás, mert úgy tűnik, hogy a magyar líra, minden sokszínűsége ellenére, makacsul ellenáll a külső hatásoknak, a különféle irányzatok csak lassan és csak olykor-olykor hatnak. Egy ilyen öntörvényű, színvonalas költészet esetében ez nem is baj, mondhatnánk. Pedig olyan kifejezési lehetőségek mellett megyünk el észrevétlenül, mint például a német vagy az orosz líra mai kísérletei. És folytathatnám a sort.

Jobbán örülünk egy kiforratlan, de friss ízeket felvillantó versnek, mint egy hagyományos, megszokott mederben kanyargó hangulatos költeménynek. S ahhoz, hogy ezek a kiforratlan versek igazán újítássá érhessenek, azt hiszem, hozzátartozik a jó fordításirodalom is. Persze, nemcsak ez. Nem szeretném eltúlozni a műfordítás jelentőségét, hiszen megannyi jó tolmácsolás sem helyettesítheti az eredeti alkotásokat.

De számomra mégis így, ezért érdekesekek (értékesekek) azok az utóbbi két évben megjelent fordításkötetek, amelyek a román költészet izgalmas egyéniségeinek műhelyébe nyújtanak bepillantást, Eugen Jebeleanutól Marin Sorescuig. A sokat — és méltán — hangoztatott kölcsönös megismerés csak akkor érdekes, ha egyben önmagunk megismerését is jelenti. Ha saját lehetőségeinket villantja fel. Úgy, ahogy

például Szilágyi Domokos Nichita Stănescu vagy Ștefan Augustin Doinașt fordítván tulajdonképpen saját lehetőségeit (lehetőségeinket) tágitotta.

A román líra egyébként kiválóan alkalmas arra, hogy a történelmi—társadalmi közösség—közelség mellett olyan különbségekre döbbsen rá, amelyek érdemessé teszik a behatóbb ismerkedést. Annak ellenére, hogy az utóbbi években homogénebbé vált, éppen sokszínűségével, az erővonalak egészen más elrendeződésével figyelmeztet az említett lehetőségekre.

Eugen Jebeleanu régi ismerősünk. Király László díjazott fordításkötete, a *Hannibál* (Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1975) mégis meglepetés. Mint ahogy annak idején reveláció volt a Jebeleanu-kötet a román olvasó számára is (*Hanibal*. Editura Cartea Românească. București, 1972). Király László teljesítménye már csak azért is tiszteletre méltó, mert nem egy — általában szubjektív — válogatást ad a kezünkbe, hanem egyetlen kötet teljes tolmácsolására vállalkozik. Látszólag nem is túlságosan nehéz a feladat, hiszen Jebeleanu szívesen lemond egy-egy rímről a pontos kifejezés kedvéért, verseinek ritmusa sem engedelmeskedik kéréllhetetlen szabályoknak, inkább a gondolati feszességre, tömörségre törekszik. De gondolati szigorúsága nem tűr meg egyetlen fölösleges képet, képtörődéket sem, költői képein érzik az alázat, a szolgálat, sohasem öncélúak e képek, mindig csak annyi időre villannak fel, amíg a gondolatnak szüksége van rájuk. Versel, minden különbség ellenére, Argehei lírájának puritánságát, fanyar szellemességét idézik. A nagyon szép szerelmes versektől a *Civil parabolá*kig (amelyek már címükkel is erős közéletiséget sugallnak) a költői önkifejezés számtalan útját-módját tartalmazza ez a kötet. De a költő látásmódjának eredetisége egyetlen hatalmas poémává fogja össze ezeket a viszonylag rövid verseket. Király Lászlónak sikerült hűségesen, kellő alázattal tolmácsolnia Jebeleanu drámaian tömör vívódásait életről, halálról, szerelemről, magányról, történelemtől. Különösen nehéz dolga volt akkor, amikor a költő szójátékokat is felhasznált, fanyar írásmódját kellett érzékeltetnie:

*Ha sokáig járom ezt az életet én —
velem a bolondját többé nem járhatja,
holott annyi minden akasztkodik belém
sunyi áhítattal.*

(Figyelmeztetés)

*Dacă o să mai duc mult timp această viață
e împede că ea nu mă mai duce
cu toate că de mine atîta agăț
făcîndu-și cruce.*

(Avertisment)

Figyeljük meg a „duc” — „mă duce” kitűnő megfelelőjét: „járom” — „bolondját járhatja”. Igaz, egy-egy rím így is elsikkad, mint ahogy itt is a „duce” — „cruce”. Király elsősorban a pontos, gondolatilag hűséges fordításra törekszik, ez már vállalkozásának természetéből is fakad. Jebeleanu költői nagyságát felmérhetjük így, de az is igaz, hogy „magyar” versként nem mindig „jön be” a hatás. Persze, kérdés, hogy egyáltalán megkövetelhetjük-e ezt, amikor egy következetesen kiépített, minden mástól különböző költői világgal állunk szemben, amikor az eredeti verset olvasva is tudjuk, hogy tíz másik (általunk esetleg ismeretlen) vers sorakozik mögötte. Minél szűkszavúbb a költő, annál több szó közül kell a fordítónak válogatnia, annál nehezebb a dolga. Király sikeresen küzdött meg feladatával. Mert valójában az ilyen, nem túlságosan szigorú formájú, félig kötetlen verset a legnehezebb fordítani. A teljesen zárt formájú versnél általában nincs más választás: meg kell teremteni az eredetihez hasonló formai tökélyt. De itt bizonyosak lehetünk abban, hogy minden félig-rímnek, minden ritmüstörésnek funkciója van.

S ha Király Lászlónál a gondolati hűséget emeltük ki, akkor egy másik fordítónál, Szilágyi Domokosnál az eredeti verssel való teljes azonosulás és az újratemtés állandó igényét vehetjük észre. Ez az azonosulás természetesen nem jelenti a (költői) személyiség feladását. Szilágyi következetesen keresi, megkeresi azt az alkotót, akit egyéniségéhez közelállónak érez. Úgy fordítja vagy helyesebben: költi újra Nichita Stănescu verseit (*Viziorgona*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1974), hogy végig érezzük, önmagát próbálja (és tudja) kifejezni. Kiválasztja azokat a költeményeket, amelyek Stănescu költői arcát leginkább megmutathatják, és ugyanakkor az ő világát is tágitják valamiképpen.

Nichita Stănescu a jelenkori román költészet markáns egyénisége, nemzedékének (Marin Sorescu mellett) talán legjelentősebb költője. Egy újabb mikrokozmosz, amely egészen más, mint a Jebeleanu, és valamiben mégis rokonok: befelé

újjt ő is, összeráncolt homlokkal, a pontos kifejezésre összpontosítva. Teszi ezt akkor is, amikor játékosan könnyed futású verset ír (*Ecou, Spleen* stb.), és akkor is, amikor nagyobb ívű gondolati költeményben fejezi ki magát (*Tizenegyedik elégia*). Sokhúru költő, akárcsak Szilágyi Domokos, sok lehetőséget kipróbál, de mindenütt kitapintható a gondolati váz, amely nem engedi, hogy formai játékká silá-nyuljon, széthulljon a vers. A leginkább ebben rokonok virtuóz tolmácsolójával. Hogy játszani is komolyan játszanak:

*Mint a csirke a tojásban,
benned volnék kicsi társam,
én tebenned, örök kotló,
énbennem te, belém botló,
míg kikotlod, kis hamis,
még alázatomat is.*

(Spleen)

S az eredeti (eredeti? melyik itt az eredeti?):

*Ca și ouăle puică
eu rămîn în tine, muică,
tu cea care pururi cloșcă
m-ai luat ca și o ioșcă
și tot stai cu dumneata
peste umilînța mea.*

(Spleen)

Ha összevetjük a két „változatot“, láthatjuk, hogy Szilágyi nem ragaszkodik a szó szerinti hűséghez. Es mégis: még a strófavégi ritmuslassítást is tökéletesen visszaadja. Ezeket a verseket magyarul is élvezettel olvassuk. Ehhez persze egy olyan találkozás szükségeltetik, mint e két költő titkos (cinkos) kézfogása a könyv lapjain. Mert:

*A levegő számára
a nap madaraktól hemzsegő levegő,
szárnyuk egymást verdesi.
Az ember mesés madár,
szárnya befele nőtt,
s ott verdes, lebeg, suhan
valamely tisztább levegőben — a gondolatban!*

(Az ember dicsérete)

— mondja Nichita Stănescu. Aki most, egy kötet erejéig: Szilágyi Domokos.

S hogy Szilágyi mennyire vonzódik a nehéz feladatokhoz, azt egy másik, általa fordított kötet is bizonyítja. Ștefan Augustin Doinașról van szó (*Az én birodalmam*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975). Doinaș már túl van az első fiatal-ságán, de költészete csak az utóbbi öt-tíz évben bontakozott ki teljes gazdagsá-gában. 1964-ben, negyvenkét éves korában jelent meg első verseskötete (*Cartea ma-reelor*). „Doinaș nem hódol a különböző divatoknak, formaművészete szigorú (a francia parnasszisták hatását érezzük), sok kritikusa túlzott elvontságot vet a sze-mére, nem egészen alaptalanul. A költő művészi egzaktságra törekszik“ — írja az utószóban a fordító. Doinaș az a költő, aki saját magát kötözi gúzsba, mert csak így lehet — szabadabb. Saját belső szabadságát keresi a szigorú formák kö-zött. Klasszicitásának (mint minden elmúlt korokból visszahozott klasszicitásnak), a néha-néha felsejlő nosztalgia mellett, ez a szerepe. Hangsúlyozottan intellek-tuális költészetet művel. Ő is, akárcsak Jebeleanu vagy Stănescu, teljesen ura kel-léktárának. Szívesen próbálja ki a különböző klasszikus sor- és strófaépleteket. Szilágyi Domokos, amikor a forma meredek kaptatóin követi a költőt, szívesen fo-lyamodik „átköltéshez“ (*Epitáfium*), de legtöbbször azért, mert ha meg akarja őrizni a formát, szükségképp dúsítania kell a szöveget. Ez már a nyelv jellegéből adódik. De mennyi minden belefér Doinaș költészetének formai szigorúságába! Íme, egy szapphói strófa:

*Szél, amely kidöntse, sosem kelt. Épp csak
ott susogtak vad szeretők, s hevüktől*

*egy virág lehullt, vele szállt a bús est-
hajnali csillag.*

(A hárs. M. Eminescu emlékezetére)

*Vînt să-l frîngă nu se născuse. Numai
șoapta celor ce se iubesc sălbatic
scutura din crengile lui o floare
grea de luceferi.*

(Teiul. Amintirii lui M. Eminescu)

Doinaș is szívesen vált hangot, hangulatot. Néhol Bacoviát is belehalljuk a versbe (*Egy érzelmes építmény tervezete*), máshol meg már-már Sorescu kötetlen hangját idézi (*Hajónapló*). És milyen váratlan találkozás az időben, amikor egy ilyen képet olvasunk: „Az ég helyén tetovált mellű éjjel / lélegzik; ...” („In locul cerului, respiră-o noapte / cu pieptul tatuat;...”) (*Só-barlang; Grota cu sare*). Gondoljunk a József Attila-i „pörsenéses mellű” éjre. (Mellesleg, itt egy apró elírásra kell figyelmeztetnünk: Szilágyi Domokos „Só-barlang”-nak fordította a vers címét, és a zárójelben feltüntetett román cím is „Grota cu sare”. Az eredetiben viszont „Grota cu soare” van, vagyis „Napsütötte barlang”. A tartalomról is kitesztzik, hogy ez a cím a helyes.)

Doinaș önkéntes bezárkózása a forma rácsai közé már-már a lehetetlen megkísértése. Innen már nem vezet tovább út, ez az utolsó mozzanata annak az egyre komolyabbra forduló szerepjátszásnak, amellyel már Stănescunál is találkoztunk. Ez az a pont, ahonnan aztán, szétrobbantva a kereteket, más és más irányba indulnak a költők. Újra és újra megismétlődik az, amire jó fél évszázaddal ezelőtt az avantgarde mutatott példát. A román költészet sokszínűségéről beszélve, nem hagyhatjuk említés nélkül, hogy sokkal erősebben hatottak rá a különböző modern irányzatok (vagy legalábbis másképp hatottak rá), mint a magyar lírára. Nálunk csak a hagyományokhoz hasonulva bizonyult életképesnek az avantgarde. Még egy olyan szintézisremlő költészet is, mint a Juhász Ferencé, inkább megközelíthető Ady lírája felől, hogy más, régebbi példákat ne is említsünk. Így hát Virgil Teodorescu szabadon csapongó képeit — Majtényi Erik fordításában olvasva (*Messziről messzire*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1975) — kissé merész társítással — Kassákra, Füst Milánra gondolunk, a méltatlanul keveset olvasott formabontókra. Pedig a rokonság csak látszólagos. Teodorescu látomásos költészetét, „mágikus realizmusát” nem az avantgarde kísérletekből érthetjük meg a legkönynyebben. Neki már természetes közegévé vált az elődök nehezen megvívott szabadsága. Első pillantásra úgy érezzük, hogy az általa művelt költészet tökéletes ellentéte Doinaș elvontságának. Böven áradnak, ide-oda csapongnak itt a képek:

*mire a külvárosba értem
kitéptem a szemben jövőök
pupilláit
és fel is kiálthattam volna
ideje már hogy befalazzunk minden forgóajtót
de inkább hóna alá nyúltam egy lónak hogy feltápáskodjék
csúszós erre a kövezet sűrűn elesnek a lovak.*

(Ameddig ellátsz)

Látszólag széthulló elemekből áll össze a vers, szabálytalanul kavarnak a tárgyak, az arcok, a mozdulatok. De a képek reális térben és időben helyezkednek el. Virgil Teodorescunál sem a minden korlátot leromboló indulat már a fontos. A szürrealista képkalkulációs módszert úgy kezeli, olyan természetesen, mint egy készen kapott hagyományt, amellyel (amelyből) neki új épületeket kell emelnie, nem pedig rombolnia. Gesztusa a formateremtés gesztusa. Harsogóan groteszk képek, mindenütt jelen levő ironia és önrónia. S mindezt egységbe fogja az a játékos mohóság, amellyel birtokába veszi a környező világot. Idézetek helyett elég, ha néhány verscímet sorolunk fel: *Szakadék a tenyerünkben, A hajók merülési szintje alatt, A bumerángvető, A villámlás dialektikája, Hűzprém, Ortopéd baleset*. Ezek a címek is jelzik azt a költői szabadságot, amelyet Virgil Teodorescu a maga számára megteremtett. Lírája ötletekben gazdag; igaz, hogy néha-néha öncélúnak érezzük a meghökkenést.

Majtényi Eriknek nem volt könnyű dolga. Szabadverset fordítani, úgy tűnik, egyszerű feladat. De amíg a kötött versben a ritmus, a rím elleplezheti az egység hiányát, a szabadversben meg kell találni azt a szervező elemet, amely egyé

kovácsolja a különmemű képeket. Ez az elem pedig lehet egy hangulat, egy ismétlődő mondatszerkesztési eljárás, egyfajta ironikus viszonyulás az ábrázolt dolgokhoz. Teodorescu korántsem szabadverset ír. Sőt, határozottan érezhető nála is egy törvényteremtő indulat, ahogyan látomásait átszervezi, szabályok közé préseli. Ezzel is erősíteni akarja őket. Majtényi Erik a kötetlen versekre jobban ráértett, de a kötet egészében is szép fordítói munka (írószövetségi díj jutalmazta). Nyelviileg sem könnyű Teodorescu vízióit visszaadni.

Láttuk, hogy mennyire dialektikusan váltogatják egymást a különböző mód-szerek, akár Jebeleanura, akár Stănescura, Doinaşra vagy Teodorescra gondolkunk. Mindannyian azt a szintézisigényt képviselik — egyéni hozzáállással természetesen —, amely napjaink költészetére világviszonylatban is annyira jellemző. A kísérletezés ma már eppógy felfedezhető az idősebbeknél, mint a fiataloknál.

Mégis, akinek sikerült iskolát teremtenie a mai román lírában, az Marin Sorescu. Szakított minden hagyománnyal, hátat fordított az úgynevezett „lírának“, és hétköznapi elemekből építette fel a maga világát. Egészen más költői alkat, mint az eddig említettek. Látszat ez is, persze, mert valójában ő azt vitte végig következetesen, ami elődeiben — és minden jó költőben — ott lappang. Költészete nem avantgarde, inkább hétköznapi groteszknak nevezhetnénk. Sorescu az epika felé tágitotta a líra lehetőségeit. Mégoly rövid versei is erendően epikus fogantatásúak. Egy-egy groteszk (néha abszurd) történetet-történet mesél el. Ötletverseket ír, de ötleteiből a költői lét, a gondolkodó ember tragikuma sejlik föl. Diagnózisa pontos, szabatos, minden öncélúságtól mentes:

*A tavon
nagyon tisztán
látszott az árnyékom
S én pontosan a
szemembe döftem az evezőt
ott mélyebbnek tűnt a víz.*

(Evezés)

Az epikus jelleget az is erősíti, hogy mindig helyzetképpel kezdődik a vers: „Apám a cirkuszi zsonglőr / megkért hogy / helyettesítsem este / sürgős dolga akadt“ (*Golyók és karikák*); vagy: „Ha jól emlékszem / a jelenések könyve jósolja / hogy észak-déli irányból / s a szélrózsa minden irányból / hatalmas papír-orkán közelít“ (*Papiros*). Nem is nagyon tanácsos idézni verseiből, mert ha kiragadunk egy részletet, önmagában gyengének tűnhet, banális hatását kelt. Sorescu „történetei“ mindig lekerekítettek, ez is az epikus jelleget bizonyítja. Versei fordításban is tökéletesen élvezhetők. Ötletei apropószerűek, nagyon sokszor használnak fel műveltségelményt (Senecától — Manole mesterig). Az ötletparádé csak akkor válik zavaróvá, ha a gondolati mélység rovására megy. Néhol pedig nem elég erős ez az ötlet, ilyenkor zavaros a vers (*A csoda erőltetése, Atlantisz, Dante*). Ez persze egyetlen verstípus kizárólagos művelésének hátulütője. Balogh Józsefnek sikerült behatolnia a Sorescu-vers titkaiba, igaz, fordításaiból itt-ott hiányzik az élőbeszéd íze, természetessége, ami az eredetiben mindig megvan, hiszen éppen ez az egyik nagy erőssége a költőnek (*Kerámia*. Albatrosz Könyvkiadó. Bukarest, 1975).

Sorescut eddig is ismerte a magyar olvasó, annál inkább terra incognita a számára Ion Gheorghe költészete (*A zöld elixír*. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1976; Lászlóffy Csaba fordításában).

Ha Doinaş az egyik véglet, akkor Sorescu a másik: a már-már végképp lemeztelenített, az epika határán — borotvaélen — táncoló líra. S ha arrafelé nincsen, errefelé sincs tovább út. Újból el kell hát indulni, visszamenni a forráshoz, és előlről kezdeni a költészet felfedezését. Ezt teszi Ion Gheorghe. Elfelejtett mítoszokig nyúl vissza, népies szürrealizmusa az ősforrásokból táplálkozik. De lírájában ott munkál a modern ember rettenete:

*Jön a fű megrémíteni a városokat,
felmérhetetlen fenyegetés a mélyből;
érezem, mint nyüzsgőnek, hemzszegnek a magok, a kukoricaszemek,
özönlenek a számozott búzakaralások,
rengnek a legelők az épületek alatt.*

(Jön a fű)

Látásmódja biológikus, bőven áradó látomásai néhol Juhász Ferencet juttatják eszünkbe (*Az óriás fejénél*).

Ósi ráolvasók, mondókák, mítosztröredékek sejlenek fel poémáiból. A thrák mitológia elemeit próbálja újraálmodni (*A ló, A fák anyja, A vadkan*). S mégis izig-vérig modern ez a költészet. A többször is felbukkanó mitikus figura, Mánimázosz az örök emberi megújulás képviselője. De hosszas fejtegetések helyett írjuk ide egyik szép versének befejező részét:

*Megszenteli a teknőben a kenyeret,
majd puha törülőbe göngyöli Anyóka,
s a veranda végébe viszi, hol sárgulni kezd
az alma, oda rakja le, hogy dagadozzék rotyogva;
mint parasztasszony,
ha biciklípumpával verik,
a kenyér nyögni kezd anyaméhében —
mint mészteknőjéből a csiga, kimerészkedik
házából, de jön Anyácska, s miként egy párnát, ölbe veszi szépen
bölcsojét ringatva keresztet vet újra,
majd kitakarja, s látja, mint kucorog, akár egy homunculus, fehéren,
vergődő csecsemőként, ki anyja hasát rúgja,
hánykolódik faméhében.*

(A kenyérdagasztás varázslata)

Lászlóffy Csaba érti-élvezi ezt a költészetet, s mindenütt érezzük, hogy kedvvel fordítja Ion Gheorghe verseit. A meglepetés itt a legnagyobb: noha e poémák mélyen gyökereznek a román folklór világában, mégis szépen, hatásosan szólnak magyarul is.

Szemlénk bizonyára rapszodikus, hiszen nem vállalkozhatunk a kortárs román költészet átfogó jellemzésére néhány fordításkötet alapján. De ezek a fordítások egy jól átgondolt koncepció jegyében születtek (a Sorescu-kötet kivételével mind a Kriterion kiadónál láttak napvilágot), s alkalmasak arra, hogy bepillant-hassunk egy gazdag, sok újdonsággal és meglepetéssel szolgáló lírába. S csak örülhetünk annak, hogy költőink szívesen vállalják a tolmácsolás egyáltalán nem könnyű feladatát, szépségeit és esetleges buktatóit.

Lehetőségeinket gazdagítják ezzel is.

Markó Béla

Milyen író volt Bálint György?

A hírlapíró eseményeket rögzít. Bálint György hírlapíró volt. Az abszurd szerző a jelenségek jelentését kutatja, s kideríti, hogy mást jelentenek, mint amit mutatnak vagy egyáltalán semmit. Bálint György abszurd író volt. A jelenségek abszurdítását úgy mutatta ki, hogy a szavaknak — a középkor skolasztikus realistáinak módjára — tényszerű létet tulajdonított; így kényszerítette az olvasót, hogy nominalista legyen, s nevükön nevezze — demitizálja a dolgokat. Az olvasónak vagy a frazeológiát kellett komolyan vennie, s akkor, nos, annál rosszabb a tényeknek, vagy a valóságot volt kénytelen megtisztítani a rárakódott terminológiától, s így légüres tér keletkezett: az elmaradt poén nem más, mint a poén öngyilkossága.

Bálint György olvasóit a hír érdekelte, az esemény, nem az azt közlő szöveg. Bálint György fogta a hírt, megpörgette, rázogatta vagy meghámozta, mint Peer Gynt a hagymát, s mint az információ lényegét mutatta fel a semmit, ami a hírből maradt. Ellenbűvész volt: nem varázslott elő csibét az első sorban ülő úr füle mögül, hanem bebizonyította, hogy nincs ott csibe, nem volt, nem is lehetett, viszont eltüntette a kedves néző fejét, fülestül, minek neki, ha nem használja.

Vett egy plakátot: „Furmint 80 fillér. Életkedv!” Naponta ezrével mentek el mellette az emberek, s nem vették észre a vidám reklámszöveg szövegalattimögötti jelentését, a 80 filléres életkedv lehangoló olcsóságát, a kereskedelmi—lélektani—népegészségügyi—társadalmi valóságot. Mint ahogy a szépieavőknek sem jutott eszébe megkérdezni a pincértől, miért tintahal a szépiea. „Mert tintával

védekezik. Az írónak erről eszébe jut persze, hogy ő is tintával védekezik. Eddig az analógia. S innen a kérdés(ek): meddig és milyen eredménnyel lehet tintával védekezni?

Szerző hűtőszekrényt akar vásárolni. A hűtőszekrény drága. „Ez, kérem, egy életre szól” — így a kereskedő. De vajon mi is egy életre szólunk-e? — nyugtalanodik a szerző. Körüti bölcsekedés a mulandóságról? Az időzített poén egy évtized múlva robban: a hűtőszekrény megvan, az író sokmilliomodmagával — nincs.

Aki meg akarja érteni — nem kötelező! —, hogyan megy végbe egy olyan folyamat, amely zavaró apróságok elhessegetésével kezdődik, és embermilliók pusztulásával végződik, miközben passzív résztvevői abban különböznek áldozataitól, hogy túléltek saját bűnös jóhiszeműségüket, olvassa el Bálint György *Utmutató kezdő helyeslőknek* című írását. A hír: „Ludwig Rennt letartóztatták!"; Kezdő Helyeslő kommentárja: „Nem kár érte, úgys jelentéktelen író volt.”

Mit tudtunk meg Kezdő Helyeslőről? 1. szereti az irodalmat, 2. nem szereti Ludwig Rennt, mert 3. L. R. nem elég jó író, továbbá: 4. Kezdő Helyeslő nem politizál, állásfoglalásait kizárólag esztétikai szempontok diktálják.

Hasonló szépészeti igényességet örökít meg Bálint György, amikor a pécsi bányászok ötnapos éhségstrájkja után beszámol a közvéleménynek arról a részéről, amelyet — minthogy a bányavállalat azt állítja, a strájkolók titokban étkeztek a föld mélyén — hatalmába kerített a felháborodás: „Ez nem volt szép dolog.”

Bálint György másik módszere az ellenhír, a nem-esemény gondos kipróbálása történeti dokumentummá. Az információközlő cím — *Egy ember sír* vagy *Az utcaseprő a járdára lép* — után akár riport vagy vers következhetne, de a szociográfiai pillanatfelvétel elemeiből társadalomfilozófiai kisesszét kap az olvasó 2-3 gépelt oldalnyi terjedelemben. Úgy közli az író a banális utcai epizód minden megfigyelhető körülményét, mintha nem semmibevert kisember, hanem mitikus közéleti személyiség külsejéről és mozdulatairól készítené szenzációs jelentést. Példánk: *Egy ember sír*. Mikor sír? 1935 nyarán, délután négy óraker. Milyen ember? „Hatósági műszóval: munkáskülsejű ember.” Hol sír? Egy kapualjban. Miért sír? A szövegbeli találgatások sora itt már szinte észrevétlenül bevonja a nem látható, de kikövetkeztethető társadalmi szférát a látszólag véletlen és ártatlan kutatás menetébe. Mert sírhat ez az ember 1. elvi alapon, vagy azért, mert 2. elvesztett két pengőt, esetleg 3. valaki mondhatott neki valamit, ami egy felnőtt embert, kivált ha munkáskülsejű, sorsa meredek pereméről le taszíthat a gyermeki kiszolgáltatottság sötét szakadékaiba. A kapualjban síró férfi — nem esemény. Csupán jóslata az eseménynek. Esemény viszont, ha *Az utcaseprő a járdára lép*. Hát aztán? Nem arra való a járda, hogy járjanak rajta? Igen, de kik? Akik nem seprük az utcát.

Nem esemény továbbá, ha egy bácsi felsóhajt a kiskocsmában: „Mégis csak Trefort volt a legnagyobb magyar kultuszminiszter, mert az ő idejében hat krigli sört meg tudtam inni együltömben!”, de jelenség, mert az idült aggkori nosztalgia zavaros szillogizmusában Bálint Györggyel együtt „az idő emigrációját” mint tragikomikus körtünetet ismerjük fel.

Bálint György úgy olvasta maga körül a világot, mint a szenvedélyes könyvbarát a szöveget; s a rossz szövegek nem érdekelték kevésbé, mint a jók. Hol kihüvelykezte a gondosan elrejtett lényeket — a konnotációt —, hol pedig helyére illesztette a nem kevesebb körültekintéssel elsikkasztottat. Szerette a közhelyeket. Kulcsként használta őket zárakba, amelyeket senki se akart vagy mert kinyitni. Öngyilkos viták ricsaja közepette az egyre közeledő dübörgésre figyelt, s vészjelei előkerültek a romok alól, „sértetlenül és épen”, ahogy előre látta. Nem menekült felismert sorsa elől. Szégyellt volna a maga javára élni — másokat túlélve — a tisztánlátók kasszandrai adományával. A kasszandrának halállal kell lakolnia azért, hogy igazuk, rettenetesen igazuk volt: lett. Kíváncsisága — mi lesz? milyen lesz? — legyőzte a rettegést. Ezt nevezik emléküléseken bátorságnak.

Radírszimbolikájával végül megfosztotta kései értelmezőit a megfelejtés dicsőségétől. „Rendre kell törekedni, és az álmoknak már csak a világos megfelejtését szabad leírni [...] Nem szabad mindent leírni, mert a sok szöveg kábit és mérgez. Aki ír, óvakodjék a kábulattól” — hirdette egyik utolsó írásában, a *Visszapillantás*ban, amikor már tudta: „Nemcsak én tüntetem el a rossz szöveget, az is el-tüntet engem lassan. Lehet, hogy így állnak bosszút a vad és zavaros szavak.”

Nem mentette fel a szavakat a fegyverek bűne alól.

Szilágyi Júlia

Három hangon is egybehangzón

Szinte egy évszázad telt el azóta, hogy a lírában a művészi kifejezés módja, a „hogyan“ kérdése került előtérbe: az anyaggal szemben az eljárás, amely sajátos struktúrává szervezi, a megformáltság, melyben az esztétikum ismérve nyilvánvaló, közvetlenül adott. A versolvasók nagy többsége számára azonban eszme és kifejezés, etikum és esztétikum együttésében az utóbbi még mindig másodlagos: a szépet magában az ábrázolt tárgyiasságban, a gondolatokban, az erkölcsi tartalomban érzékeli, ezt vonatkoztatja önmagára, ennek nemességével hajlamos azonosulni. A versek éppen emiatt manapság is hatalmas nevelő hatása van.

Ritók János olvasói felelősségtől áthatott, elkötelezett magatartás, sok nemes érzelmetől fűtött emberi megnyilatkozás tanúi lehetnek*. Rokonszenves erkölcsi arcél domborodik elő egy küzdelmekkel teli élet háttéréből, amelynek hovatarozását eldöntő mozzanata maga a születés volt: a kétnyelvűség, a többnemzetiségű létből fakadó humánnum életre szóló hozományának forrása. Nemcsak a személyes sors és kifejezésre jutó életérzés példázza ezt, hanem — sokkal kézzelfoghatóbban — az, hogy a kötetben mai román és hazai német költők verseinek fordításai is helyet kaptak. A gyűjtemény eredeti darabjai között szinte egy sincs, amelyben ne lenne erkölcsi vonatkozás: az igazmondás parancsa (*Költői tízparancsolat*) és a hamisítás, torzítás fölötti ítélet (*Tömeg-kommunikáció*), a szocialista hazafiság (*Itthon*) és az internacionálizmus (*Antibábel*), a munkásosztállyal való azonosulás (*Vigyétek ki*) és a haladó hagyományok iránti hűség (*Himnusz az anyaföldre*), a jövőbe vetett hit (*Kovács és kenyér*) és a békéért érzett felelősség (*Ember a Holdon*) mind azt példázza, hogy a szerző alkotói magatartásában az emberi és állampolgári minőségek, a világnézeti, eszmei tartalmak hangsúlyozódnak. Több helyen kifejezésre jut a mai kor emberének egyik-másik sajátos problémája iránti érzékenység: például a szavak elértéktelenedésének és a magánynak a veszélyére ébreszt rá egy-egy versében (*Szó-riasztó, Sátor alatt, éjjel*).

Ha most a „hogyan“ felől közelítjük meg a kötet anyagát, első pillantásra úgynevezett tárgyiasságot látunk meg-

testesülni benne. Ez a módszer a lírában az esztétikum érvényesítésének legkényesebb útja, a legnagyobbaknak (pl. Bertolt Brecht) is csak kivételesen sikerül. A valóban művészi tárgyiasság titka a tények elrendezésének expresszív módjában, ritka intellektuális feszültségben, a kifejezés csiszolt tömörségében rejlik. A rendezetlen vagy epikus tényszerűség nem alkalmas a lírában elengedhetetlen jelentéstöbbletek sejtetésére. Ezért az ilyenszerű kifejezőmód nem képes növelni a szavak horderejét: „Álmosan heverészünk. | Elvezzük a frissítő zsongást. | S ekkor alattunk, | a rikitóra mázolt házikóban | riadót rikoltoz a csengő: | »Záróra! Nemsokára vége a mai forgalomnak!« | A kötélpálya-kezelők | felfelé itegetnek türelmetlenül. | Elindulunk tehát | vissza, az alkonypárás völgybe...“ (*Havas képeslap*) Ez a szöveg nem kifejezés a szó lírára vonatkozó értelmében, hanem beszámoló egy történésről: valóban nem mond többet, mint amennyit egy szabványképeslap árul el valamilyen tájról. A szerző helyenként maga is érzi a tárgyszerűség erőtlenségét, és expresszionista felnyitásokkal próbálja mintegy a látomás benyomását kelteni: „Fél lábam a Vlegyásza csúcán, | a másik a Csalhó tetején — | és kinézek a nagyvilágba. | A nagyvilág is rám néz: | óriás alakom szerint járnak ma | a földkerekség Nap-órái.“ (*Itthon*) Nem sikerül hiteles látomással hevítene a képet, és általában sem a szókép a fő erőssége: itt-ott mesterkél, groteszk hatást kelt érzéki és elvont fogalmak társításával („Kovácsos perceinket | kenyérnappá keleszteti: | szép vágyaink hosszú lapátjai | a lángos holnapba mélyen benyúlnak“). Alkatához mégis inkább a szikár, olykor intellektuális ihletésű tárgyiasság illik. Például a *Költői tízparancsolat* írásjelekre és intonációra alapozó technikája, a *Tömeg-kommunikáció* egyszerű paradoxonainak funkcionális vagy a pusztán tények ironikus elrendezéséből fakadó hatás (*Végtelenül derűlátó ábécé, poénal*). Ez utóbbiban meglep az egészséges avantgarde-jelleg, mellette viszont nehéz bosszankodás nélkül elnézni az olyan avított kifejezőmódú verseket, mint a *Kellessz nekem: az est, az álomrügy, az éltem hajnala és a vad-hevűn* már a keletkezés évében (1956-ban) korszerűtlen szenvelgésnek számított.

A tárgyiasság legsikeresebb megvalósulása, s egyben a legjobb költemény

* Ritók János: Kozmikus szerelem. Dacia Könyvkiadó. Kolozsvár-Napoca, 1976.

Ritoók János kötetében *A kút mélyén*. Kétségtelenül, hatását növeli az is, hogy képvers: a szöveg grafikai elrendezése ritkán fonódik össze ilyen szervesen azzal az ikonikus funkcióval, amelyet szerkezetileg egyébként is betölt. A függőleges út, melyet a vers jelképez szemantikai és grafikai síkon egyaránt, a látványosság kiváltsága helyett az észrevétlenséget, a szívós mélyfúrást vállaló ember útja a jelentéktelennékné tűnő, de annál értékesebb győzelemig. Maga a cím a szöveg kifejlésének végpontjaként tűnik fel, grafikailag is indokoltan, és mintegy a küzdelem jutalmát szimbolizálva:

Csak
ketten vagyunk ilyen egyedül: a kől
tő meg én. Ő fenn, valahol, messzire
látszó tüzeket akar gyűjtani. Én itt
lenn árok. Nincs pihenés. A nyirkos
remegés, a tejsavas izomgörcs, a le
vegőtlen kábulat nem győzhet. To
vább. Amig majd megjelenik a követ
kező lábnyomban az első
csepp tiszta
víz

A KÚT MÉLYÉN

E tiszta csepphez hasonlóan csillogó eredménye a fenti költemény Ritoók lírikusi vállalkozásának.

Cs. Gyimesi Éva

KÖNYVRŐL KÖNYVRE

PIERRE V. ZIMA: L'ÉCOLE DE FRANCFORT

„Viszonzott emberi pillantás” — így határozza meg esztétikai gondolkodásának központi kategóriáját, az *aurát* Walter Benjamin. Aurája, kultikus értéke egyaránt lehet tájnak és műalkotásnak, a befogadóra sajátos esztétikai magatartásmódjának fénye, atmoszférája vetül vissza. A modern kultúra tragikus dilemmája: táj és műalkotás egy idő óta nem viszozza emberi pillantásunkat. Mi ennek az oka? A technikai reprodukálhatóság (litográfia, fényképezés, film, hanglemez stb.) elterjedése? A zárt befogadó közösségek széthullása?

A cseh származású Pierre V. Zima, aki Lucien Goldmann tanítványaként vállalkozott a Frankfurti Iskola filozófiai-esztétikai kategóriáinak elemzésére, könyvében (melynek jellemző alcíme — *A partikularitás dialektikája*), pontosabban az *Aura* című fejezetben így elemzi a Walter Benjamin megfogalmazta dilemmát:

„A naplementét ábrázoló képeslap lehet szemet gyönyörködtető. És én mégsem vásárolok meg. Nem kell, pedig olcsó. Ellenérzésemet magyarázhatom azzal, hogy a képben van valami csúnya. Vagy hogy azért viszolygok tőle, mert a turisztika kereskedelmi érdekeit szolgálja. Egyik magyarázat sem jó. Magatartásom tényleges indítékait talán akkor fogom igazán megérteni, ha megpróbálok a valóságos naplementére gondolni. Milyen érzést vált ki belőlem? Undorodom tőle. Pontosan arra a képeslapra hasonlít, amit az előbb nem akartam megvenni.

A képeslapokon, naptárakon és mozivásznakon áruba bocsátott naplemente (vagy inkább naplementék) elvesztett(ek) valamit, ami eddig oly vonzóvá tette (öket). Ez a valami nem az optikai látvány szépsége: a nap ugyanaz maradt; feltehetőleg a táj is ugyanaz maradt, ha éppen nem képezték ki parkolóhelynek. A naplemente tulajdonképpen nem lett csúnya, csak „elkopott”: *auráját* veszítette. Többé nem az én egyszeri élményem, hanem tömegklisé.

Egy olyan korban, amelyben a kultúrpar hatalmasságai üzleti célból elkozzák a napot, hogy eladják ugyanazoknak a turistáknak, akik történetesen azért maradtak le a tóparti alkonyatról, mert az egész napot képeslapok vásárlásával töltötték, — a művész — mit tehet mást — lemond arról, amit már amúgy is elvettek tőle. Nap helyett fehér lapra kínai tussal ügyetlen karikát kanyarít. És a reklámképhez szokott néző kérdésére, hogy: „Mi ez a valami?”, azt válaszolja: „Vágy a nap után”. A művész nem önként mond le a napról: *Guernica* nem Picasso műve, hanem a festő után nyomozó fasizmusé. A teljes emberi életből csak a vágy maradt, ez a vágy él tovább minden művészi utalásban.” (*Editions Universitaires. Paris, 1975.*)

A. J.

RENÉ BERGER: ARTÁ ÉS COMUNICARE

René Berger *A festészet felfedezése* (Budapest, 1974) — román fordítása: *Descoperirea picturii*. București, 1975 — című népszerű könyv szerzője az aura elvesztésének egy másik oldalát elemzi új esszékötetében:

„Hogyan jellemezhetjük a művész és közönsége eddigi kapcsolatát? A művész egy zárt elitnek dolgozik, a »közönség« nagyrésze azt sem tudja, mi a művészet, múzeumban, képtárban sohasem volt, Rembrandt, Raffael, Michelangelo neve semmit sem mond neki. Az iskola nem sok vizet zavar: az esztétikai nevelés a »rajzórákra« korlátozódik, ami adott gipszminták másolásából áll. Az egyetemek művészettörténet katedráin inkább történelmet adnak elő, mint művészetet. A tankönyveket a nyomdai klisék unalmas szürkesége lepi el, akárcsak a könyvüzletek kirakatait. [...]

Amióta megjelent és ipari méreteket öltött a színes reprodukció, a sokszorosítási technika »csodákat« művel; ezután bárki szobájának falára akaszthatja Van Gogh napraforgóját vagy Matisse csendéletét. Műemlékek és festmények modern hírnöke — a képeslap; a színes naptárak lapjain a spanyol művészet vagy az impresszionizmus műkincei vonulnak fel rendre: batikkendő, sál, asztalterítő, szalvéta, jégszekrény — mind a művészet (egy Dufy, egy Buffet, vagy éppen Vasarely) szövívőivé váltak, már a csomagolópapíron, gyufacímken is Degas táncosnőivel és Utamaro japán gésáival találkozunk. Minden kihasználható felület színes reprodukciók virtuális alapjává válik. [...] Az eddigi múzeumok mélyére rejtett vagy magánlakásokba zárt műalkotások »utazni« kezdenek. Gioconda sztárokat meghazudtoló díszkísérettel repül New Yorkba, Tutankamon Párizsban fogadja látogatóit. Még az évszázadokon át a kápolnák falát borító freskók is »ütilázban élnek«, különleges technikai eljárással vászonra »átültetve« teszik meg az utat Firenzétől Londonig. [...] És útrakel az emberiség, milliók zárandokolnak a Louvre-ba vagy az Uffizi képtáraiba. [...] A remekművek egytől egyig rendelkezésünkre állnak, akár ők jönnek elénk, akár mi megyünk eléjük. Kattognak a fényképezőgépek, a látványt magunkkal visszük emlékebe. [...]

[...] Fokozatosan megváltozik a befogadó magatartása, s ezzel együtt a reprodukcióról alkotott fogalmunk is. Vermeer *Turbános nője* azért reklámozhatja az Imperial Chemical Industries gyártmányait, mert Vermeer reprodukálhatóvá vált. Gioconda mosolya egy postabélyegen akár remekműre is utalhat, egy ipari prospektuson inkább a gyár termékeit juttatja eszünkbe. Az utalások felcserélhetők, mert ugyanannak a rendszernek részei. A reprodukció többé nem egyszerű ismétlés: megszületett a sokszorosított példány, mely egyedi voltában sem az eredetire utal (az eredeti mű elveszti jelentőségét), hanem a sokszorosítás többi példányára. Ezzel megszűnik az egyedi és sokszorosított antinómiája, mint ahogy az alkotás és reprodukálás sem egymást kizáró alternatívák többé. [...]“ (*Editura Meridiane. București, 1976.*)

A. J.

AZ EMBERNEK PRÓBÁJA

Emlékezősek, versek (köztük Lászlóffy Aladártól a *Világnak vidéke*), tanulmányok, alkalmi írások teszik változatossá a Mikes Kelemen Kőr emlékkönyvét. A sokféle, érdekes keresztmetszetet nyújtó kötetben találjuk Kibédi Varga Aron színvonalas Mikes-esszéjét, amely eredeti asszociációkat, párhuzamokat villantva fel a *Törökországi Levélek* egyetemes értékét és nem halványuló korszerűségét újabb érvekkel támasztja alá. Mikes Kelemen stílusának természetességét, egyszerűségét és humorát már sokan kiemelték (humora rokonítja Tamási Aronnal — ismétli meg a szerző Féja Géza és Cs. Szabó László megállapítását), Kibédi Varga Aron viszont arról szól, hogy ezek csak kellékei a mikesi mítosznak, a lényeg viszont, a művet strukturálisan is meghatározó az, hogy „az írás helyettesíti a beszédet, az életet. [...] Mikes kezében a penna mitikus erő.“

„A mikesi írás ilyen értelemben modern filozófiai attitűd — és modern irodalmi attitűd. Az élet — jobb híján, de mi az, hogy »jobb«? és tudatosan! — az irodalomba torkollik. Proust, a beteges, gazdag párizsi szalonfiú alakja dereng fel előttünk: nála is, Mikesnél is az élet értelme az irodalom. Az irodalom nem a dialógus, a találkozás, a kommunikáció sajátos eszköze, hanem megvalósulás. Az írás nem más, mint az élet értelmének keresése; ezt az alapteltelt gazdagítja Proust, de még egyértelműbben a Proustnál elszigeteltebben élő Mikes, egy erotikus színe-

zetű viszonytal, melyet élet és írás között teremt. Az életet szeretni kell, és ha az élet nem viszozozza a szerelmet, irodalom lesz belőle. Az »édes néne« fikció, és a fiktív néne irodalom és szerelem, Erosz és könyv egyszerre: »Azt elhiggye kéd, hogy a vezérnek ajándékaért sem adnám kédet.« (25. levél)!. A valóság nem a török, hanem az irodalom.«

A Barta János kifejtette tételt továbbgondolva, Kibédi Varga a modern értelembe vett regény mikesi változatának lényegi magyarázatát keresi, és ezt „az egészét átfogó mitikus struktúrában“ véli megtalálni:

„A reneszánsz irodalomelmélete és Lukács György egyaránt azt vallják, hogy a regény az ókori eposz utódja, újabbkori változata. Igaz, hogy a lukácsi szemléletben a regényt éppen az választja el az eposztól, éppen az teszi meg a polgári társadalom jellemző műfajává, hogy hiányzik belőle a transzcendentális dimenzió, eltűntek az istenek, az evilági valóságra összpontosítja figyelmét. Akkor viszont miért tekintette Schlegel, és általában a romantika, éppen a romantika! — a regényt a leguniverzálisabb műfajnak, a műfajok királynőjének? Mert a transzcendentális dimenzió nem tűnt el egészen, csak más formában jelentkezik, minden nagy eposz és minden nagy regény megteremt a maga mítosztát és egyben az emberiség nagy mítoszait. Homérosz, Cervantes, Balzac, Lukács György kedvelt hősei mellé idesorakoztathatjuk századunkból Proust, Kafka, Musil, Bulgakov mítoszteremtő műveit. Ha a névsort kibővitenénk, akkor itt lenne helye Mikes Kelemennek is.“

Kibédi Varga a provincializmus vádjával szemben tekinti érvnek, hogy „Mikes Kelemen nem a magányos ember műfaját, a naplót választotta; akár a kolostorban, Rodostóban is kínálkozott azonkívül, az elszigetelten élő ember természetes életformájaként, a kegyesség, a misztika, az aszkézis. Mikes mégis az életdús realizmus mellett dönt, tudatosan vállalja e döntés abszurditását, tudatosan — azaz egy mítoszhoz folyamodva.

A regény fiktív univerzum, lehetséges világ, melynek valóságértékét — írónak is, olvasónak is — a mítosz ereje garantálja. A mikesi mítosz akkor kezdődött, amikor Mikes a rodostói magányban a legnyitottabb, a spontán kommunikációra legalkalmasabb műfaj, a levél műfaja mögé rejtette igazi műfaját, regényét; és akkor teljeseedik ki, amikor — mondhatnánk: Borgeshez méltó fordulattal — fikció és valóság összefolynak, sőt úgy tűnik, hogy a fikció győzedelmeskedik...“ (*Hollandiai Mikes Kelemen Kör. Amszterdam, 1976.*)

K. L.

Pallós Sch. Jutta: Öreg pár

RICHARD WAGNER ÉS A TOTÁLIS MŰ (Steaua, 1976. 8.)

Életrajzi adatokat sorakoztat fel tanulmánya elején Ion Biberi, a wagneri zenedráma eredetének legmélyebb rétegeit kutatva. Wagner nevelőapja, Ludwig Geyer a drezdai Királyi Színház tagja volt. A gyermek Wagner nevelésében a művészi és irodalmi készségek fejlesztésére helyezték a hangsúlyt. Ügyetlenül rajzolt, annál feltűnőbb volt muzikalitása, bár eleinte zenei nevelése nem volt sem folyamatos, sem tervszerű. Ennek a kezdeti tétovázásnak a hátrányairól majd maga a művész számol be az *Autobiografische Skizze*ben. Ön-életrajzi jegyzeteiből egyébként kiderül, hogy a hangszeres muzikálásnál jóval könnyebben ismerkedett meg a vokális zenével, Weber, Beethoven s kivált Mozart színpadi művei vonzották. Serdülőkorában részesült aztán szakszerű, rendszeres zeneoktatásban Theodor Weinlig irányítása alatt, aki bevezette az ellenpont legbonyolultabb részleteibe is. Ezt követte a Beethoven-partitúrák, különösen a IX. Szimfónia másolása, amely a nagy formák struktúrájának szenvedélyes és kitartó elemzésébe vezette be a leendő zeneszerzőt. Wagner tudta és nem is titkolta, hogy zenei nevelése voltaképp másodlagos szerepet kapott, háttérbe szorította az irodalom és a nyelvek (előbb a görög és a latin, majd az angol), no meg a történelem (főként az ókor) és a mitológia tanulmányozása; hatodik gimnazista korában lefordította az Odüsszeia első tizenkét énekét, később Rómeó monológját. Első — saját bevallása szerint a Hamlet és a Lear király hatására írott — tragédiájában, tizenkilenc éves korában rettenetes mézszárlás áldozatául veti oda a nem kevesebb mint negyvenkét szereplőt... Az izlandi sagák s a germán mitológia viszi egyre közelebb majdani saját világához. Tudatában a mitikus felfogás fokozatosan egyfajta metafizikává alakul; ebből és a görög ókor művészetének szinkretizmusából fejlődik ki a már Heinével, Liszttel barátkozó fiatal Wagnerben a *Gesamtkunstwerk*, a totális mű koncepciója, amelyben „megvalósul a költői szó, a zene, a tánc, a gesztus, a színpadkép bensőséges egységgé ötvözése azzal a céllal,

hogy a germán mitológiát személyes költői vízióban tárja fel”.

„A mitikus költemény” és „a metafizikai értéként felfogott zene” teremti meg a Wagner-opera egyedülálló összetettségét. Wagner — írja Biberi — nem „diszponibilis szellem” volt, hanem „pluralista tudat”, egyidejűleg szétszórt és szintézisre hajlamos, örökké nyugtalan, változást igénylő lélek. Politikai alakulása nem csak kora sokféle irányzatának és eseményének a nyomát viseli, de tükrözi a művész jellembeli állhatatlanságát is. Különböztet megmagyarázhatatlan lenne, hogyan jutott el az ifjúkori Proudhon-hatás utópista színezetű reformizmusától öregkora monarchista Bismarck-imádatáig, addig, amit Thomas Mann oly találóan nevezett „hatalomvéde bensőség”-nek.

A Weber- és Beethoven-hatás alól önállósult Wagner első „saját” műve a *Rienzi*, melyet nagyon lendületes gyorsasággal követ a *bolygó hollandi* — a teljesen érett, eredeti remekmű. Az 1840-es évek derekán megszületett a *Tannhäuser*, de már a *Nürnbergi mesterdalnokok* megalkotása két évtizedet ölel fel — 1845-től 1867-ig —, az 1882-ben bemutatott *Parsifal* első vázlatát egy negyedszázaddal korábban készítette. Külső hatások, barátságok, szerelmek, szakítások mélyítették, ihlették és késleltették esetenként az alkotói folyamatot, amelyben bonyolult áttételekkel mély nyomot hagytak.

Valéry elve — a nyelven belüli nyelv — Wagner koncepciójában „avant la lettre” érvényesült. „Haza, anyanyelv: jaj annak, akit elveszít. És hátártalan annak a boldogsága, aki magára lelhet az anyanyelv, ősei nyelve segítségével. Ezzel a nyelvvel hatol érzületünk és látásunk az ősemberiség mélységeiig” — írja Wagner. És a szó tudatébresztő hatalmának kiegészítéséül íme a wagneri értelemben vett „meghatározatlan tárgyiasság” ereje: „A muzsika a végtelent fejezi ki, az örök eszményt; nem az egyes ember szenvedélyét, szerelmet és nosztalgiáját közvetíti [...] hanem a szenvedélyt, a szerelmet, a nosztalgiát mint olyant, azokat a végtelenségig variálható motivációkat, amelyeket csak a zene mélyíthet el, más nyelvtől idegenek, kifejezhetetlenek maradnak.”

A szó és a muzsika artikulációs pontja Wagner számára a szónak a jelen-

tésen túli, emotív kifejezőerejében található. A szódalamban (Sprachmelodie) Wagner az ősi germán alliterációt (der Stabreim) használja mint a verselés fő elemét, de nem mond le teljesen a rímről sem. Felfogásában a művészetek egységének helyreállítása a „férfi-elvű” Szó és a „nő-elvű” Zene találkozására révén valósulhat meg. „A zenei kifejezés a szó kimondásának kezdete és vége, a megértés kezdete és vége, a mítosz a történelemé, a líra pedig a költészeté.” A wagneri *Tondrama* egységét a *Leitmotiv* biztosítja, az a visszatérő dallamstruktúra, amely újra meg újra felidéz egy hangulatot, egy eszmét, egy természeti jelenséget, egy jellemet. Lavignac a *Trisztán és Izolda*-ban hat ilyen motívumot különböztet meg: A vallyomás, A vágy, A szerelmi varázsital, A gyilkos varázsital, A bűvös ládikó, A szabadító halál, s ezek egyúttal cselekményelemek is. A wagneri stílus jellegzetes *Végtelen dallam*-ában a zene, a belső és a külső cselekmény, a motívumok láncolata, a hangszerelés mind a szó kidomborítását szolgálja, ehhez a konvergenciához járul a rendezés, a díszlet, a színész szövegmondása és mozgása is.

A megszokott opera lineáris menetétől eltérően a Wagner-opera többszintű: a cselekmény keretét alkotó természeti környezet kozmikus jelképeket hordoz; a szereplők személyisége, a jellem általános emberi tulajdonságok, típusok, helyzetek jelentését sűríti magába; a mágikus elemek — rítusok, átkok, jóslatok — a drámai mechanizmus elemei.

A Wagner-opera: világmagyarázat. A Wagner-hős bukása kataklizma, győzelme apoteózis. Nem véletlen, hogy a lírai színpadnak éppen az egyetlen mestere, akinek a hívei szektát alkotnak, műveinek élvezése túl a művészi élmény bensőségén valóságos kultuszszá nőtt egy időben, Bayreuth pedig zarándokhelyé. S alighanem egyedülálló a zene történetében az a lehetőség, amelyet a hitlerizmus megragadhatott, amikor Wagner muzsikáját a művészettől merőben idegen ideológiai szélsőségek céljaira kisajátította. A wagneri totalitáshoz az az utótörténete különös módon színezi egy viláгурalmi totalitarizmus történetét.

FÜLÖSLEGES ÁLLATKÍSÉRLETEK? (Observer, 1976. 24.)

Hetente mintegy százezer állat pusztul el az angliai laboratóriumokban különféle kísérletek során. E kísérleteknek csupán egyharmada szolgálja az or-

vosi kutatómunkát, a másik kétharmad az újonnan forgalomba kerülő kereskedelmi cikkek — ételízesítők, csomagolópapír, tűzoltófolyadék stb. — ellenőrzésére szolgál. Csupán a vegyipari kutatásokhoz használt és „feláldozott” állatok száma hatmillió évente, s ez a szám a nyolcvanas évekre előreláthatólag tízmillióra nő. Természetesen az E. Kendall publicista által felvetett kérdés: nem pusztítanak-e el túl sok állatot a kutatók jól megindokolt ok nélkül, tudományos vizsgálatok ürügyén? Hogy csak pár példát soroljunk fel a szerző említette, nem szükségszerű kísérletek közül: egyes laboratóriumokban hajmosószerrel töltöttek a nyulak szemébe, a felhám eltávolítása után erős szappant dörzsölnek a tengerimalacok bőrébe, kutyáknak már ismert hatású rovarirtószereket adagolnak, golyó ütötte sebek tanulmányozására juhokat használnak céltáblának, a Pavlov által legiszterikusabb, legidegesebb állatoknak tartott sertésekkel stressz-kísérleteket végeznek.

Nyilvánvalóan erős érvek támasztják alá az állatkísérletek nélkülözhetetlenségét is: a rákkutatás, a gyógyszerek és szérumok ellenőrzése stb. elképzelhetetlen kísérleti állatok felhasználása nélkül. Az angliai törvények szerint minden új gyógyszert kilenc állatfajon próbálnak ki és ellenőriznek, mielőtt forgalmazni engednék. A gyógyszerellenőrző kísérletek elég megbízhatóak, noha nem jelentenek száz százalékos biztonságot: például a penicillin megöli a tengerimalacokat.

1975-ben az angol parlamentben törvényjavaslatot nyújtottak be a kozmetikai célokat szolgáló állatkísérletek betiltására. Bár a javaslatot elvetették, benyújtása mégis határozott jele volt az általánosan növekvő ellenérzésnek, amelynek csak egy része táplálkozik „szentimentális” forrásokból: másik — nyomósabb — része abból a meggondolásból fakad, hogy a szükségtelen állatkísérletek pazarlást jelentenek és valóságos kihívást a fehérjeinséggel küszködő világgal szemben.

Óriási haladás valósult meg a humánus az állatorvosi tudományban a kísérleti állatok felhasználása által: a cukorbetegség, a kórtanának megismerése, a diftéria, a gyermekparalízis, a tifusz, a kolera, a sárgaláz elleni védettség biztosítása, gyógyszerek előállításuk egy sereg állatbetegségre, a szívűtétek kockázatoságának csökkentése stb. A kutatókat nem lehet megakadályozni abban, hogy kísérleteket végezzenek, hogy kérdéseket tegyenek fel maguknak: még olyan esetben is, amikor evidens válasz nem remélhető, a kísérletek betiltása

megbéníthatja a mélyreható megismerés és kutatás folyamatát.

A nyilvános felháborodás és ellenérzés — jegyzi meg E. Kendall — nem minden esetben az állatkísérletekkel szemben nyilvánul meg, hanem azzal a móddal szemben, ahogy az állatokat a laboratóriumokban kezelik. Érdekes megfigyelni, hogy az egyetemekre bekerülő, általában állatszerető fiatalok mennyire elhidegülnek, közömbössé válnak az élőlények szenvedése iránt (referátumaikban például gondosan kerülnek a „fájdalmas“ szót), s ez mint orvosoknak — vagy bármilyen foglalkozásúaknak — csöppet sem válik majd előnyükre. A probléma megoldásában biztató új lehetőségnek tűnik az elhalt állatoktól nyert és életben tartott szerveken, továbbszaporított szöveteken, sejteken végzett kísérletek bevezetése — sőt ez arra is módot nyújt, hogy a kutatók bizonyos kísérleteket emberi sejteken, szöveteken végezhesenek el.

A KÖZTES TÉR (Dialectics and Humanism, 1976. 2.)

Észak-Olaszországban nem ritka az árvíz vagy a földrengés. Egy ilyen természeti katasztrófa alkalmával Firenzében egy megmentett szobor és festmény került egymás mellé. Mindkettőt elmozdították helyéről, károsodást alig szenvedtek. A kettő közül mégis a szobor az, amelyik igazán siralmasan hat. Az eredeti környezetében oly életteli alak holttestként fekszik a restaurátorok műtőasztalán. Miért? Vajon mert kissé lekopott róla a máz, vagy mert „tőle szokatlan“ vízszintes helyzetben látjuk? A festmény sem részesült külön bánásmódban, látványa mégsem olyan siralmas. A szobor „kimúlása“-nak okát valami másban kell keresnünk.

F. David Martin amerikai filozófus és esztéta e jelenséget a „köztes tér“ fogalmával magyarázza.

A köztes tér a műalkotás anyagi valósága és a műélvező közötti tér. Ez a tér általában nem érzékelhető, de olykor kitapintható valóságként jelentkezik, ami azt jelenti, hogy kihát a műélvezetre, kifejezetten belejátszik a műélvezetbe. Az első esetben a köztes tér átlátszó, üres. A második esetben érzékeinkre ható erőtér, mely a műalkotás percepciós struktúrájának szerves része.

Hogyan nézünk egy festményt? Úgy választjuk ki helyünket a kép előtt, hogy a festmény minden részletét áttekinthessük, s a védőüvegről visszaverődő fény se vakítson. Mozdulatlanul állunk, sokszor nyakunk is merev, csak tekintetünkkel pásztázzuk végig a műélvezet

tárgyát. Esetenként helyet is változtatunk, azért lépünk közelebb a képhez, hogy jobban szemügyre vegyünk egy vonalat, egy felületet, egy színárnyalatot. De az új látószöveget is annak a nézőpontnak rendeljük alá, amelyből a legjobb összképet kapjuk. Emlékezetünk mindig a „kitüntetett“ nézőpontból reprodukálja a művet.

A szoborral egészen más a helyzet. A szobor „vonzkörébe“ kerülve nem tudjuk megtartani a három lépés távolságot. Ellenállhatatlan vágyat érzünk arra, hogy megérintsük, megsimogassuk az érdes fát vagy a csillogó bronzot, majd a műélvezet tárgyát körbejárva igyuk magunkba a felületek mozgó fényárnyék játékát. A percepció maga is több időt vesz igénybe, mint a festmény esetében. A tárgy megkerülése lelassítja a percepciós folyamatot. A szobor ilyen értelemben nem három, hanem négy-dimenziós jelenség, negyedik dimenziója — az idő. Bárhonnán nézem, minden oldala egyformán fontos, és egyformán csonka, mert gondolati kiegészítésre szorul. Ahogy lassan körbejárom a szobrot, méghozzá lehetőleg az óramutató járásával egyező irányba haladva, én, a néző és a szobor is folytonos metamorfózison megyünk át: az imént látottakat még emlékezetemben őrzöm, amikor már azt is látni vélem, amit csak ezután láthatok majd. Ezért nincs és nem lehet egy szobornak megfelelő fényképreprodukciója. A háromdimenziós világot nem lehet állóképben visszaadni.

A nézőt a festménytől elválasztó „köztes tér“ olyannyira üres, hogy bármi, egy fénycsík vagy szomszédom cigarettafüstje is erősen „szennyezheti“. Ennek során nemcsak a „köztes tér“ átlátszóvá csökkénhet, a köztesség bárminemű tudatosítása épp a legfontosabbtól, a zavartalan műélvezettől fosztja meg a nézőt.

A szobor köztes terét mozgalmasság jellemzi, a szobor úgy tagolja, úgy lelkesíti át a környező teret, hogy az éppen-csak-áttetszősége révén maga is anyagszerűvé válik. Az üres megszűnik üresnek lenni, a műélvezet szerves részévé, tartalmas térére alakul át. Az árnyék, mely a festmény belső, képzeletbeli teréből nem tudott kitörni, itt a szobor és a nézője közé ékelődik, s energiával tölti fel a teret.

A festménynek kerete ad nyomatékokat. A festmény kerete által tud elszakadni környezetétől. A szobornak nincsen kerete. A szobor — akár talapzaton áll, akár nem — egybeolvad környezetével, a szobor magáévá teszi környezetét. A szobrot csak úgy lehet megcsonkítani, ha sarokba állítjuk, s ezzel megfosztjuk a körbejárás lehetőségétől.

A festmény kivonja magát a valóságos térből, a valóságos térrel egy másik, képzeletbeli teret állít szembe. A szobor hozzáadja magát a valóságos térhez, s azt még anyagszerűbbé, még valóságosabbá teszi. A festmény terébe belépni — a műélvezet optikai illúziója. A képet mindig csak a szemünkkel érzékeljük, testünkkel soha. A szobor tömegét nemcsak szemünk, bőrünk is beissza, anyagszerűségére egész testfelületünk rezonál. A szobor tere mintegy bekebelezi, magáévá teszi a műélvezőt. A szobor megszálja környezetét, a festmény bekérezkedik környezetébe.

A firenzei restaurátorok szobra azért „halott”, mert megfosztották eredeti környezetétől. A műélvezet terétől függetlenített festmény ideiglenes helyváltoztatását azért nem éljük át meg rázkódtatásként, mert a festmény bármelyik jól megvilágított falon, bármelyik képtárban otthon érezheti magát.

Minden dolognak megvan a maga helye. Az emberi testnek is. Ha járunk, függőleges helyzetet veszünk fel, pihe-nésünk vízszintes helyzetet kíván. Tudjuk, hol a föld és az ég, a lent és a fent, a közel és a távol, a jobb és a bal, észak, dél, kelet és nyugat. És szorongással tölt el, ha a világ kizökkent a helyéből, ha nem tudjuk, hol vagyunk, vagy nem tudjuk, hol vannak a többi dolgok. Míg ha „helyünk” van a világban, a dolgok is megtalálják helyüket körülöttünk. Egy asztal, ha nincs a helyén, vagy nem áll a lábain, akkor nem tud asztalként funkcionálni.

Federico Fellini *Édes élet* című filmjének hírhedt kezdőjelenetében széttárt karú fehér márvány Krisztus-szobor röpköd egy helikopterre aggatva Róma fölött. A travesztia tökéletes. A Krisztus-szobor megszűnik Krisztusként és szoborként funkcionálni, mert nemcsak eredeti helyétől fosztották meg, hanem a gravitáció törvényétől, vagyis földhöz-kötöttségétől is, mely minden anyagi testet természetes alapzatához rendel hozzá.

Az antik görögök nem ismerték az absztrakt tér fogalmát, szemléletükben a tér helyhez kötött, mivel a dolgok is helyhez kötöttek. Nem véletlen, hogy a szobrászat sokkal jelentősebb náluk, mint a festészet. Az antik szobrok helyhez kötöttek voltak, a görögöktől teljesen távol állt az a gondolat, hogy a műalkotást elmozdítható tárgyként fogják föl, melyet eredeti helyétől távol is föl lehetne állítani. Az absztrakt, helyhez-nem-kötött vagy *üres tér* gondolata sajátosan reneszánsz teljesítmény, és elsősorban a csillagászatban, fizikában és matematikában elért új tudományos eredményekhez kapcsolódik. A tér egyfajta „tartály”-elméletével, az absz-

rakt tér magas elméleti fokon általánosított fogalmával később Galilei és Newton égi és földi mechanikájában találkozunk. A reneszánsz egyelőre még csak e fejlemények művészi konzekvenciáit vonja le, elsősorban azon a területen, amely a valóságos tértől a leginkább tudja függetleníteni magát — a festészetben. Az üres tér korának reprezentatív művészeti ága — a festészet.

A modern technológia korában viszont újra megnövekedett a szobrászat jelentősége. Ma egyre inkább szerszámok választanak el bennünket a tárgytól, a dolgok helyét közhelyek foglalják el. Eltávolodunk a dolgoktól és a helyektől, miközben tudományos és technológiai gondolkodásunk és gyakorlatunk teljes egészében a dolgok hozzánk való közelségén alapul. Civilizációs éržekeink ellenére vagy éppen ezek miatt korunk kifejezetten a Szobrok Kora. Azért érezzük magunkat otthonalannak, mert a világ otthonunk lehetne. A modern szobrászat a teret anyagszerűsítve ezt az otthonosságot teremti meg, valóságos térérzékelésünket fejlesztve lakhatóvá teszi a világot.

LÜNDKVIKT AZ ÁLOMRÓL ÉS AZ ÚJÍTÁSROL (Books Abroad, 1976. 2.)

Az Oklahomai Egyetem 1927-ben alapított, negyedévenként megjelenő irodalmi folyóirata a kortárs világirodalom rangos szemléje, fóruma. Ezt az igényt és igényességet fejezi ki az 1970 óta két évenként odaítélt nemzetközi irodalmi díj, az eddig kitüntetettek névsora: Giuseppe Ungaretti, Gabriel García Márquez és Francis Ponge után a 10 000 dolláros díjat az idén Elizabeth Bishop amerikai költőnőnek ítélte a nemzetközi zsüri; a zsüri elnöke, Ivar Ivask, Bishop költészetét Ponge és a múlt évi Nobel-díjas Eugenio Montale lírájához hasonlítja a díjosztásról szóló rövid tájékoztatójában. A zsüri összetétele: Günter Kunert (NDK), Agustí Bartra (Spanyolország), Marie-Claire Blais (Kanada), Mohammed Dib (Algéria), Dennis Brutus (Dél-Afrika), Thomas Kinsella (Írország), Ivar Ivask (a *Books Abroad* főszerkesztője), H. C. Ten Berge (Hollandia), Paal Brekke (Norvégia), Melih Cevdat Anday (Törökország; az idén őt Talat S. Halman képviselte), Zbigniew Herbert (Lengyelország; Alexander Schenker szavazott az ő képviselőjében), John Ashbery (Egyesült Államok) — meglehetősen színes, érdekes névsor. Ehhez méltó a folyóirat széles érdeklődési köre a világirodalmi

problémafelvetésben s a szűkebben értelmezett könyvszemlében.

Az 1976-os nemzetközi díjról tájékoztató folyóiratszámában interjút olvashatunk a svéd irodalom reprezentatív költőjével, prózáírójával, kritikásával, a Lenin-békédíjas Artur Lundkvisttal. A szürrealizmussal kapcsolatban állt, de az irányzattól később elszakadt költő, aki ma nem fogadja el a rombolva alkotás tételét, illetve lehetőségét, a kérdészőnek (Leif Sjöberg) adott válaszaiban mégis mindegyre a megújulás lehetőségére tér vissza. Elmondja, hogy a szürrealizmusnak köszönheti az írásbeli gátlások legyőzését: valósággal terápiaszűrűen hatott rá; a kritika, pontosabban az önkritika sokáig (a negyvenes évek végéig) görcsös állapotot eredményezett nála. Az álomnak szerinte ösztönző szerepe van, sőt, a „technikája“ a modern irodalomban polgárjogot nyert, sok fölösleges kötöttségtől szabadította meg az irodalmat. Az álom gyors és meglepő átalakulásokat, gyakran amolyan rövidzárlat-hatásokat produkál, amit az irodalom is kezdett alkalmazni; ez nehezebbé, ugyanakkor mozgékonyabbá tette az irodalmi alkotásokat.

A hetvenéves Lundkvist változatlanul vallja, hogy az egészséges agresszivitás a hagyományokkal szemben: az irodalom fiatalon megmaradásának alapfeltétele. T. S. Eliotra hivatkozik s a harmincas évek fiatal svéd proletáíróra, akik új lendületet adtak a korabeli irodalomnak. A „mass media“ tekintetében azonban a világhírű költő és prózáíró, aki a rádióban maga is tartott előadásokat, „konzervatívnak“ mutatkozik; főképpen az üzleti szellemű, felületes TV-programok ellen kel ki a modern világkultúrában otthonos, dánul, norvégul, németül, hollandul, angolul, oroszul, magyarul, csehül, spanyolul, portugálul, franciául olvasó, a nyugati és keleti irodalmakat tolmácsoló és népszerűsítő, talán mégsem annyira „konzervatív“ reprezentánsa a mai svéd kultúrának.

VÁGYÁLOM — LIDÉRCÁLOM (Poland, 1976. 5.)

Királyi út vezet az álomfejtéstől a tudattalanig — jelentette ki Freud. A freudi pszichoanalízis kialakulásakor azonban még senki sem sejtette, hogy e királyi úton egyszer majd a volt deportáltak tízezrei menetelnek szorongó álmaiktól a szorongatottság tudat alá nyomott élményei felé. Auschwitz óta egycsapásra elavultak a freudi álomfejtés egýénékre szabott szimbólumai. A vágyálmok és lidércálmok faggatása

gazdag neurotikusok lelki luxusából tömegműfajjá vált.

Persze, az álmot nem lehet elszakítani a személyes élménytől és a személyes szükségletektől. A vágyálmok és lidércálmok ezért leírhatók ugyan a pszichológus eszközeivel, de valójában mindig az egyéni élményekhez kötődnek. Csak az objektívásra törekvő magyarázat a pszichológusé, az élmény az átélő legszemélyesebb tulajdona marad. A pszichológusnak tehát nincs más esélye, mint a lehető leghívebben leírni az álmokat, és óvakodni a magától értetődő általánosításoktól.

25-30 év távlatából sokan azt állítják, hogy a táborban sohasem álmodtak. Ez azonban nehezen képzelhető el. Mindenki mindennap álmodik, legfeljebb ébredéskor elfelejti, hogy álmodott. Másokban az idő múlása halványította el az emlékeket. Ekkora távlatból már nem tudnak különbséget tenni egykori élményeik és egykori álmaik között. Annál meglepőbb, milyen sokan vannak még ma is olyanok, akik pontosan be tudnak számolni táborbeli álmaikról.

Miről álmodtak az auschwitzi tábor foglyai? Leggyakrabban az ételről. A legtöbb álom éhségközpontú, a táplálkozás szükségletével van valamilyen kapcsolatban. A foglyok azonban nem jobbnál jobb ételektől roskadozó „terülj asztalkámrol“ álmodnak, hanem egy kupac kenyérről vagy sültkrumpliról. „Ha nagyon éhes voltam, mindig azt álmodtam, hogy egy rét közepén állok, körülöttem tehenek legelnek, s én érzem a tej friss szagát.“ Másik, ugyancsak visszatérő motívum: „Ülök a küszöbön, kezemben lyukas levesestál, s hiába próbálom betömködni a lyukat a kezemmel, a leves lassan elcsorog belőle. Mindjárt elfogy a leves, és én éhen fognak halni.“

Ugyanilyen jellegűek a szexuális vágyálmok is. Ezt a témát azonban legtöbben kerülik. A férfiak is csak néha beszélnek róla, a nők szinte soha.

A vágyálmok fontos szerepet játszanak a foglyok lelki egyensúlyának helyreállításában: „Azt álmodtam, hogy gyermek vagyok, boldog vagyok, mert lovagolhatok, szüleim fiatalok és mosolygósak“ (63 éves nő); „Hazaálmodtam magam, ahogy kinézek az ablakunkon Krakko háztetőire“ (nő); „Gyakran álmodtam, hogy szüleim ebédnél ülnek, s apám szól valamit hozzám“ (67 éves férfi); „Azt szoktam álmodni, hogy otthon vagyok feleségemmel és gyermekeimmel“ (63 éves férfi). Az álom itt menedék, olyan „senki szigete“, mely néhány órára elfeledteti velük a mindennapok gyöttrő iszonyatát.

Van álom, mely a hozzátartozók iránti

bűntudatról tanúskodik. Az ember azt hinné, a foglyok mára sem gondolnak, mint helyzetük igazságtalanságára. De a bűntudat nagyon jól megfér a szenvedéssel. A halálfélelem mindennaposágába éles fájdalomként hasít bele a hozzátartozók, családtagok és barátok féltése. A foglyot balsejtelmek gyötrik: „A feleségemmel álmodtam, hogy letartóztatták és megerőszakolták”; „A férjemmel álmodtam, pedig akkor már tudtam, hogy nem él. Hívott, és én úgy éreztem, hamarosan megyek utána“.

A vágyálom menekülés a nyomasztó valóság elől. A fogoly — álmában — boldog is lehet. Annál kiábrándítóbb aztán az ébredés. A vágyálom mégis a túlélők titkos erőforrása. Tünetéynes közjárték a durva valóságban. Vágyálmok nélkül senkinek sincs esélye az életbenmaradáshoz. Az életbenmaradásért viszont lidércálmokkal fizet a túlélő. Az átélt iszonyat olyan mély nyomokat vés az emlékezetbe, melyektől sohasem lehet megszabadulni, akár megpróbálja kibeszélni magából az ember, akár nem. Minél tudatosabban próbál szabadulni valaki ezektől az élményektől, az élmények annál tolatódóbban kisajátítják álmait.

A lidércálmok jelentkezése — úgy tűnik — a szervezet általános fizikai leromlásával, az elmagányosodással, az öregségtől való félelemmel függ össze. A légerélmények most a szorongás egyetemes szimbólumává lépnek elő. Mert az életveszéllyel járó stressz hagyja a legmélyebb nyomokat az emberben. Az idegrendszeri ellenállás csökkenésével a sebek is kiújulnak. A lidércálmok gyakoriságából sokszor a szervezet általános pszichikai állapotára lehet következtetni.

Aki úgy érzi, sohasem álmodik, az szorongó álmaira sem tud visszaemlékezni. Hozzátartozói azonban gyakran riadnak fel arra, hogy kiabál vagy sír álmában. Ilyenkor azt álmodja, hogy menekülni próbál a táborból, és amikor legnagyobb a feszültség, a félelemtől a földbe gyökerezik a lába: „A légeréletet álmodom újra mindig. A léger azonban egyik koncentrációs táborra sem hasonlít, sem Auschwitzra, sem más, általam ismert táborokra...” (54 éves férfi); „1960-ig nem álmodtam a táborról. Azóta mindig ugyanaz az álom ismétlődik. Fogoly vagyok, és mindenkit hazahoznak, csak nekem kell ottmaradnom, mert elfelejtettem kimosni a csajkámát, vagy mert elvesztettem valamit. Azelőtt sohasem álmodtam ilyesmit” (59 éves férfi). Betegség, érzelmi konfliktu-

sok, légerfilmek gyakran hívják elő ugyanazokat az álmokat: „Rámlőnek”; „Krematóriumba visznek”; „Tudom, hogy álmodom, és nem tudok felébredni”; „Mindig felriadok az erős ételszagra“.

Az egykori deportáltak lidércálmai félelmetesen alátámasztják a freudi álomelméletet. A sok éven át elfojtott emlékek az álmok „kiskapuján” tolatódnak vissza a tudatba: „Visszatérő álom: egy légerben látom a férjemet, soványan, beteg, ráruhában. Valamit kér tőlem, és én csak nézem tehetetlenül.” Az a furcsa ebben az álomban, hogy a nő a férjét sohasem láthatta ebben a helyzetben. Sokan saját élményeiket, szorongásukat családtagjaikra vetítik ki. Elég aggódni valakiért, valakinek a nyugalmáért, egészségéért, boldogságáért, és — mintegy gombnyomásra — máris visszatér a légerszimbolika. Ritkán bár, de az is előfordul, hogy a lidércálom szorongása valamilyen módon még ébredés előtt feloldódik. De ezt a feloldást is ugyanaz a légerszimbolika fejezi ki: „Megszöktem a táborból, de elhagy az erőm, nem bírok futni, látom, hogy a nyomomban vannak. Egyszer csak a férjem nyújtja a kezét, és együtt futunk tovább. Ez az első eset, hogy nem ve-rejtekben úszva ébredek” (58 éves nő); „Azt álmodom, hogy papírral béleltem ki a nadrágomat, és nem fázom többé az Appellplatzon” (76 éves férfi).

Az álmok többnyire nagyon realizisztikusak. A helyzet mindig valami szorongató veszély (SS, razzia, igazoltatás, bénító félelem, melyben a végtagok nem engedelmessé válnak, pedig futni vagy löni kellene), és a környezet is mindig ugyanaz (Appellplatz, kórház, barakk, szögesdrót). Az álombeli szorongás vegetatív tünetei: szívdobogás, remegés, izgalom: „Felriadok, néhány pillanatig azt hiszem, még mindig a barakkban vagyok. Egyik cigarettát szívom a másik után. Sokáig nem tudok elaludni” (60 éves nő); „Kétségbeesetten keresem az irataimat, de nincs sehohol az irattárcám, elvesztettem. Honnan fogok újabb hamis papirokat szerezni? Az álom ismétlődik, csak az irattárca sohasem ugyanaz. Sorra álmodom minden régi és mai irattárcámát, aztán olyan tárcákkal kezdek álmodni, amilyeneket sohasem láttam.“

A freudi szorongó álmok jellegzetes modellje: vizsga előtt azt álmodni, hogy vizsgázik az ember. A volt deportáltak lidércálmaihoz ezzel a modellel ma már nem tudunk közelíteni. A történelem újraírja szorongásszimbólumainkat is. Ez az, amit Freud nem láthatott előre.

SZERKESZTŐK-OLVASÓK

Horváth Imre (Nagyvárad). — Meghatott örömmel olvastam a „Korunk“ szerkesztőségének üdvözlését, amelyből érzem, hogy a lap munkatársai ugyanúgy magukhoz tartozónak érznek, mint amennyire én is magaménak érzem azt a lapot, amely íróvá avatott. Örömet csak az zavarja, hogy a megleghangú baráti köszöntő után még nehezebb a „Korunk“ meghívását elhárítani, — de sajnos nem tehetek egyebet. Váradot mindig nagyon szerettem és becsültem hagyományait, az a tény azonban, hogy a kultúrcentrum Kolozsvár-Napoca, több alkalommal is arra csábított, hogy átköltözsem, s kolozsvár-napocai barátaim mindig készek voltak ebben a tervemben segíteni. „Meginásaimat“ azonban — elnézést a faticcémért — minden alkalommal ágyrnakesés követte, mert nem bírom a városomnál hidegebb éghajlatot. Elsősorban tehát egészségi okokból kell e hidegülő évszakban a látogatásról lemondanom, de van még sok más oka is, amelyeknek hosszú és unalmas felsorolását úgy hiszem a Szerkesztőség szívesen elengedi. A meghívást így is teljes mértékben értékelem, s gondolatban ott leszek a szép találkozáson, s talán nem is olyan nagy baj, ha azon, rozoga jelenségem helyett csak tartásosabb írásaimmal lehetek majd jelen. Mindent még egyszer szívből köszönök s a szerkesztőség minden tagját barátian üdvözölöm.

Szász-Mihálykó Attila (Székelyudvarhely). — Kérésekre ezúton számolok be csoportunk terveiről. Érdekes fiatal gárda gyűlt itt össze; a Művelődési Házban dolgozunk. Van, aki a Kovács Levente csoportjából jött, ide neveztek ki zenetanárnak, van egy lány a temesvári Tháliától, ő építész, aztán mi ketten a feleségemmel Kolozsvár-Napocáról. Amolyan „super-group“-ot alkotunk a helybeli fiúkkal-lányokkal együtt, s „végül, de nem utolsósorban“ van egy gitárművészünk is, Száraz István. Most éppen egy dél-afrikai szerző faji megkülönböztetés ellen írt darabját próbáljuk; háromszemélyes játék, izgalmas vállalkozásnak ígérkezik. Aztán a muni-cípiumot képviselnénk egy 1877-es kollázs-műsorral, ebből is valami szokványostól eltérőt szeretnénk kihozni. Elképzelésünk szerint ez csak akkor fog sikerülni, ha kevésbé ismert dokumentumok alapján próbálnánk meg föleleveníteni ennek az évnek a hangulatát. Ehhez viszont dokumentumokra van szükségünk. Bizonyára a *Korunk* is foglalkozik már ezzel az évfordulóval, s reméljük, szintén nem szokványos fölfogásban. Jövőre ezzel a műsorral szeretnénk részt venni a *Cintarea României* elnevezésű országos fesztiválon. Az „évadot“ egy régi magyar komédiával zárnánk. El ne felejtsem, közben szavalóest-sorozattal is jelentkeznénk: *Ami a tankönyvből kimaradt* főcímmel olyan irodalmi alkotásokra irányítanánk a diákok és a munkásfiatalok figyelmét, amelyek nem fértek be a tantervbe, de mi mégis fontosnak tartjuk őket.

Csanádi János (Zerind). — Meglepetéssel olvastam a *Korunk* hátsó lapján soraimat. Méginkább meglepett, hogy szülőfaluamat, Zerindet, Zarádra keresztelték. Ez a tévedés bizony egy kicsit bántó, ugyanis már *A Hét* is elkeresztelt egyszer bennünket. Lehet, hogy Zarádon is működik irodalmi kör, de valószínűleg román nyelven, mivel ott nem élnek nagyobb számban magyarok.
A szerkesztőség megjegyzése: Köszönjük Csanádi János helyreigazítását. Elírásunkra egyébként Szekernyés János is figyelmeztetett *A Hét* november 5-i, 45. számában.

Október végén nyitottuk meg a Korunk Galériában Maszelka János székelyudvarhelyi festőművész pasztellkiállítását. Ebből az alkalomból a Zakariás-testvérek és Sepsí Dezső a *Hidegségi hegyek alatt* című szívet, Csutak Judit pedig a *Komlódi Zsuzsanna* és a *Barcsay* című népballadákat adta elő.

November közepén a nagyváradi Bittenbinder János grafikáit állítottuk ki szerkesztőségünkben. A megnyitón, Ditrői Ervin bevezetője után, Török Katalin színművész a 70 éves Horváth Imre verseiből szavalt, Györbíró Gabriella és Márton Zolt Bartók-vonósduókat adott elő.

OLVASÓINKHOZ!

Folyóiratunk alapításának 50. évfordulóját ünnepeltük 1976-ban, s örömmel állapíthatjuk meg, hogy olvasóink nagy többsége hű maradt a Korunkhoz akár előfizetőként, akár egy-egy lapszám rendszeres vásárlójaként. Eddigi hagyományainkhoz híven a következő esztendőben is hazai valóságunk és a nagyvilág legfontosabb eseményeiről, nemzetiségi művelődésünk alapvető feladatairól szeretnénk tájékoztatni olvasóinkat. Ebben a törekvésünkben számítunk mindazokra, akik eddig is hűséges támogatói voltak folyóiratunknak, s önzetlen szervezőmunkájukkal növelték előfizetőink táborát. Köszönetünket fejezzük ki segítségükért következő barátainknak: Fekete Ernő, Vasas Samu (Bánffyhunad), Csiki György, Szikszay Jenő (Brassó), Bocz György, Gáspár György (Dicsőszentmárton), Gálfy Zoltán, Gellért Gyula, Habina Mária, Juhász István, Lázok János, Lengyel Ferenc, Miklóssyné Csordás Éva, Nagy Ildikó, Schuller Elza, Szöllősi Ferenc (Kolozsvár-Napoca), Solyomossyné Séra Emma (Székelykeresztúr), Somodiné Antal Magda, Baktay Béla (Torda), valamint sok más támogatóknak.

1977 küszöbén kérjük olvasóinkat, ne mulasszák el megújítani előfizetésüket (az előfizetés határidejét december 24—25-éig meghosszabbítják), s hívják fel ismerőseik figyelmét is. Ugyanakkor kérjük a művelődési intézmények és könyvtárak vezetőit, biztosítsák a Korunk intézményi előfizetését, különösen az iskolai könyvtárak számára, amelyek pénzügyi alapja az utóbbi időben jelentősen megjavult.

Ismételten felhívjuk külföldi olvasóink figyelmét hogy lapunkat a következő címen rendelhetik meg:

ILEXIM — Departamentul export-import presă

P.O.Box 136-137 — Telex: 11226

70116 BUCUREȘTI, Strada 13 Decembrie Nr. 3.

A KORUNK szerkesztősége